

ЭРГАШ ОЧИЛОВ

БИР ҲОВУЧ
ДУР

ЭРГАШ ОЧИЛОВ

БИР ҲОВУЧ ДУР

ТОШКЕНТ
«O'ZBEKISTON»
2011

УДК: 821.512.133-1

ББК: 83.3 (5Ў)

О-95

Тақризчилар:
Иброҳим Ҳаққул,
филология фанлари доктори,
Сайфиддин Рафиқдинов,
филология фанлари номзоди

Алишер Навоийнинг теран фалсафий фикр-мушоҳадалари ва нозик ҳаётий кузатишларини узида акс эттирган ҳар бир сузи, минг бир маъно товланишларига эга булган бадиий баркамол газаллари ва ҳар бири ҳикмат даражасидаги чуқур мазмунли байтларининг илмий-оммабоп таҳлилига багишланган мазкур мақолалар туплами мумтоз адабиёт ҳамда тасаввуф таълимоти муҳлиси булган кенг уқувчилар оммасини Шарқ суз санъати ва фалсафий тафаккурининг сир-синоатларга гула ҳудудсиз оламига олиб кириб, уларнинг маърифий билими, маънавий дунёсини бойитиши шубҳасиз.

ISBN 978-9943-01-761-0

© «O'ZBEKISTON» НМИУ, 2011

НАВОЙНИ АНГЛАШ МАШАҚҚАТИ

Алишер Навоий мероси юқсак бир тоқقا үхшайди: узокдан шундоққина құл етгудек масофада күринса-да, бу бекіең ижод оламига кириб борганингиз сари унинг нақадар улуғворлигини ҳис қиласиз. Оlam ва Одамга дахлдор барча муаммолар, тушунчалар узининг юқсак бадий ифодасини топган бу шаклан гузал, мазмунан чуқур асарларни мутолаа қиласа әкан, бир томондан, шоирнинг қанчалик буюклигини эътироф этсангиз, иккинчи томондан, унинг олдида узингизнинг шунчалик ожизлигингизни англаб егасиз. Шарқ суз санъати үзигача эришган барча ютуқларни үзилде мужассамлаштирган бу шеърият ҳақиқаттаи ҳам терен ва ранг-баран. Услубнинг мураккаблии, бир байт доирасида бир неча бадий санъатларнинг уюшиб келинин, қадим туркий, арабий, форсий суз ва ибораларнинг күп қулланиши устига, уларнинг күпмайналилиги ва серқирралиги, Қуръони каримдан иқтибослар олиниб, Ҳадиси шарифга ишоралар қилиниши, пайғамбарлару валийлар, машхур тарихий шахслар ва воқеалар, буюк суз санъаткорлари ва уларнинг асарлари, қаҳрамонлари номи ва улар билан bogлиқ нарса-ходисалар у ёки бу муносабат билан тилга олиниши ва бошқалар забардаст шоир ижодини үқиб тушунишнинг қанчалик мушкуллигидан далолат беради. Шунинг учун ҳам ҳозирги кунда Навоийни үқиб гашуниш олдида олий математика ҳеч нарса булиб қолди. Чунки бунинг учун Шарқ фалсафаси, маданияти, адабиёти, мумтоз суз санъатининг ижодий методи, образлар олами, үзига хос рамзу таибекшілар, бадий санъатлар, аruz вазни, араб ёзуви (ҳарфий уйинларға асосланган шеърлар, абжад-таърихларни тушуниш, муаммоларни ечиш учун), эски узбек тилини билиш, форс

ва араб тилларидан маълум даражада хабардор булиш талаб қилинади.

Бу борадаги мушкулликларни бартараф этиш учун биз – олимлар ёрдамга келишимиз, Навоийни халқقا яқинлаштириш, унинг асарларини осон тушунтириш йулларини қидиришимиз, бунинг учун эса насрый баёнлар, шарҳлар, тадқиқотлар яратиш ишини кенг йулга қўйишимиз керак. Албатта, бу соҳада анча-мунча ишлар қилинган: «Хамса»нинг барча достонлари, «Лисон ут-тайр» ва «Маҳбуб ул-кулуб» асарларининг насрый баёнлари мавжуд. Абдуқодир Ҳайитметов, Алибек Рустамов, Абдурашид Абдуғафуров, Ёкубжон Исҳоқов, Иброҳим Ҳаққул, Султонмурод Олим, Нусратулло Жумахужа, Исмоил Бекжон, Сайфиддин Рафиддин, Нурбой Абдулҳаким, Каромат Муллахужаева каби таниқли олимларимиз шоирнинг куплаб фазалларини шарҳлаб бердиларки, бу мутахассислар доираси янада кенгайиши, бу анъана мунтазам давом этиши лозим. Айни йуналишдаги ишларнинг мантиқий давоми сифатида юзага келган ушбу туплам улуғ шоирнинг бир қатор газаллари ва пурмаъно байтлари шарҳини уз ичига олади.

Маълумки, Шарқда бадиий сузнинг нуфузи ниҳоятда баланд булган – фавқулодда ташбеҳлар, кутилмаган иборалар, нафис лутфлар, нозик қочиримлар жуда қадрланган, бадиий кашфиёт даражасидаги шеър ва байтлар тилдан-тилга, китобдан-китобга қўчиб юрган. Жумладан, Шайх Саъдийнинг бир байти ҳатто Оллоҳ таолога хуш келиб, фаришталар орқали унга нур тула табақлар йуллагани ривоят қилинади. Шоху амирлар узларига ёққан бир шеър ё байт учун шоирларнинг оғзини дуру жавоҳирга тулдирганлари ҳақида ривоятлар сақланиб қолган. Хужа Ҳофизнинг Самарқанду Бухорони бир гузалнинг холига багишлаб юборган байти аввал Амир Темурнинг қаҳри, кейин меҳрига сазовор булгани барчага маълум. Атойининг машҳур:

*Ул санамким, сув яқосинда паритек ултурур,
Фояти нозуклукиндин сув била ютса булур, –*

мисралари ҳали-ҳануз кишини ҳайраг ва ҳаяжонга солиб келади. Ёш Алишернинг биргина байтига уз даврининг малик ул-каломи булган Лутфий бутун девонини алмашмоқчи

булган. Имора деган шоирнинг «Маҳбубам уқиётган найтида мисралар қатидан чиқиб, лабларидан упиб олиш учун узғазалимнинг ичига бекиниб олишни истайман» мазмунидаги байтини бир даврада эшигтан машхур тариқат пири Абусаид Абулхайр шартта ўрнидан туриб, унинг зиёратига йўл олган. Ушбу тупламда Алишер Навоийнинг ана шундай шоирлик салоҳияти ва маҳоратини узида намоён этган шаклан гўзал, мазмунан теран, оҳорли ва фавқулодда тимсолу ташбеҳлар билан зийнатланган, бадиий санъатларга бой, диний ва тасаввуфий истилоҳ-тимсоллар асосига курилгани жиҳатидан тушунилиши мураккаб ғазалу байтларини танлаб шарҳлашга ҳаракат қилдик.

Шоирнинг бадиият бўстонига зеб булиб тушадиган бундай гўзал ва бетакрор байту ғазаллари шунчалик кўпки, шарҳлаш учун уларнинг қайси бирини танлаб олишни билмай шошиб қоласиз. Чунки бирига тўхталсангиз, иккинчиси ундан зўрдай туюлади, уни ҳам олсангиз, яна бир ҳаммасидан кучлиси қолиб кетаётгандай бўлаверади, шу тариқа бир-биридан яхшироқ куриниб, хушингиздан айиради. Айни жиҳатдан, шарҳлаш мақсадида шоир байтларини танлаши «Ўткан кунлар»даги қизлар мажлисига ухшаб кетади. Абдулла Қодирий сэади:

«Қизлар мажлиси — гуллар, лолалар, тутилар, қумрилар мажлиси!..

Бу уйга ўтгуз-қирқ чамалиқ қизлар йифилғанлар... барча қизлар ўзларининг энг асил, энг нафис кийимларини кийиб, фавқулодда ясаниб, хусн оламини яна бир қат, яна бир қайта бежабдирлар. Агар бу уйга кириб, бу мажлис аъзоларини бир мартаба куздан кечирсангиз, ҳозирданоқ айтиб қўйиш мумкинки, албатта, эсингиз чиқиб кетар:

— Бу гулми, күхлик? Йўқ, наригиси! Ундан кура буниси! Барисидан ҳам уттаси!.. Ана шундай қилиб эсдан ҳам ажаррасиз, гул танлашда бир қарорга келалмай эл ичида кулгига ҳам қолурсиз, расво ҳам бўлурсиз.

Мана, мажлис аъзолари шунақангги бир-биравидан утоқ малаклар, парилар эдилар»¹.

¹ Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. Мехробдан чаён (Романилар). Тошкент, F. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994, 53-бет

Шунга ухшаб, бир-бири билан баҳлашар даражадаги бу бетакрор байту газалларнинг ҳам қайси бирини танлашни билмай қийналасиз. Баҳарҳол танлаб олганингизда ҳам энг яхшилари қолиб кетгандай булиб туюлади, күнглингиз тулмайди, хижил булаверасиз.

Навоий ана шундай фавқулодда ва бетакрор қалам соҳиби!

Шарҳнавислик Шарқда кенг тарқалган ҳодиса: қадим ул-айёмдан маъно-мазмунни теран ва серқирра. услуби мураккаб, тили оғир, айниқса, рамзу тимсолларга бой асарларга турли даражадаги шарҳлар ёзиган келинган. Мумтоз шеъриятда бурилиш ясаган, алоҳида мактаб яратган лисон ул-гайб Хўжа Ҳофиз, шеърият мулкинин сultonи Алишер Навоий, Абулмаоний Мирзо Белил асарларига ёзилган кўпдан-кўп шарҳлар асрларни бўйлаб келади. Қуръони каримнинг 70 фоиз маъноси уз аксини тоигани, 690 та ҳадисга румиёна шарҳ берилгани, 270 та турли мавзудаги ҳикоят урин олгани жиҳатидан Мавлоно Жалолиддин Румийнинг «Маснавийи маънавий» асари ҳам кўплаб шарҳлар учун манба булиб хизмат қилган. Суфи Оллоёрнинг диний-тасаввуфий мазмундаги асарлари ҳам кенг шарҳланган. Ҳинд услубида ижод қилгани, шеърлари бир неча маъно қирраларига эгалиги, мазмуни теран, услуби мураккаблиги учун Мирзо Голиб асарларига ҳам қатор-қатор шарҳлар яратилган.

Шарҳларни оддий (изоҳ) ва мураккаб шарҳлар сифатида икки гуруҳга ажрагиш мумкин, деб ёзган эди Шарқ адабиёти ва фалсафасининг билимдони Нажмиддин Комилов¹. Дарҳақиқат, шеърий асарларнинг маъноси шунчаки изоҳланган оддий шарҳларга ҳам, шу билан бирга, бир шеър ёки байт бутун бошли рисола ва китобларда ҳар томонлама кенг ва чуқур талқин қилинган мураккаб шарҳларга ҳам кўп дуч келамиз. Чунончи, орифлар сultonи сифатида мусулмон Шарқида донг таратган Шайх Абусаид Абулхайр Меҳнавийнинг бир рубойиси илму адаб ва тасаввуф аҳли уртасида шунчалик шуҳрат тутганки, биргина Сайид Несматулло Валий унинг шарҳига 3 та рисола бағишилаган.

¹ Қаранг: Комилов Н. Бир шарҳ хусусида // Таржима назарияси масалалари. Тошкент: Узбекистон музик мактаби, 1979, № 606. Тошкент, 1979, 26 бет.

Қосим Анвор, Шайх Озарий, Яъқуб Чархий ва Хожа Аҳрор Валийлар ҳам уни шарҳлаб рисолалар битғанлар¹. Ёки Убайдий тахаллуси билан қалам тебратган Бухоро хони Убайдулло-хоннинг бир куни пешиндан кейин бадиҳа тарзида айтган араб тилидаги суфиёна рубоийси шарҳига бағишилаб эса араб тили ва фалсафаси билимдони Мавлоно Ансориддин Иброҳим намозшомга қадар бир рисола тасниф этиб, унинг «ҳар бир мисраси бобида олти юз эллик маъно айтған»² экан.

Лекин бу тасниф үтмишда мумтоз суз санъати намуналари учун яратилган шарҳларга тегишли.

Таниқли адабиётшунос олим, филология фанлари доктори Нусратулло Жумахужа Навоий ижоди мисолида замонавий газал талқинларини шартли равишда уч турга ажратади: 1. Оммавий талқин. 2. Илмий талқин. 3. Қомусий талқин. Унингча, «газалга оид илмий маълумотларни оммага маъқул ва тушунарли шаклга солиб тақдим этиш оммавий талқиннинг хос фазилати» бўлса, илмий таҳлилда «газалнинг образлар тизими, қўпмаънолилик хусусиятлари, фалсафий асослари, композицион мумтозлиги... бадииятига доир муаммолар»ни кенг текшириш билан бирга, «шоирнинг ижодхонасига чуқурроқ назар солиш, газалнинг такомил босқичларини ҳам ёритиш муҳимдир». Қомусий талқин эса «узида услубан оммавийликни, мазмунан ва моҳиятан илмийликни мужассамлаштирумofi, оммавий ва илмий талқинларда мавжуд зарур маълумотларни ихчам шаклда қамраб олмоги керак»³.

Ушбу таснифдан келиб чиқса, кенг ўқувчилар оммасига мулжалланганлиги жиҳатидан мазкур тўпламдаги байтуғазаллар шарҳини, илмийлик ва оммавийлик омухта булиб кетғанлиги жиҳатидан илмий-оммабоп талқин дейиш мумкин. Чунки бу шарҳларда муаллифнинг асосий фикри вағояси, байтуғазалларнинг маъно қирраларини очиб беришга купроқ эътибор қаратилди.

¹ Қаранг: *Валихужаев Б. Хожа Аҳрор тарихи*. Тошкент, «Ёзувчи», 1994, 75-бет.

² Қаранг: *Ҳасанхожа Нисорий*. Музаккири аҳбоб (И.Бекжон таржимаси). Тошкент, «Халқ мероси», 1993, 172-бет.

³ Қаранг: *Жумахужа Н. Сатрлар силсиласидаги сеҳр*. Тошкент, «Ўқитувчи», 1996, 5–7-бетлар.

Навоий ғазалиётида май, дурд, қадаҳ, жом, хум, суроҳий, май бати; соқий, майхона, майхона пири; масть, хумор, махмур; майфуруш, пири ҳаммор, кулбай ҳаммор; ринд, ҳаробот, ҳаробот аҳли; дайр, дайр пири, дайри фано; муғ, муғбача, муғ дайри, пири муғон; ваҳдат, ваҳдат майи, қасрат; ойина, ойинаи жаҳоннамо, ойинаи Искандар, жоми Жам; синғон сағол; үзлик, үзлик бути; раз қизи; азалдан ошиқлиқ, аласт жоми; ишқ даشتӣ, жунун водийси, ишқ кофири; солик, мурид, толиб, сӯфий, дарвеш; пир, муршид, ориф; соҳибназар, дил аҳли, соҳибасрор; бут, шоҳид, шамъи Чигил, шамъи Тироз; даҳр золи, зийрак қуш; ҳас, қил, сомон; фано, фано дайри, факру фано; сир; коргах; Суруш; сафо каби бутун бошли тимсол-тушунчалар силсиласига дуч келамиз. Ишқий шеъриятдаги юз, кӯз, қош, киприк, соч, зулғ, лаб, хол, оғиз, занахдон, қад, бел каби образлар ҳам тасаввуф шеъриятида суфиёна мазмунда келади.

Пайгамбарлар ва уларнинг ҳаётию фаолияти, мұжизалари билан bogлиқ тимсол-тушунчалар ҳам мұмтоз адабиётда муайян фикрлар тасдиғи, исботи ва ривожи сифатида бадиий вазифа бажаради. Чунончи, Нуҳ – узоқ умр, Хизр – абадий ҳаёт, Айюб – сабр-тоқат, Яъқуб – фам-қайғу, Юсуф – гўзаллик, Довуд – хушвозлиқ, Сулаймон – бойлик ва шукуҳ, Исо Масиҳ – жон ато этувчи тимсоли булиб келади. Ёки Нуҳ ва туфон, Хизр ва оби ҳаёт, Хизр ва Масиҳ, Сулаймон ва чумоли, Яъқуб ва байт ул-аҳзан, Исо ва қуёш, Исо ва хуффош, Исо ва игна, Мусо ва Тур, Мусо ва Сомирий ҳамиша ёнма-ён қулланади ёки бири иккинчисига ишора қиласиди.

Бундан ташқари, мажоз ва ҳақиқат, ваҳдат ва қасрат, шам ва парвона, қаҳрабо ва сомон, томчи ва денгиз, ҳусн ва ишқ, шоҳид ва машҳуд, ақл ва қўнгил, фано ва бақо, сӯфий ва зоҳид, куфр ва иймон каби узаро бир-бирини тақозо қиласиган тимсолларга ҳам күп дуч келамиз.

Аслида шоир шеъриятидаги ҳар бир сўз, тимсол ва образ бир-бирига bogлиқ, бир-бирини тақозо қиласиди, бир-бирини тулдиради ва ривожлантиради. Айтайлик, майнинг қадаҳга, қадаҳнинг хумга, хумнинг соқийга, соқийнинг майхонага нисбати бор ва ҳоказо, охир-оқибат барчаси ягона Яратувчига

бориб боғланади ва унинг дунёдаги ранг-баранг шаклі ва куринишдаги жилвалари тарзида талқин қилинади.

Ёки «Садди Искандарий» («Искандар девори») аслида инсон жисми тимсоли – уни уртадан кутарибгина Ҳаққа етиш мумкин. «Илоҳийнома» асарида машхур мутасаввиф шоир Фаридиддин Аттор бу ҳақда шундай ёзади:

*Сурарсен: не эмиш садди Скандар?
Узингдирсан узингга садди акбар.*

*Вужудинг сад эмишдир сенга, түғон,
Сен унда ұлтиурусен лолу ҳайрон.*

*Узингсан унда ул Яъжусу Маъжусу,
Дамодам бир бүгөв қийногига дуч¹.*

Маълум бўладики, бу шеъриятда ҳамма нарса рамзу тимсоллар қатига уралган – бирор тимсол ё образ зоҳирий маъносида келмайди: ҳатто Искандар ҳам тариқат солики тимсоли, у оби ҳаёт – илоҳий маърифатни излайли, лекин жисми бу йулда энг катта түсиқ – салди Искандар, нафс ҳоҳиш-истаклари, саъй-ингилишилари эса Яъжуж ва Маъжуж.

Кураяпизки, Навоий ижодида уз маъносида ишлатилган оддий сўзнинг узи йуқ ҳисоби: ҳар бир сўз ниманингдир рамзу тимсоли булиб келади, энг камида икки ёки уч маънони англатади. Шарқ мумтоз шеъриятининг образлар олами ва тасаввуф адабиётининг истилоҳларидан бехабар ўқувчи уларни ўқиб тушуниши мушкул. Шунинг учун биз тафаккур уфқи бепоён шоирнинг асосан ана шундай мураккаб ва ҳозирги ўқувчига тушунарсиз байтлари шарҳига эътибор қаратдик. Уларнинг моҳиятини бутун теранлиги билан очиш, ранг-баранг маъно қирраларига эгалигини курсатиш, шоир ижодида бир неча бадиий вазифаларни бажариб келганлигини кенг ва батафсил тушунтириш учун бир хил мавзудаги байтларига мурожаат қилдик.

Бир хил мавзу-мундарижадаги, ягона образ ва тимсоллар қулланган байтлар Алишер Навоий ғазалиётида куп учрайди.

¹ Шайх Фаридиддин Аттор. Илоҳийнома (Форсийдан Жамол Камол таржимаси). Тошкент, «Мусиқа», 2007, 239-бет.

Лекин улар зинҳор-базинҳор бир-бирини тақрорламайди. Унинг муштарак мавзудаги байтларини бир ерга жамлаб, қиёсан таҳлил қилсангиз, улуғ шоир муайян бир фикрни бир байтида тезис сифатида ташлаб, кейинги байтларда унинг куплаб маъно қирраларини бирма-бир очиб борганига гувоҳ буласиз. Чунончи, бири иккинчисида ифодаланган фикрни тушунишга туртки беради, иккинчиси учинчисини тулдиради, учинчиси туртинчисини ривожлантиради, бешинчиси олдинги тұртгасида ифодаланган фикрга хulosса ясайди ва ҳоказо. Шу тариқа, шоирнинг бир мавзу, ягона образлар асосидаги байтлари у ёки бу масаладаги қараашларини яхлит тизим сифатида тушуниш ва тадқиқ этиш имкониятини яратади.

Алишер Навоий нафақат бадиийлик қонуниятлари, балки муайян илмий-мантиқий концепция асосида иш қурған мутафаккирга үшшайды: унда шоирлик ва олимлик хусусиятлари ажойиб бир тарзда омухталашып кетген. Бу ҳолни унинг шеъриятида ҳам фикрларини яхлит тизим сифатида шакллантириши, босқичма-босқич ривожлантириши ва охирида хulosса қилишида курамиз.

Навоийнинг тимсолу ташбеҳлар олами бепоён: улардан бир нечтасини билиб олиб, бемалол шоир ижод богини сайр этаман деган киши қаттық янглишади. Чунки унинг ҳар бир асарида янгидан-янги образу тимсолу истилоҳларга дуч келасиз. Тушунарсиз сұзлар силсиласи ҳам сира камаймайди – илгари сира учратмаган сұзларни учратаверасиз. Бино-барин, Навоийнинг бадиий оламини кашф этиш учун унинг бир-икки асарини мутолаа қилиш кифоя эмас, балки бир бутун ижоди билан таниш булиш тақозо этилади. Ўшанды шоирнинг у ёки бу фикри нафақат байт ёки ғазаллар доирасида, балки бошқа асарларida ҳам давом эттирилгани ва ривожлантирилгани, янгидан-янги қирралари билан бойитилганига ишонч ҳосил қиласиз. Жумладан, ғазаллардаги айрим фикрларнинг калитини «Хамса» ёки «Маҳбуб ул-қулуб»дан топиб ҳайрон буласиз.

Үз-үзидан, дурдона асарларнинг шарху талқинлари куп булади. Уларнинг аксарияти муаллифнинг ҳатто етти ухлаб тушига кирмаган булиши мумкин. Ҳолбуки, матн ушандай

талқинларга ҳам имкон бериши билан бетакрор. Айни жиҳатдан Шарқда Абулмаоний – Маънолар отаси сифатида донг таратган Мирзо Абдулқодир Бедил билан боғлиқ бир ривоят дикқатга сазовор.

Маълумки, бизда бедилхонлик давралари машхур бўлган – уларда шоир шеърлари ўқилиб, кенг шарҳланган, турли маъно қирралари очиб берилган. Шоир шеърларидағи қават-қават маъно қатламларини тушунтириб берадиган қилни қирқ ёрадиган бедилхонлар етишиб чиққан. Ана шундай бедилхонлик давраларидан бирида зукко бедилхонлардан бири шоир бир шеърининг туқсон туққизта маъносини айтиб, ҳаммани қойил қолдирган. Лекин кечаси тушига Бедил кириб, уша шеърнинг юзинчи маъносини айтиб берган экан.

Купинча муаллиф кўзда тутган асосий маъно ана шу юзинчи маъно булади. Қолган туқсон туққизтаси шоир мухлислари ва тадқиқотчиларининг тасаввру туҳайюл асосидаги турли шарҳу талқинлари ҳисобланади.

Ривоятдан келиб чиқадиган яна бир ибрагли жиҳат шундаки, олимларимиз кунинча у ёки бу асарининг туқсон туққизталаб маъносини излаб тонацилару асл маънога – юзинчи маънога етиб боролмайдилар. Ҳолбуки, асл мақсад уша – юзинчи маъно.

Навоий айрим фазал ва руబоийларининг ҳам бир неча олимлар томонидан амалга оширилган, баъзида бир-бирига уҳшамайдиган шарҳу талқинлари мавжуд. Лекин уларнинг барчasi шоирнинг бадиият оламига чуқурроқ киришга, асарларини бутун маъно қирралари билан теран ва ҳар томонлама кенг идрок этишга имкон яратади. Баъзида бизнинг хаёлимизга ҳам келмаган фикру мушоҳадаларга туртки беради. Бу эса унинг бошқа асарларини тушуниш ва талқин этишга йўл очади.

Ушбу шарҳлардан мақсад Навоийнинг мазмунан теран, услугубан мураккаб, бир неча маъно қатламларига эга, диний ва тасаввуфий тимсолу истилоҳларга бой байту фазаллари моҳиятини ҳозирги ўқувчига имкон қадар кенг ва чуқур етказиб бериш баробарида уни буюк сўз санъаткорининг ранг-баранг образлар оламига олиб кириш, қулига бу асарларни тушунишга калит тутқазиш ҳамдир. Бу калит

сраламида у улуу шоирнинг бошқа асарлари маъно хазинасиға ҳам бемалол йул топади. Бу вазифани қанчалик уddaлатанимизга эса зукко үқувчилар баҳо беради¹.

Алишер Навоий – маънавиятимиз осмонининг қўёши. Бу қўёшнинг зарраларидан баҳраманд бўлмай туриб, маънавий юксалиш түгрисида суз юритиш мумкин эмас. Бинобарин, Навоийни үқиши ва үқиши маънавий юксалишнинг шарти ва воситаларидан бири булиши, ҳар бир ӯзбекнинг маънавий даражаси маълум маънода унинг Алишер Навоийни қанчалик билишига қараб белгиланиши керак.

¹ Алишер Навоийнинг байту фазаллари ҳам, турли асарларидан келтирилган иқтибослар ҳам шоирнинг 1987–2003 йилларда «Фан» нашриётида чоп этилган йигирма жилдлик «Муқаммал асарлар туплами»дан олинниб, уларнинг жилди ва саҳифаси қавс ичидаги курсатилди.

ИККИ ОЛАМ СОҲИБИ

Одамки, башар насли силкига эрур пайванд,
Сувратда санга волид, маънода санга фарзанд.

Юсуфки, жамол ичра маъдум эди монанди,
Топмади малоҳатда ҳуснини санга монанд.

Исо дамидин улганким, руҳ топар эрди,
Билгачки, топар дининг, жон топти булуб хурсанд.

Даврон чаманидин сен ул лаҳзаки чиқдинг, гул —
Тирноғлар ила қилди рухсорини юз парканд.

Шаҳларга гадо андоқким келди бу кун муҳтож,
Тонгла бўлубон муҳтож эҳсонига ҳожатманд.

Гесу санга бўлмишдур чун силсилайи мақсуд,
Мажнунинг эрур жонлар, қил силсила бирлан банд.

Шаккарга узубатда нутқунг, ие ажаб, кулса —
Ким, ёрининг эн бўлмиш ахлоқ аро шаккарханд.

Йўқ булди қаломингдин асфори само барча,
Асфори самовийдан бўлған киби йўқ «Пожанд».

Не келса Навоийга сендин юз эвурмаским,
Ул заррадурур, сен — меҳр, ул — бандаву сен — хованд.
(3,110 –111)

«Хазойин ул-маоний»нинг биринчи девони — «Фаройиб ус-сигар»дан ўрин олган бу ғазал (№ 114) пайғамбарлар

саарвари Мұхаммад алайхиссалом таърифига бағищланған. Айни жиҳатдан у наыт-газал ҳисобланади. Наыт – арабча сүз булиб, таъриф-тавсиф, васф, мақтов, әзгу хислатлар ва гузал сифатлар мадҳи маъноларини билдиради ва Шарқ мұмтоз адабиётида Мұхаммад алайхиссаломга атаб ёзилған шеърларга нисбатан құлланади.

Тасаввуф фалсафасига кура, Мұхаммад нури олам ва одам яратилмасдан бурун ҳам бор эди. Оллоқ таоло дастлаб Мұхаммад алайхиссаломнинг нурини яратиб, кейин шу нур туфайли оламлар ва одамларни вужудга келтирған. Шунинг учун оламнинг асосида Мұхаммад нури ёки Мұхаммад ҳақиқати ётади¹. Чунки Оллоқ таолонинг оламни ҳам, одамни ҳам яратишдан мақсади – Мұхаммад алайхиссалом бұлған. Шунинг учун «Қисаси Рабғузий»да бу нур ҳатто Одам алайхиссаломнинг манглайида порлагани ҳақида хабар берилади:

«Мавлю азза ва жалла (Құдратли ва улуғ Оллоқ – Э.О.) Одамни қамуғ (барча – Э.О.) күркүлуклар бирла безади. Тишлариндін нур балқынур эрди, куз нури менгизлик (каби – Э.О.). Мұхаммад ал-Мустафонинг нури Одамнунг олдинда қумиор (бу ерда: үйнамоқ, порламоқ – Э.О.) эрди тулун ой менгизлик. Одам ул нурнинг ёруктуқын күрүб, бу нурни ман бир курсам теб кусади (истади – Э.О.) эрса, Изи (Худо) азза ва жалла ёрлиқи бирла ул нур Одамнинг олнидин үнг янгоқинга инди. Яна этніга инди, андин Одам қулинға. Илкини (қулині – Э.О.) ул нурға күтуру берди. Нур андин иниб, шаҳодат әрнакининг (бармоғининг – Э.О.) учинда түрүқди (тұхтади – Э.О.). Одам әрнакин юқору күтурууб, аниң күркін күрүб тонглаб (ҳайрон булиб – Э.О.): «Ло илоҳа иллаллоҳу Мұхаммадун расулуллоҳи» («Оллоҳдан үзға илоҳ йүқ, Мұхаммад унинг әлчисидир») деди»². Шунинг учун ҳам Навоий башқа бир ғазалида:

Вужудунг икки жаҳон хилқатидин үлди мурод,
Нечукки, зотинг үлуб икки кавндин мақсуд (5,88), –
деб ёзса, бошқасида:

¹ Қаранг: Комилов Н. Тасаввуф. Тошкент, «Ёзувчи», 1996, 42-бет.

² Носируддин Бурхонуддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. 1-китоб. Тошкент, «Ёзувчи», 1990, 18-бет.

Оламу одам фидонг ўлсунки, борсан, эй ҳабиб,
Сен гараз инсондин ар, оламдин инсондур гараз
(3,252), –

дейди.

Келтирилган байтларда бор-йүғи иккита тушунарсиз сүз булиб, кавн – олам, ҳабиб – дуст: Мұҳаммад алайхиссалом-нинг лақаби. Биринчи байтда Оллоҳнинг икки оламни яратишидан мақсад сенинг зотинг дейилса, иккинчисида оламу одамдан мақсад сенсан деган фикр ифодаланмоқда.

Маълум бўладики, «гарчи шаклан Одам Ато олдин яратилган бўлса ҳам, моҳиятан, нур сифатида Мұҳаммад пайғамбарни Худо ҳаммадан илгари яратди. Шу боис Алишер Навоий ғазалларида сувратда Одам Ато Мұҳаммадга ота бўлса ҳам, сийратда, яъни моҳиятда Одам Ато Мұҳаммад пайғамбарга фарзанд маъносидаги тасвирларга куп дуч келамиз¹. Келтирилган газалнинг матлаъси бунинг ёрқин далили:

Одамки, башар насли силкига эрур пайванд,
Сувратда санга волид, маънода санга фарзанд.

«Ипга тизилган шодадек бутун инсон насли ўзига пайванд бўлгани, яъни бутун инсониятнинг сабабчиси эканига қарамай, Одам алайхиссалом ҳам худди бошқалар каби зоҳиран сенга ота булиб кўринса-да, аслида – моҳиятда у сенга фарзанд ҳисобланади (яъни, у ҳам сенинг нурингдан, сен туфайли яратилган)».

Фаришталарнинг инсонга сажда қилишига сабаб ҳам унинг наслидан Мұҳаммад алайхиссаломдек башар тожининг лунёга келиши эди. «Тарихи анбиё ва ҳукамо»да ёзилишича, Одам алайхиссаломни яратиш учун ҳозирги Маккай мұкаррама жойлашған ердан жанингта олиб кирилган бир ҳовуч тупроқданоқ «Мұҳаммад саллаллоҳу алайҳи васаллам-нинг (унга Оллоҳнин) дуоси ва саломи булсин – Э.О.) тийнатин (бу ерда: зуваласин – Э.О.) тасним суйи билан югуруб, борчга малойикка арз қылдиларким, мақсуд олам ва одам оғариниши (яратилиши – Э.О.)дин мунинг хилқатидур, охир уз-замон пайғамбари булғусидур» (16, 99). Шунинг учун ҳам шоир бошқа газалида ёзадики:

¹ Гаффорова З. Ун саккиз минг олам сарвари // «Тафаккур», 1997, 2 сон, 47-бет.

Хоки пойингни малойик қилдилар тожи шараф,
Оллоҳ-Оллоҳ, ким куруптур бу сифат зоти шариф (3, 251).

Мұхаммад алайхиссалом Оллоҳнинг эң сұнгги ва комил пайғамбари, барча мавжудот ва маҳлуқотнинг ағзали ҳисобланади. Нафақат инсониятнинг яратилиши, балки Навоийнинг «Муножот» асарида ёзилишича, «Юз йигирма түрт минг анбиёйи мурсал хилқатидин мурод – ул ва барча анга хайл ва үн секиз минг олам ихтироъидин мақсад – ул ва оғариниш анға туфайл» (16,294). Шундай экан, у ҳусну жамолда ҳам, илму ахлоқда ҳам, нубувватда ҳам барча пайғамбарлардан устун.

Саҳобалардан Абу Ҳурайра айтади: «Мен жаноби Расулуллоҳ алайҳи васаллам каби чиройли бир инсонни ҳаріз курмалым. Офтоб гүё Жанобнинг чехраи анварларида (порлоқ чехраларида – Э.О.) туриб дунёга жилва қилиб турғандек маълум булар әди». Оллоҳ таоло дастлаб Мұхаммад нурини, кейин шу нур туфайли оламии, ундағи нарсаларни ва одамни яратған экан, демак, қуёш, ой ва юлдузлар ҳам ана шу нурдан вужудға келған. Бинобарин, мұмтоз шеъриятда: «Сен қуёшдан ҳам, ойдан ҳам гузал ва порлоқсан», «Қуёш ва ой ҳам сенинг асиринг», «Қуёш ва ой сенинг ҳуснинг нуридан бир зарра», «Сенинг жамолинг қуёш ва ой шуыласини сундиради» каби маъшуқа таърифида айттылған лутфлар муболага булибина қолмай, айни пайтда диний-тасаввуфий ҳақиқат ҳамдир. Шарқ шеъриятида маъно ана шундай серқатлам булиб, ошиқона шеърларда нағақат маъшуқа, айни пайтда, Оллоҳ таоло, Мұхаммад алайхиссалом ва илму ахлоқда етуқ комил инсон ҳам, күпинча уларнинг барчаси бирғалиқда ҳам назарда тутилади. Шунинг учун ҳам Шарқ шоирлари үз шеърларида Мұхаммад алайхиссаломнинг нағақат маънавий-ахлоқий етуклигини, айни пайтда, жисмоний гузаллигини ҳам таъриф-тавсиф этғанлар. Тасаввуф адабиётида «ҳусн элининг шоҳи», «гузаллар гузали» каби таърифлар асосан илоҳий маҳбубага ва унинг севиклиси Мұхаммад алайхиссаломга қаратылған. Пайғамбаримизга шоирларимиз томонидан «маҳбуби руҳоний» сифати берилгани бежиз әмас. Бу иборанинг икки маъноси бор: Оллоҳнинг маҳбуби (севиклиси) ва маънавий маҳбуб.

Курку чиройда тенгсиз ҳисобланган Юсуф алайхиссалом ҳам малоҳатда у зотдан қуи туради:

Юсуфки, жамол ичра маъдум эди монанди,
Топмади малоҳатда ҳуснини санга монанд.

«Курку жамол ичра үхшани булмаган Юсуф алайхиссалом ҳам малоҳатда ҳуснини сенга тенг деб топмади».

Диний-тасаввуфий адабиётларда айтилишича, Оллоҳ таоло ҳусни юз ҳисса қилган. Түқсон түққиз қисмини Момо Ҳавога бериб, бир қисмини бутун дунё аҳлига раво кўрган. Шу бир улушни яна үнга бўлиб, түққиз қисмини Юсуф алайхиссаломга ва бир қисмини бани башарга берган. Энди тасаввур қиласкеринг: Юсуф алайхиссаломда бутун инсониятда мавжуд ҳусндан түққиз баробар ортиқ ҳусн бор. Мисрда етти йил очарчилик бўлганида одамлар Юсуфнинг ҳуснига боқиб, очликни унутишган. У ҳар куни чиқиб үзини халқа курсатар ва кишилар унинг ҳуснidan тўяр эдилар. Шунга қарамай, унинг ҳусну малоҳати Муҳаммад алайхиссаломга тенглашолмайди. Сабаби, айтиб утилганидек, Юсуф алайхиссаломнинг ҳам, бутун инсониятнинг ҳам нафақат үзи, балки ҳусни ҳам Муҳаммад пайғамбар нуридан яратилган.

Маълумки, ҳар бир пайғамбарга Оллоҳ таоло томонидан бир мўъжиза берилган. Исо алайхиссалом улганларни тирилтириши билан машҳур бўлган. Шунинг учун үнга Масиҳ – жон ато этувчи, силовчи лақаби берилган¹. Шоирнинг лутф этишича, улганлар аслида Исо нафасидан эмас, балки сўнгги ва мукаммал дин бўлган исломнинг келиши ва үзининг ҳақ динда тирилишини билганидан хурсанд бўлиб жон топар эди:

Исо дамидин улганким, руҳ топар эрди,
Билгачки, топар дининг, жон топти бўлуб хурсанд.

¹ Бу ҳақда қаранг: Куръони карим (Алоуддин Мансур таржимаси) // «Шарқ ўлдузи», 1992, 8–9-сонлар, 40-бет (таржимон изоҳи). Журналнинг мазкур қўшма сонида Куръони карим тулиқ босилган – биз шу нашрдан фойдаландик. – Э.О.

Кейинги байт муслимиятнинг Муҳаммад алаиҳиссаломдек башар тожидан айрилиб қолганлиги хусусида:

Даврон чаманидин сен ул лаҳзаки чиқдинг, гул —
Тирноғлар ила қилди рухсорини юз парканд.

«Сен даврон чаманини тарқ этганда, гул қайгудан тирноғи билан юзини юз тилим қилди». Ёки: «Сен дунёдан утганда бутун башар қавми қайгудан қалбини чок-чок қилди».

Маълумки, пайгамбаримизга шафоат ҳукуқи берилган. У зот қиёмат куни Оллоҳ таолодан умматларининг гуноҳини тилаб оладилар. Бандай ожиз эса ўзини гуноҳлардан холи ва пок деёлмайди. Шундай экан, гадолар шоҳ марҳаматига муҳтож булгани каби қиёматда дунёning бутун подшоҳлари ҳам сенинг шафоатингга муҳтож буладилар, дейди шоир:

Шаҳларға гадо андоқким келди бу кун муҳтож,
Тонгла бўлубон шаҳлар эҳсонига ҳожатманд.

Айтиб утганимиздек, бу дунёning яратилишидан мақсад Муҳаммад алайҳиссаломнинг туғилиши, ягона Оллоҳ foясини ёйиши, башариятни мукаммал дин булган исломга даъват қилиши эди. Бугина эмас. Бу дунё — башар қавмининг Оллоҳнинг марҳаматига сазовор ёки лаънатига дучор булишини аниқлайдиган, бошқача айтганда, инсоннинг сарагини саракка, пучагини пучакка ажратадиган синов майдони ҳам:

Гесу санга бўлмишдур чун силсилайи мақсуд,
Мажнунинг эрур жонлар, қил силсила бирлан банд.

Соч — тасаввифий адабиётда моддий дунё тимсоли булиб келиши маълум. Демак, шоир мажозий тил билан айтаяптики, Худованди карим бу дунёни сенга уз мақсадингни амалга ошириш учун восита қилиб берди. Бас, гузаллар зулфларини тузоқ қилиб ошиқлар кунглини овлаганидек, сен ҳам дунё воситаси билан сенга мойил инсонларни ҳидоят йулига бошлаб, Оллоҳнинг мукаммал дини — исломга киргиз.

Шаккарга узубатда нутқунг, не ажаб, кулса
Ким, эрнингга эш бўлмиш ахлоқ аро шаккарханд.

«Нутқинг ширинликда шакарнинг устидан кулса, ажаб эмас, чунки гўзал ахлоқ билан бирга, лабингиа ширин табассум ҳам эш бўлмиш». Яъни, Муҳаммад алайҳиссалом нинг ахлоқлари гўзал ва етук, сузлари фасоҳату балогат кони булибгина қолмай, у киши тавозеъ соҳиби эдилар лабларида ҳамиша майнин ва латиф табассум ўйнар эди. Пайгамбаримиз барча яхши ахлоқ ва эзгу инсоний фазилатлар жамулжами эдилар. Ином Термизий бу ҳақда: «Сайиди олам саллаллоҳу алайҳи васалламнинг ахлоқи жамила ва одати шарифалари оламга машҳурдир. Дуст ҳам, душман ҳам эътироф қилур. Бутун коинот санохони хулқи Муҳаммадий эрур»¹, – деб ёзади.

Йуқ бўлди каломингдин асфори само барча,
Асфори самовийдин бўлған киби йуқ «Пожанд».

«Сен келтирган китоб – Куръон туфайли қолган барча самовий китоблар йуққа чиқди. «Пожанд» ҳам нозил қилинмаганинг уҳшаб қолди».

«Пожанд» – зарутийликнин муқаддас китоби «Занд»га наҳд авий тилида ёзилган тафсир.

Не келса Навоийга сендин юз эвурмаским,
Ул заррадурур, сен – меҳр, ул – бандаву сен – хованд.

«Навоийга сендан нимаики келса, юз үгирмайди, чунки у бир зарра бўлса, сен – қуёш, у – бир қулу сен – хожа дирсан».

Бошқа пайгамбарлар маълум бир қавмга юборилган бўсалар, Муҳаммад алайҳиссаломни Парвардигори олам бутун инсониятни ҳидоят йулига бошлаш учун сайлаган. У зотнинг коинот сарвари, икки олам соҳиби деб улуғланиши шундан. Навоий ҳам Расулуллоҳни қуёшга ва хожага нисбат берар экан, бунда унинг муминлар қалбини илоҳий маърифат нури билан ёритиши ва жамики мусулмон умматининг раҳнамоси эканлигини назарда тутади.

¹ Ином ат-Термизий. Шамоили Муҳаммадийя. Тошкент, 1991, 78-бет.

«Пайғамбарни севмоқ Оллоҳни севмоқдир», – дейди Жалолиддин Румий. Мұхаммад алайҳиссаломни Оллоҳнинг ва инсониятнинг суюклиси, икки олам маъшуғи, илоҳий ва дунёвий илмлар, эзгуликлар, гузаликлар соҳиби сифатида улуғлаш орқали шоирлар айни пайтда Худованди каримга бўлган чексиз муҳаббатларини ҳам изҳор қилғанлар.

ХИЗРУ МАСИХ

Маълумки, Қуръоний мавзулар ифодаси ва пайғамбарлар билан боғлиқ қиссаларнинг бадиий талқинлари Шарқ мумтоз сўз санъатида кенг ўрин тутади. Шоирлар талмеҳ санъати воситасида уларга алоқадор воқеаларга ишора қилинлар. Илми бадеъда талмеҳ айнан машҳур шахс, воқеа, китоб, ҳикматли сўзга ишора қилиш, шу орқали айтилмоқчи булган фикрни мухтасар айлаш баробарида, уни чуқурлаштириши маъносини билдиради. Мумтоз иеъриятда Нуҳ, Иброҳим, Яъқуб, Юсуф, Хизр, Айюб, Мусо, Илёс, Довуд, Сулаймон, Исо, Мұхаммад каби пайғамбарлар номи, улар билан боғлиқ воқеаларнини бадиий талқинларига күп дуч келамиз. Навоийниниң қўйидағи ғазалида ҳам икки машҳур пайғамбар — Хизр ва Масиҳ радиф қилиб олинган, демакки, асосий ургу уларга тушган:

Эй, хату лаълинг қошида мунфаил Хизру Масиҳ,
Не ёшунмоқдур, гар эрмаслар хижил Хизру Масиҳ.

Хат лабингга муттасилдур, лаб юзунггаким, эрур
Оби ҳайвону қүёшға муттасил Хизру Масиҳ.

Үйлаким, Хизру Масиҳ оллида сабза бирла су,
Хаттингу лаълинг қошида уйла, бил, Хизру Масиҳ.

Чун Масиҳосо лабингдин Хизр умри касб улур,
Бўлсалар андин, ажаб йўқ, мунфаил Хизру Масиҳ.

Лабларингдиндур Масиҳу Хизрға нутқу ҳаёт —
Ким, эмишлар ишларига мустақил Хизру Масиҳ.

Сабзаи хат кургузуб, жоноахш лабдин суз дегач,
Булдилар ул ҳайрат ичра ғузмаҳил Хизру Масих.

Улди ҳажридин Навоий, тушсалар бу ҳажр аро,
Тонг йўқ, улмоқ бу сародин мунтақил Хизру Масих (6, 78).

Хизр – зулмат қаъридаги оби ҳаёт – тириклик сувини излаб топган ва ундан ичиб, абадий ҳаётга ноил булган пайғамбар сифатида күпгина халқлар адабиётида учрайди. У одамларни мушкул аҳволдан кутқарадиган, уларга ёрдам берадиган, мақсадга олиб бирадиган тўғри йўлни кўрсатувчи хаюскор сиймосида тасвир ғанади, ошиқлар ҳомийси ҳисобланади. Масалан, шоирнинг «Фарҳод ва Ширин» достонида Ажлаҳо ва Ахриманни ені иб, темир пайқарни маҳв этиш сари бораётган Фарҳодга Хизр йулиқиб: «Келибтурмен санга булмоққа ҳодий» (8, 164), – дейди ва бу йўлда унга раҳнамолик қиласади. Нажмиддин Комиловнинг ёзишича, «аслида у улуғ мақсад сари гаважжу ҳэтган Фарҳодга гайдан келган мааддадир»¹.

Ўзбек халқ оғзаки ижодида эса у «одамларга яхшилик қилиувчи эзгу ҳомий, чулда ёки денгизда адашганларга йул кўрсатувчи ғаройиб инсон», экинга мұл ҳосил баҳш этувчи мұйжизакор құдрат соҳиби, баҳт ва давлат ато қиласадиган эзгу пир, әник қаҳрамонларнинг доимий ҳамроҳи сифатида тасвирланади»².

Алишер Навоий «Тарихи анбиё ва ҳукамо» асарида маълумот беринича, Ганири таоло Хизрга илми ладунни ато этган булиб, ҳайвои суви деганда шу нарсага ишора қилинади (16, 129). Ладуний илмга саъй-ҳаракат билан етиб булмайди, у Оллоҳ томонидан узи хоҳлаган бандасига берилувчи илоҳий илмдир. Маълум буладики, Хизрнинг абадий ҳаёт соҳиби эканлиги ҳам аслида унинг илоҳий илмлар соҳиби булганлиги билан изоҳланади.

Хизр умрин тиларлар аҳли хирад,
Ёр васлидуур ҳаёти абал (16, 129).

¹ Комилов Н. Тасаввуф. 206-бет.

² Нурманов Ф.И. Хизр образининг генезиси ва унинг узбек фольклоридаги талқини. Номзодлик диссертацияси афтoreферати. Тошкент, 2007, 21-бет.

Шоир айтмоқчики, ақл соҳиблари Хизр умрини орту қиладилар. Бу билан фақат узун умргагина эга бўлині мумкин. Чинакам абадий ҳаёт эса ёр васлига етиб, у билан бирга булишдадир.

«Қисаси Рабғузий»да ёзилишича: «Хизр маъниси янил булур. Қаю тош уза Хизр алайҳиссалом ўлтурса, ул тош яшарур эрди. Анинг учун Хизр аталди. Аймишлар: қаю ерда ўлтурса, ул ер күкарур эрди... Мангу суйин ичиб, тирик қолди...»¹.

Аслида мангулик сувига Искандар Зулқарнайн интилган. У абадий яшаш илинжида зулмат мамлакатидаги оби ҳаётни излаб йулга тушади. Унга Хизр ва Илёс ҳамроҳлик қиладилар. Искандарнинг амрига кўра йўлда улар ажralадилар – Искандар үзининг ёш паҳлавонлари билан бир йулдан, Хизр ва Илёс бошқа йулдан кетадилар.

Икки пайғамбар бир ерга етганда сувга дуч келадилар. Хизр йўлда ейиш учун олған балифини сувга ташлаган эди – у гирилиб сузиб кетади.

– Мангулик суви – шу, – дейди Хизр ва иккалалари ундан ичадилар.

Искандарнинг йулида бир тоғ учрайди – унда икки күш ююн тилида сўзлашар эдилар. Улар Искандарга:

– Сен беҳуда заҳмат чекиб юрибсан – сен излаган нарса Хизр ва Илёсга муюссар бўлди, – дейдилар. – Энди дунёни әгалласанг ҳам, барибир улим муқаррар.

Мангулик сувидан ичғанлари учун ҳам Хизр ва Илёс алайҳиссалом «қиёматга теги ўлмаслар. Хизр дарёларда юрур, Илёс саҳроларда – йўлдин озғанларға йўл кўргузурлар»². Навоий таъбири билан айтганда, сув ва қуруқликлаги, яъни бутун оламдаги ночор аҳволда қолтаниларга маъдалкорлик қиладилар (16, 153). Ярим дунёни әгаллагап Искандар эса барча қатори улди-кетди.

Исо Маҳиҳ (Иисус Христос) – Қуръонда зикри келган пайғамбар. Унга Инжил нозил қилинган. Бани Исроил қавмини ҳидоятга даъват этиш учун Оллоҳ уни пайғамбарликка сайлаган. Узидан кейин Аҳмад (яъни, Муҳаммад) номли

¹ Носируддин Бурҳонуддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. 2-китоб. Гошкент, «Ёзувчи», 1991. 68-бет.

² Қисаси Рабғузий. 2-китоб. 68-бет.

бир пайғамбар чиқиши башоратини етказган. У атрофига 12 шогирд – ҳаворийларни түплаб, уз таълимотини тарғиб этган. «Куръонда яна таъкидланишича, Исо алайҳиссаломни душманлари үлдиришмаган, у чормих этиб қатл қилинмаган, бу ҳодиса улар күзига күринган, холос. Аслида Исо алайҳиссалом тириклайн осмонга күтарилган ва қиёмат куни арафасида Ер юзида яна пайдо булади»¹. «Тарихи анбиё ва хукамо» асарида ёзилишича, қиёмат қойим булиб, Маҳдий заминда адолат үрнатиш учун узини ошкор қилганида Исо Масиҳ ҳам ерга тушиб, Дажжолни ҳалок қилиб, үз қавмини Мұхаммад алайҳиссалом динига даъват этади (16, 181).

Мұмтоз адабиётда маъшуқанинг жонбахш лабини – оби ҳаётга, лаби атрофидаги майин туклар, яъни хатини – оби ҳаёт теграсини қоплаган майсага, қора соchlарини – оби ҳаёт яширин зулматга үхшатиш бир анъана тусини олган. Исо Масиҳнинг қули теккан – силаган үлилкка жон кириши учун ҳам унга ал-масиҳ – силовчи лақаби берилган. Шарқ шеъриятида жонбахш нафаси ошигига ҳаёт бағищлайдыган маъшуқа үликтен тирилтирадыган Исо Масиҳга нисбат берилади. Алишер Навоийнинг ушбу газали Хизр ва Исо алайҳиссалом ҳамда улар билан боғлиқ ана шу воқеалар, тушунчалар асосиغا қурилган.

Эй, хату лаълинг қошида мунфаил Хизру Масиҳ,
Не ёшунмоқдур, гар эрмаслар хижил Хизру Масиҳ.

«Эй, сенинг хату лаълинг қошида Хизр билан Исо Масиҳ ҳам хижолатда. Агар улар бу хатту лаъл олдида үзларини оқиз ҳисобламаганларида сира яширинармидилар?»

Бу ерда бир неча шеърий санъатлар қулланған.

Бириңчидан, маъшуқанинг хати – Хизр топған оби ҳаёт чашмаси атрофидаги майсага, лаби – Масиҳнинг үлилкка жон ато этувчи нафасига үхшатилмоқда. Маъшуқанинг хати үзининг майин ва нағислиги, териб қўйилгандай бир текислиги, янги чиққани – навқиронлиги билан оби ҳаёт чашмаси теграсидаги майсадан гузал булса, лаби ошиққа жон бағищлаши жиҳатидан Масиҳ нафасидан утқир.

¹ Ислом. Энциклопедия. Тошкент, 2004, 126-бет.

Иккинчидан, хат ва лаъл сузларини кетма-кет келтириб, кейин уларга тегишли равища Хизр ва Масиҳ номириинин зикр этилиши билан лаффу нашр санъати ишлатилган. Ўйифиши ва ёйиш дегани: шоир аввал нарсаларни кетми ке санайди-да, кейин уларнинг сифатлари ёки уларга хос хусусиятларни келтиради. Байтда хатнинг – Хизрга, лапш нинг – Масиҳга нисбати бор: хат – Хизр топган оби ҳаёт чашмасини эслатса, лаъл – үзининг жонбахшлиги билан Масиҳга дахлдор. «Бадоеъ ул-бидоя»даги шу хил радифли яна бир газалида шоирнинг узи ойдинлик киритиб кетганидек, «хату жонбахш лаълингдин нишон Хизру Масиҳ» (5, 80).

Учинчидан, бу ерда хусни таълил санъати қулланмоқда: у чиройли далил келтириш булиб, шоирлар ўз фикрларини бадиий гузал шаклда ифодалаш учун бу санъатга мурожаат қиласидилар. Бунда келтирилган далил ифодаланган фикрнинг ҳақиқий сабаби бўлмай, шоирлар лутф юзасидан уни важъ қилиб курсатадилар. Байтда Навоий Хизр ва Исо пайғамбарнинг эл кўзидан пинҳонлиги – бирининг абадий ҳаёт сувини излаб ер қаърига кириб, иккинчисининг қиёмат кунида қайтиб келиш учун кукка чиқиб кетганига уларнинг маъшуқа ҳати ва лаълидан уялганларини сабаб қилиб курсатмоқда.

Туртинчидан, худди шу ерда тазод – ўзаро бир-бирига зид нарса, тушунча, ҳолат, воқеа ва бошқаларни ёнма-ён келтириш санъатини ҳам кўрамиз: бири – ерда, иккинчиси – осмонда булган икки Пайғамбар – Хизр ва Исонинг бир-бирига муқояса қилиниши бунинг ёрқин намунасиdir.

Хат лабингга муттасилдор, лаб юзинггаким, эрур
Оби ҳайвону қуёшга муттасил Хизру Масиҳ.

«Хат лабингга яқину лаб юзингга туташ бўлгани каби Хизр оби ҳайвон (оби ҳаёт)гаю Масиҳ қуёшга яқин».

Бу ерда маъшуқанинг лаби – оби ҳаёт чашмасига, ҳати – унинг теграсидаги майсаларга, юзи – қуёшга уҳшатилмоқда. Шунингдек, аввал оби ҳайвону қуёш, кейин Хизру Масиҳнинг зикр этилиши билан лаффу нашр санъати давом этган: ер остини макон тутган Хизр – оби ҳаёт чашмасига,

кукка чиқиб яшириңган Масиҳ эса – қүёшга яқын. Оби ҳайвон билан қүёш эса үзаро зидлиги жиҳатидан тазод санъатини ҳосил қилади. Оби ҳайвон – зулматда, ерниң остида, қүёш – ёруғ оламда, осмонда. Исо алайхиссалом мақом тутган тұртингчи осмон Қүёш буржида булиб, улар уртасидаги яқинлик ва боғлиқлик сабаби шунда.

Уйлаким, Хизру Масиҳ оллида сабза бирла су,
Хатtingу лаълинг қошида уйла, бил, Хизру Масиҳ.

«Хизру Масиҳ олдида майса билан сув қандай бұлса, хатту лаълинг олдида Хизру Масиҳни ҳам шун дай деб тасаввур қіл».

Байтда, бириңчидан, майса билан сувнинг аҳамияти Хизр алайхиссалом ва Исо Масиҳнинг олдида қанчалиқ бұлса, маъшуқа хату лаълининг қошида Хизру Масиҳ ҳам шунчалик аҳамиятта эга, деб ташбсх қилинмоқда. Маълум бұладики, ушбу байт (умуман, ғазал) тасаввуфий мазмунга эга. Акс ҳолда, маъшуқаның хатту лаъли Оллоҳ пайғамбарларидан устун қўйилмас эди.

Иккинчидан, бириңчи мисранинг боши ва иккинчи-сининг охирида Хизру Масиҳ номларини тақрорлаш билан шоир тақрор санъатини құллаган.

Учинчидан, лафф ва нашр санъати ҳам давом этади: Хизрнинг – сабза (майсага), үз навбатида, сабзанинг – хатга, Масиҳнинг – сув (хаёт суви)га, сувнинг – лабга нисбати бор.

Чун Масиҳосо лабингдин Хизр умри касб үлур,
Бұлсалар андин, ажаб йүқ, мунфаил Хизру Масиҳ.

«Масиҳ каби лабинг бағишлиған Хизрники каби абадий умрдан Хизру Масиҳ хижолат бұлсалар, ажаб эмас».

Бу ерда маъшуқаның лаби жон бағишлишда Масиҳдан устунлиги, у бағишлиған абадий ҳаёт эса Хизрникидан ҳам ағзал эканлиғи таъкидланмоқда. Бундай қудратта фақат илохий маҳбубатына қодир.

Лабларингдиндур Масиҳу Хизрға нутқу ҳаёт –
Ким, эмишлар ишларига мустақил Хизру Масиҳ.

«Масиҳга жонбахш нутқу Хизрга абадий ҳаёт бағишилаган аслида сенсан, уларнинг мустақил иш юритишларига сабаб – шу».

Бу таъкидлар фазалнинг илоҳий маҳбубага бағишилангани ва сүфиёна мазмунга эга эканини яна бир карра тасдиқлайди. Зоро, лаб – тасаввуф истилоҳида маънавият оламидан анбиёга малаклар воситасида, авлиёга эса илҳом орқали нозил бўладиган каломни билдиради. Пирнинг илоҳий маърифатга кон сўзи ва унинг мазмуни ҳам кўзда тутилади.

Албатта, ташбеҳ, тазод, лаффу нашр санъатлари бу байтнинг ҳам бадииятини кучайтиришга хизмат қилган.

Сабзаи хат кўргузуб, жонбахш лабдин сўз дегач,
Бўлдилар ул ҳайрат ичра музмаҳил Хизру Масиҳ.

«Маҳбуба сабзаи хаттини кўрсатиб, жонбахш лаби орқали сўз айтгач, Хизр билан Масиҳ ҳайрат ичра маҳв бўлдилар».

Бу байтда энди хат ва лаб ўз сифатлари билан келган: хат – майсадай, лаб – жонбахш.

Ўлди ҳажридин Навоий, тушсалар бу ҳажр аро,
Тонг йўқ, ўлмоқ бу сародин мунтақил Хизру Масиҳ.

«Навоий (таърифи келтирилган ёрнинг) ҳажридан ўлди. Хизр билан Масиҳ ҳам ундан айрилиқда қолсалар, бу ўткинчи дунёда ўлишлари ажаб эмас».

Маълумки, тасаввуф фалсафасига кўра, инсон азалда ўз Яратувчиси билан бир бутун бўлган-у, бу дунёга келиш билан ундан ажралган. Энди у яна бир умр унинг васлига етиш, у билан бирга бўлишга интилади. Лекин бу нафсни енгиш ва руҳни юксалтиришдан иборат узоқ ва машаққатли йўлки, бу йўлда инсоннинг жуда оғир имтиҳонлар, синовларни бошидан ўтказишига тўғри келади. Оллоҳга руҳий-маънавий жиҳатдан яқин бўлган пайғамбарларнинг аҳволи айни жиҳатдан оддий бандаларнидан кўра афзалдир. Шунинг учун ҳам Навоий Хизр билан Масиҳ Парвардигоридан айрилиб, бу ўткинчи дунёда айрилиқ домида қолганларида эди, мен каби ҳижрон балосига чидолмай ўлсалар, ажаб эмас, дейди.

Албатта, Алишер Навоийни мутасаввиф шоирга чиқариб, унинг барча асарларидан ҳам сўфиёна мазмун қидириш балки түфри эмас. Лекин келтирилган барча изоҳ ва талқинлар ушбу ғазалнинг тасаввуфий асосга қурилганидан далолат беради. Чунки маъшуқа таърифда пайғамбарлардан устун қуйилдими, билингки, бу ерда сўз ўз-ўзидан илоҳий маҳбуба, яъни Оллоҳ тўғрисида боради, зоро, дунё гузали исломий адабиётда Оллоҳнинг пайғамбаридан устун қуйилмайди.

ДУНЁ ТАНҚИДИ

Даҳр боғи аро күп истамагил айшу тараб –
Ким, гули шуълайи фам, фунчасидур хори тааб.

Сунбули ришталарин риштайи мақсуд дема –
Ким, күнгуллар қуши домиға эрур барча сабаб.

Ариги ичра ушоқ тоши агар инжу эрур,
Тойири умрунг учун донаву су топти лақаб.

Англа зийрак қуш аниким, курубон мундоқ дом,
Бұлмағай теграсида обхұру донаталаб.

Дона еб, ҳосил этиб фазла, нажас айламагай
Боғ сағнини, риоят қилибон тарки адаб.

Ё бұлуб домға муҳкам, топа олмай махлас,
Урунуб, толпинибон айламагай шұру шағаб.

Чун Навоий құзи боғлиқ қуш әрүр олам аро,
Бу чамандин анга үчмогни насиб әт, с Раб! (4, 34)

Дунёни қоралаш, танқид қилиш – мумтоз адабиётда асосий үрин тутади. Бу диний-тасаввуфий қараашлар билан боғлиқ. Унга кура, дунёга ортиқча меҳр қўйиш инсонни Ҳақ йўлдан оздиради, Парвардигоридан бегоналашиб, тубанлашувига сабаб булади. Шунинг учун ҳам суфиёна адабиётда дунё купинча нозу ишва билан ошиқларини йўлдан урадиган, лекин ҳеч кимга вафо қилмайдиган хиёнаткор маъшуқага ухшатилади; паранжи-чачвон ичида гүёки сарвқад

ва гузал куринаадиган, аслида эса қадди букчайган, тишлари түкилган қары кампирга қиёсланади; талабгорларини сөхру жоду билан тузоққа тушириб, уз йурифига юргизадиган, хоҳлаган күйига соладиган жодугар, алвости, зол, ажуз қиёфаларида тасвирланади. Барча ёмонлик, ёлгон, риё тимсоли бүлганилиги учун ҳам Алишер Навоий бошқа бир ғазалида дунёни исломдаги ҳар турттала мазҳаб билан учталоқ қўйғанлигини айтган эди:

Даҳр золин турт мазҳаб бирла қилдим уч талоқ,
Фард қилди бори мундоқ кадхудоликдин мени
(3, 483).

Навоийнинг фалсафий қарашларини уз ичига олувчи орифона ғазаллари жумласига кирувчи мазкур ғазалда ҳам дунёниг ёмонликлари хусусида сўз боради, унга кўнгил бермасликка, дунё турларидан қутулишга даъват қилинади:

Даҳр боғи аро куп истамагил айшу тараб —
Ким, гули шуълайи ғам, ғунчасидур хори тааб.

«Бу дунё боғида куп ҳам айшу сафога берилма: унинг кузларингни яшнатгувчи гуллари аслида ғам шуъласи, қалбингга қувонч бағишловчи ғунчалари машаққат тиканидидир».

Бунда азиз умрни ўйин-кулги, ҳою ҳавасга берилиб, бехуда утказмасликка даъват мавжуд. Зоро, Оллоҳ ҳузурида инсон ҳар бир хатти-ҳаракати, ҳар бир айтган сузи учун ҳисоб беради. Умрини дунё боғида айшу ишратда утказган кимсаларнинг қалбини қиёматда у гуллар ғам ўтига айланиб куйдирали, бағрига у ғунчалар машаққат тикани булиб санчилади.

Қуйидаги байтда эса дунё маъшуқа куринишида гавдалантирилмоқда:

Сунбули ришталарин риштайи мақсад дема —
Ким, кунгуллар қуши домига эрур барча сабаб.

«Дунё отлиғ маъшуқа зулфининг торларини мақсадга етказадиган восита билиб алданма, — деб огоҳлантиради

шоир, — уларнинг ҳар бири аслида күнгиллар қушини овлаш учун бир тузоқдир».

Соч – тасаввуф шеъриятида моддий дунё тимсоли булиб келади. Унинг узунлиги – дунёвий ҳою ҳавасларнинг чек чегарасизлигига, қалинлиги – тирикчилик ташвишларини сон-саноқсизлигига, ҳалқалиги – нафс бандалари күнглини овлаш учун тузоққа, қоралиги – узига эргашганини қисматини қора қилишига қиёсланади ва ҳоказо. Сочнинг илонга, аждарга үхшатилиши ҳам унинг айни маънода дунёга нисбати борлигидан келиб чиқсан. Мумтоз шеъриятда кўп учратадиганимиз – зулғ асири бўлган күнгилларнинг маъшуқа кулгичи чоҳига тушганликлари ҳақидаги ташбехчарда шундан далолат беради.

Ариги ичра ушоқ тоши агар инжу эрур,
Тойири умрунг учун донаву су топти лақаб.

Яъни: «Бу дунё ариги ичидаги майда тошчалар агарда дур булганида ҳам алданмаки, улар умринг қушини овлашга мулжалланган сув ва донлардир».

Дикқат қилсангиз, ғазалда дунё ўкувчи куз ўнгидаги овчи сифатида гавдалантирилаялти. Бу овчининг оддий оввидан фарқи шундаки, у одамларни овлайди: тузогини ёяди – лаззатларини ваъда қиласди; суву дон сочади – неъматларини куз-куз этади. Лекин зийрак қуш суву донга алданмайди, унинг ортида тузоқ борлигини англайди:

Англа зийрак қуш аниким, курубон мундоқ лом,
Булмағай теграсида обхўру донаталаб.

Бунда зийрак қуш – ўзини анилаган киши жуфт дон илинжида – ортиқча сб-ичиш орқасида адаб қоидаларини унутиб, боғ саҳнини нажосат билан ифлос қилмайди:

Дона еб, ҳосил этиб фазла, нажас айламагай
Боғ саҳнини, риоят қилибон тарки адаб.

Ёки домга қаттиқ боғланиб қолиб, кейин ундан кутулиш йулини тополмай, уриниб, талпиниб, favгою туполон кутармайди:

Ё булуб домға муҳкам, топа олмай маҳлас,
Урунуб, толпинибон айламагай шуру шағаб.

Бу дунёning ҳар бир лаззати, ҳар бир неъмати бир тузоқ. Бу тузоққа тушмаслик учун киши нақшбандиянинг «Назар бар қадам» қоидасида асослаб берилгани каби ҳар бир қадамини уйлаб босиши, уз хатти-харакатини муттасил назорат қилиб бориши керак.

«Калила ва Димна» асарида дунёга қунгил берган кишининг қисматини Барзуя ҳаким қутурган тудан қочиб кутулмоқчи булган бир одамнинг аҳволига ухшатади: у нажот илинжида «жар устига эгилган икки шохга осилиб, жар ёқасига оёқ қуяди, лекин оёғи остидаги индан туртта илон бош чиқарип тургани кўзга чалинади, жарнинг остига назар ташласа, у ерда бир аждаҳо оғзини очиб, унинг тушишини кутиб турганлигини, юқорига қараса оқ ва қора сичқонлар у осилиб турган шохларни тўхтовсиз кемираётганликларини куради. Бу аҳволдан қтулиш йулини уйлаб турганида ундан нарироқда бир асалари уясига кузи тушади, бармоғини болга ботириб ялай кетади, болнинг ширинлиги унинг бошини шу даражада айлантирадики, натижада, у узининг қандай аҳволда эканлигини унугади, оёқларини тўрт илоннинг бошига қўйганлиги ва бу илонлар ҳар онда чақиб олишлари мумкинлиги, сичқонлар шохларни албатта кемириб синдиришлари, шохлар синса, у аждаҳо домига тушиши муқаррарлиги хаёлидан қутарилади. Жаҳолат пардаси ақл нурини тусиб қуяди, оз фурсат ўтмай, жарга қулаб тушиб ҳалок бўлади.

Мен даҳшатли, чуқур жар деб бу дунёни назарда тутаман. Шохларни кемирган оқ ва қора сичқонлар – кеча ва кундуздир. Уларнинг ҳар иккаласи инсонларнинг умрини озайтириш, ҳалок этиш учун узлуксиз бир-бирини алмаштириб туради; турт илон – борлиқнинг моҳиятини ташкил этган турт унсурдир; буларнинг бирортаси уз мувозанатини йўқотса, инсон дарҳол маҳв бўлиб кетади; бол – азоби кўп, фойдаси кам булган, одамларни тўғри йулдан оздириб, уларга нажот дарвозаларини бекитган фоний дунёдир; аждаҳо – ҳеч ким қочиб қутула олмайдиган ўлимдир»¹.

¹ Калила ва Димна (Суйима Фаниева таржимаси). Тошкент, 1988, 45-бет.

Чун Навоий күзи боғлиқ қүш эрур олам аро,
Бу чамандин анга учмоғни насиб эт, ё Раб!

Мазкур газал «Хазойин ул-маоний»нинг иккинчи китоби – «Наводир уш-шабоб» девонига киритилган. Маълум буладики, у шоирнинг йигитлик даврида яратилган. Бу даврда дунё неъматларига алданиш хавфи купроқ бўлади.

«Макорим ул-ахлоқ»да келтирилишича, йигитлик палласида Навоий риёзатга бел боғлаб, узлатга чекинади, ҳалқ сухбатидан қул тортиб, машхур Суҳайл хонақосида ибодатга берилади. «Ёшлиқ ва йигитлик замонида доимо дарвешлар сухбатининг талабгори эди, имкони борича бу олий макон гуруҳга ихлос ва муридлик қадами билан мулозамат қиласади. Бир қанча вақт алоқа ипини узиб, табаррук жой бўлган «Работи Суҳайл»да турди. Ҳалқ билан аралашишдан этак йиғишириб, файзли вақтларини ибодат ва риёзат аҳллари билан бирга утказди. Мамлакат жилови Султони соҳиб-қироннинг иқтидорли қулига утгандан кейин ҳидоят ва иршод нурларининг манбаи бўлган зотнинг ота-боболари бу адолатли подшоҳ яқинлари жумласидан бўлганиликларидан ул Ҳазратни ниҳоятсиз иноят назарлари остига олиб, олий мансабларни қабул қилиш ва давлатни идора этиш ишларига гаклиф қиласди.

Ҳидоят йулидаги Амирнинг шариф хотири факр ва фано йулини тутишга мойил бўлганликдан ҳарчанд бу машғулотга киришишдан бош тортса ҳам, Султони соҳибқирон қисташни ортира берди...»¹. Лекин Навоийнинг мартаба ва нуфузи ортиб борса-да, у сира кибру ҳавога берилмади. Аксинча, уз ҳулқини тарбиялаш, хоксорлик ва тавозеъни ҳадди аълосига етказиш пайдан бўлди. Бу ҳақда Хондамир шундай сөзди: «Мартаба ва улугликнинг дастлабки давридан ва давлат иқболининг аввалги пайтидан бошлаб, ҳарчанд ҳидоят шиорли Амирнинг ҳашамат ва эътибор байроби юксала борсаси, тавозеъ ва камтарлиги ортгандан орта борди. Ҳарчандки, ўу саодатли зотнинг шавкат ва ихтиёр ниҳоли кутарила боргани сари шикастанафслик ва фонийликка кўпдан-кўп уриниб, узини паст тутиш ва арзимасликдан дам уради.

¹ Хондамир. Макорим ул-ахлоқ (Порсо Шамсиев таржимаси). Тошкент, «Фан», 1948, 43-бет.

Ҳар қачон подшоҳи соҳибқирондан уз ҳолига бирин-кетин иноят ва марҳамат курган сари хилват жойга борар, бош яланғочлаб, бир миқдор тупроқни бош устига сочар ва азиз нафсига ундан айтардики, дунё мартаба ва ҳашаматларининг эътибори йўқ, зинҳор бу мартабаларнинг қулга киришини худбинлик ва такаббурга сабабчи қилма; узингни тупроқка тенг тутиб, мумкин қадар фуқаро ва мискинлар ишини ҳал қилишга урин»¹.

Дарҳакиқат, Навоийдаги мартаба ва обру-эътибор билан кибру гууррга берилиб кетмаслик, дунё деган нозаниннинг узи кучоқ очиб, йулини тусиб, қулидан тортиб турганда унинг ёлғончи нозу ишвасига учмай, узини пок сақлаб қола олишнинг узи булмайди. Шунинг учун шоир Оллоҳга мурожаат қилиб айтадики: «Навоий бу оламда кузи боғлиқ қушга ухшайди, унинг дунё макрига алданишига йўл қўйма, тириклиқ турларини узиб чиқиб, илоҳий парвоз айлашини насиб эт!»

Навоийнинг бошқа бир асари – «Муножот»да ҳам шунга ухшаш фикрларни ўқиймиз: «Илоҳи, дунё майли риштасин кўнглумдин уз ва нафсоният тиyrалифида ҳидоят шамъи била узунг сори йўл кургуз!»(16, 295)

Шу уринда таъкидлаш керакки, зийрак қуш ибораси шоир ғазалларида кўп учраб, узини англаган киши, огоҳ инсоннинг тимсоли бўлиб келади. Чунончи, «Наводир ушшабоб»даги 590-ғазалда ўқиймиз:

Даҳр бустониға зийрак қуш не қилсун майлким,
Фунча жуз қонлиг кўнгул очмас бу гулшан гулбуни
(4, 427).

«Зийрак қуш қандай қилиб дунё бустонига кўнгил қўйсинким, бу гулшаннинг гули қонлик кўнгилдан булак фунча очмайди».

Таҳлил қилинаётган ғазалда зийрак қушнинг нафс қули булмаслиги ҳақида фикр юритилган булса, келтирилган байтда унинг бевафо дунёга кўнгил бермаслиги хусусида суз боради – гуёки бир ғазалдаги фикр иккинчисида давом эттирилган: зийрак қуш нафс тузофидан узини асрраганидек, бевафо дунёга ҳам кўнгил бермайди. Лекин минг узига суз

¹ Ҳондамир. Макорим ул-ахлоқ. 53-бет.

Беріб, ахұду паймон қылған, қасам ичған билан ҳар қаңамда жиілва қилиб, ичға ғулғула соладиган, йүлдан уришнини миңні бир усулларини ишга соладиган дунёдан күнгил ушининг үзи бўлмайди. Шунинг учун ҳам шоир боиқа онр газалида ёзади:

Барча зийрак қушқа чун ул зулф доми булди қайд,
Эй Навоий, анда күнглум мубтало бўлса, не тонг
(4, 265).

«У зулф доми барча зийрак қушнинг тузогига айланди.
Лемак, эй Навоий, менинг ҳам күнглим унга мубтало бўлса,
ажаб эмас».

«Фавойид ул-кибар»даги 591-газалда эса дунё гулшанига мойил булишнинг ҳалокатли эканлигига урғу берилади:

Гулшани давронга мойил булма зийрак қуш эсанг –
Ким, тикан тори қилур ҳар тоза гулбарги тари
(6, 400).

«Зийрак қуш эсанг, бу даврон гулшанига мойил булмаки,
унинг ҳар бир янги очилган гули сен учун тиканли тузоққа
айланиб (уз домига туширади)».

Маълум бўладики, Алишер Навоий дунё ва нафс ташқи-
лига бағищланган газал ва байтларида инсонни зийрак қуш
тимсолида тасвиirlаб, образли йусинда уни бевафо ва
угкинчи дунёга күнгил бермасликка, нафс кўзи билан дону
сувни қуриб, ақл кўзи билан унинг ортидаги тузоқни
пайқамаслик натижасида домга тушиб, уз очкӯзлигининг
қурбонига айланмасликка ундан, дунё макри ва нафс
тузогидан огоҳ булишга даъват этади.

ВАФО АҲЛИНИНГ ҚИСМАТИ

Вафо аҳлиға даврондин етар жавру жафо асру,
Жафосидин аниңг озурдадир аҳли вафо асру.

Буким, аҳли вафо ноёб эрурлар андин эркинким,
Бу эски тоқ аларға ёғдурур гарди бало асру.

Фалак дарди иложи чиқмай андин кимса топмайдур,
Магар ноёб эрур ул ҳуққа ичра бу даво асру.

Гаронжонлигни қўй, жон бер, тилар булсанг дури мақсуд —
Ки, оламда оғирдур ушбу жавҳарға баҳо асру.

Фидо жонимни айлаб, олам аҳлидин тамаъ қилдим —
Вафо, астағфируллоҳ, қилған эрмишмен хато асру.

Ризо аҳлин сиёsat тифидин қурқутмагил, эй шаҳ —
Ки, қатлингдин сенинг қурқарға улмайдур гадо асру.

Табиат чоҳидин руҳунгни қутқарким, хуш эрмастур
Қафас қайди аро булбулға бўлмоқ мубтало асру.

Чу кавсар жоми зикри қилмади рафъ ўзлугум қайдин,
Бу ранжимға ҳамоно нафъ этар жоми фано асру.

Ҳавойи гулшани қудс эт, Навоийким, хуш эрмастур
Зағанлар бирла бу гулшанда бўлмоқ бенаво асру (3, 394).

Вафо аҳлининг қисмати жафо эканлиги ҳақидаги қарашлар Алишер Навоий ғазалиётида етакчи урин тутади. Вафо аҳли бу — ўзини англаған солиҳ инсонларнинг умумлашма

тимсоли. Бу тоифага яхши одамлар, оқыл кишилар, солиқ ошиқлар ва бошқа қалби маърифат зиёсию ёзгулик ётусига ошию зотлар киради. Уларнинг бошига қисмат ҳамиши бало тошини ёғдиради, замон уларга боқмайди, одамлар уларни түшунмайдилар ва таъна-маломат қиласидилар:

Вафо аҳлиға даврондин етар жавру жафо асру,
Жафосидин анинг озурдадир аҳли вафо асру.

Бу даврон қупроқ вафо аҳлининг қалбини яралайди, чунки улар ҳаётнинг мазмун-моҳиятини теран англайдилар ва шу сабабли қупроқ қийналадилар, ҳар нарсани қунгил-шарига яқин оладилар.

Вафо аҳлининг сардафтари эканлиги жиҳатидан жафо аҳлининг зулму бедодига ҳаммадан кўп дучор бўлганлиги учун ҳам Навоийнинг дарду аламлари чегара билмайди, бу тоифани танқид қилиш шоир ижодининг асосий мотивини ташкил этади. Жумладан, «Маҳбуб ул-кулуб»да уқиймиз:

«Ҳар кимгаким, бир вафо кургуздум, юз бевафолиг курмагунча қутулмадим. Ва ҳар ким билаким бир меҳру муҳаббат ойини (расми – Э.О.) туздум, минг жавру мазаллат (хорлик Э.О.) тортмағунча халос бўлмадим.

Байт:

Кимга қилдим бир вафоким, юз жафосин курмадим,
Кургузуб юз меҳр, минг дарду балосин курмадим.

Давр бевафолари жавридин дод ва даҳр (дунё – Э.О.) беҳаёлари зулмидин фифону фарёд! То олам биносиidor (яралибдики – Э.О.), бу утга ҳеч киши менча уртанимайдур, то бевафолиг ибтидосидур (пайдо булиблики – Э.О.), бу слинга (оташда – Э.О.) ҳеч ким мендек чурканмайдур (қоврилмайди – Э.О.). Замон аҳли бевафолигидин куксумда туганлар (жароҳатлар – Э.О.) ва даврон хайли (эли – Э.О.) беҳаёлиғидин бағримда тиканлар, ҳар қайсиға рақам урай лесам, Айюб сабри анга вафо этмас ва қалам сурай десам, «Нуҳ умрида тамомга этмас» (Яъни, мен курган жафоларни бир-бир баён айласам, уни эшитишга сабр тимсоли булган Айюб пайғамбарнинг ҳам тоқати этмайди, Нуҳ алайҳиссалом каби 950 йил яшасам-да, бу узун умр чеккан ранжаларимни сизб чиқиши учун камлик қиласиди) (14, 83).

Буким, аҳли вафо ноёб эрурлар андин эркинким,
Бу эски тоқ аларға ёғдуур гарди бало асру.

Ҳадисларда айтилишича, Оллоҳ таоло балонинг энг каттасини аввал уз пайғамбарларига юборади, кейин валийларга, ундан сунг навбати билан бошқаларга. Шунга ишора қилиб, шоир ёзадики, бу күхна фалак вафо аҳлининг бошига күп дарду бало ёғдиради, улар бу дарду бало остида эзилиб, баъзан йўқолиб кетадилар. Шунинг учун бу тоифа жуда ноёб ҳисобланади.

Фалак дарди иложи чиқмай андин кимса топмайдур,
Магар ноёб эрур ул ҳуққа ичра бу даво асру.

«Фалак деб аталган бу қутида мазкур дардга даво буладиган дорининг топилиши жуда қийин, у ўта ноёб булиб, бунинг учун аввало фалакнинг дардига даво топиш керак, бусиз бирор кимса ундан бу нарсани тополмайди». Бошқача айтганда: «Дунёни қайта бошдан мақсадга мувофиқ қилиб қурмагунча бу дарднинг давосини топиб булмайди. Чунки вафо аҳлининг қалбини пора-пора қилган нарса айнан фалак гардишининг инсон орзу-истакларига қарама-қарши айланishiдир».

Фалакни бошдан-оёқ қайта қуриш ҳақидағи бундай исёнкорона фикрлар Шарқ шоирлари ижодида күп учрайди. Чунончи, Хўжа Ҳофиз ёзган эди:

Биё, то гул барафшонему май дар согар андозем,
Фалакро сақф бишкофему гарҳе нав андозем¹.

«Кел, то гул ўйнаб, қадаҳга май қуяйлик. Фалакнинг томини бузиб, уни янги лойиҳа асосида қайта қурайлик». Бошқача айтганда: «Баҳор фаслида май ичиб, гуллар ҳидидан баҳра олайлик. Бу эски фалакни бузиб, уни янгидан тузайлик».

Гаронжонлигни қўй, жон бер, тилар булсанг дури мақсуд –
Ки, оламда оғирдур ушбу жавҳарга баҳо асру.

¹ Ҳофизи Шерозий. Куллиёт. Душанбе, «Ирфон», 1983. С. 454.

«Мақсад гавҳарини тиласанг, сусткапликтин құн, те ірек жон бер. Чунки бу оламда мазкур гавҳаринің биҳоси құн улкан».

Мазкур байт тасаввуфий мазмунда булиб, асл мақсатын, яни Оллоқ ризоси, илохий маҳбуба висолига стишиның истасанг, унинг бу дүнёдаги баҳоси улкан – унга фәқыт жон эвазига харидор булиш мүмкін. Чунки илохий маҳбуба васлиға ошиқнинг жисми әмас, балки унинг камолотта әришган рұхи восил булади.

Фидо жонимни айлаб, олам аҳлидан тамаъ құлдим –
Вафо, астағириллоқ, құлған әрмишмен хато асру.

Бу байтда шоир кучли алам ва үткір киноя билан: «Жонимни фидо қилиб, олам аҳлидан вафо талаған этибман. Астаг-фириллоқ, хато қилибман: нима, олам аҳлида вафо йүқлигини билмас әдимми?!» – дейди. «Бу дүнё шунақанги телбатескари яратылғанки, – деб ёзади Навоий «Маҳбуб ул-қуулуб» асарида бу борадаги фикрларини давом эттириб, – ҳар бир яхшилик үз ортидан камида унта ёмонликни бошлаб келади, ҳар вафо юз жафога сабаб булади, дуо қылған қарғыш олади» (14, 78) ва ҳоказо.

Ризо аҳли сиёсат тифидин құрқутмағил, эй шаҳ –
Ки, қатлингдин сенинг қурқарга үлмайдур гадо асру.

Ризо аҳли – Оллоқ розилигини топған валийлар, шайху сүфийлар, илму ахлоқда етуқ инсонлар. Үзларини Оллоқ йулиға бағишилаган бу тоифани дүнё ташвишлари заррача қизиқтиirmайди. Уларни сиёсат билан құрқитаман, деб беҳуда уринма, эй шоҳ, гадо сенинг қатлингдан унча чучимагани каби, ризо аҳли ҳам дағағанғта парво қымайдилар.

Табиат қоҳидин руҳунгни қутқарқим, хуш әрмастур
Қафас қайди аро булбулға бұлмоқ мұбтало асру.

«Руҳингни жисм зиндонидан қутқарқим, булбулнинг узоқ вақт қафасга банди булиши яхши әмас». Булбулнинг макони бояу роғлар бұлғаны каби, руҳнинг ҳам асл макони Арии ағыл – жаннат боғларидир. Бу мақомға сазовор булиш үчүн руҳ юксалиши ва жисм қафасидан озод булиши керак.

Чу кавсар жоми зикри қилмади рафъ ўзлугум қайдин,
Бу ранжимға ҳамоно нафъ этар жоми фано асру.

«Кавсар жомининг зикри мени ўзлигим бандидан халос айламади. Бу ранжимга фано жоми купроқ нафъ этадиганга ухшайди».

Кавсар – жаннатдаги ҳовуз. Тафсир ва ҳадисларда айтилинича, «унинг суви асалдан totли, қор ва сутдан оқ булиб, ундан ичган киши абадий ташналик курмайди»¹.

Узлик – инсоннинг нафс ва дунё билан боғлиқлиги. Улар ҳир даҳза кишига ўзлигини эслатиб, уни Худо йўлидан чонитали. Узликни маҳв этиб, фоний булиш Навоий гани шетинин ўқ илдизини ташкил этади. Кунгил то ғуневичий муҳаббатдан мосуво бўлмай туриб, унга илоҳий ишқ танириф буюрмаслини учун ҳам шоир «Ўзлугумдин ўзга учиюна ҳижобе тоғмадим» (5, 306), лейди бошқа бир газалида.

Фано – узликдан, яъни моддий нарсалардан буткул узилиб, руҳиятга боғланани. У – тариқатнинг ниҳояси, натижаси. Навоий назарида, фано даشتiga кириш учун «узни узликдан озод айлаш», «зодсизлиқ зодини омода» этиш керак. Бу – озиқсизликни озиқ билиш, яъни руҳий озиқнинг ўзи билан кифояланиш, Ҳақдан ўзгасига эҳтиёжсизлик демак. Фано мақомига етган инсон наздида йўқлик билан борлиқ баробар бўлади. Ўзлигидан қутулиб, руҳини юксалтирган, бутун фикру зикрини ёлғиз Оллоҳга қаратган кишилар ана шундай юксак мақомга кутариладилар. Бинобарин, шоир айтмоқчи: «Зоҳирий тоат-ибодатлар ва улар эвазига эришиладиган кавсар майи мени ўзлигим занжиридан халос этмади, яъни бу дунё, нафс ва жисм муҳаббати ва тусиқларидан қутқазмади. Бу азобларга фонийлик жоми – моддиятни тарқ этиб, руҳиятга боғланиш, дунё севгисини енгib, илоҳий ишққа эришишгина купроқ наф келтиради».

Маълум бўладики, Навоий жаннат умидидаги тоат-ибодатлар мени бу дунё ташвишларидан буткул халос этмади. Мақсадга этиш учун тариқатга кириб, риёзат босқичларини босиб утишим ва фано булишим керак, демоқчи. Сабаби: инсоний камолотнинг асосий йўли тариқат булиб, шариат

¹ Ислом. Энциклопедия. Тошкент, «Ўзбекистон миллый энциклопедияси», 2004, 132-бет.

унинг дастлабки, тайёргарлик босқичи. Чинакам комилликни истаган киши бу босқичда қолиб кетмаслиги, бир етук пирга қул беріб, тариқатга кириши лозим. Зеро, шариат зоҳирий покланиш қоидалари мажмуудан иборат бўлса, тариқат ботиний покланиш йулидир. Шунинг учун ҳам машҳур тасаввуф шайхи Абдуллоҳ Ансорий: «Шариатни – жисм, тариқатни – дил, ҳақиқатни – жон деб ҳисобла», – деган эди. Бунда у шариатни инсон танасининг ибодати, тариқатни эса қалб ибодати, деб курсатган.

Шарқ фалсафаси ва адабиётининг билимдонларидан Нажмиддин Комиловнинг ёзишича: «... тариқат ва ҳақиқат ботиний покланишнинг зарурий эҳтиёжи, шариат даражаси қониқтирмайдиган, жондан кечиб ишқ шаробини ичишга тайёр турган алоҳида шахсларнинг танлаган йулидир. Бундай одамларнинг Ҳақ сари интилиши шу даражада қучлики, уни муайян чорчубаларда сақлаш ва сиғдириш мумкин эмас»¹.

Ҳавойи гулшани қудс эт, Навоийким, хуш эрмастур
Заганлар бирла бу гулшанда булмоқ бенаво асру.

Гулшани қудс – поклик олами, илоҳий олам.

«Эй Навоий, поклик олами ҳавасини қилғиљки, бу дунёда зоглар билан овора бўлиб, умрни беҳуда ўтказиш, шу тариқа илоҳий насибадан бебаҳра қолини яхни өмас».

Бу байт шоирнинг: «Дунё – зофу зағанлар маскани, агарки сен – булбул бўлсанг, ундан учиб чиқ», – мазмунидаги қуйидаги мисраларига ҳамоҳанг:

Эй Навоий, даҳр боғидин қутулмоқ истаким,
Булбул учқан яхшироқ зофу заған маъвосидин (3, 345).

¹ Комилов Н. Тасаввуф. 83-бет.

МАХОРАТ МЕВАСИ

Ёр оғиз очмасқа дардим сүрғали топтим сабаб:
Күп чучукликтин ёпушмишлар магар ул икки лаб.

Чайқалиб гүё тушар ҳайвон зулоли ичра мавж,
Изтироб ичра юзунгга солса чин ногаҳ газаб.

Күхі дард ичра мени Фарҳод агар қилдинг хитоб,
Чун сени дермен чучук жоним эрур Ширин лақаб.

Буки күнглумни итинг тишиларда оғзин қочуур,
Ё туи, ёхуд аниңг исланғани эркин сабаб?

Ишікі комил элни ё Фарҳод, ё Мажнун қилур,
Гар эрур маъшуқ ёхуд арманий, ёхуд араб.

Эйки, фақр ичра қадам қўйдунг талаб водисига,
Булмаса толиб санга матлуб, суд этмас талаб.

Шаҳ ҳаримида, Навоий, неча топсанг эҳтиром,
Билгил ўз ҳаддингни-ю, беҳад риоят қил адаб
(4, 37–38).

Шарқ мұмтоз сұз санъатида адабий асарнинг бадиияти бирламчи шарт ҳисобланған. Бу адабиётда янги гап айтиш, теран фикр ифодалашгина әмас, балки ана шу янги гап, теран фикрни қандай шаклда, қайси бадиий санъатлар воситасида акс эттириш ҳам муҳим болған. Утмиш шеъриятида ҳатто муайян олинган фикрнинг бир неча шоир томонидан бир неча бадиий санъатлар ёрдамида ифодаланиши айб саналмаган. Аксинча, бадииятдан маҳрум қуруқ суханбозликка ружуъ қўйиш мазаммат этилған. Шоирга ҳаётий долзарб ва муҳим мавзуларда қалам тебратишига қараб әмас, балки бадиий юксак

асар яратғанлигига қараб баҳо берилган. Шунинг учун ҳам Шарқда шеърнинг ва шоирнинг қадри баланд тутилган.

Алишер Навоийнинг асрдан-асрга үтган сари ошиб бораётган шуҳратининг асл сабаби ҳам шоир асарларининг юксак бадииятида. Шундай булмаганды, ҳозирги кунда унинг узбек адабий тилини баланд мақомга кутариш ва бу тилда энг күп асар яратишдан иборат тарихий хизматларини қайд этиш билан кифояланиб утирган булармидик. Ҳолбуки, Навоий узбек тилини улуғлабгина қолмай, айни пайтда, узбек адабиётини, бадиий сұзни-да юксак пояга кутарди. Шоир асарларининг ҳамиша ҳамма давларда авлодлар учун күл етмас чуққи булиб қолаётганининг сабаби шунда.

Навоий ижодида бадиий воситалар истифода этилмаган, шунчаки у ёки бу фикр ифодасига хизмат қиласидиган оддий байт, ҳаттоғи мисрани ҳам топиш қийин. Шоир ҳар қандай фикр, кечинма, манзарапи гузал бадиий санъатлар восита-сида маҳорат билан ифодалайди. Таҳлил қилинаётган ғазал фикримизнинг ёрқин далили:

Ёр оғиз очмасқа дардим сурғали топтим сабаб,
Күп чучукликтиң ёпушмишлар магар ул икки лаб.

Бу байт Шарқ шеъриятида машхур ҳусни таълил санъатининг бетакрор намунаси. Маълумки, бу санъат воситасида келтирилган далил ифодаланган фикрнинг ҳақиқий сабаби булмаса-да, у узининг бадиий гүзаллиги билан кишида завқ уйғотади, эътиборни тортади. Чунончи, келтирилган байтда маъшуқанинг ошиқ аҳволини сурмаслигига лабларининг азбаройи шириналлигидан бир-бирига ёпишиб қолғанлиги сабаб қилиб курсатилади. Албатта, бу ҳақиқат эмас, балки «гузал ёлғон», лекин ушбу ташбек узининг бадиий гүзаллиги, нозиклиги, оҳорлилиги билан уқувчини ҳайратта солади.

Маълумки, бадиий жиҳатдан юксак байтлар Шарқ шеъриятида шоҳбайт деб юритилади. Айни маънода юқоридаги байт ана шундай шоҳбайтлар жумласига киради.

«Аслида, гузал бир дилбарнинг ғазабланиши ёқимли ҳолат эмас, унинг бундай қиёфасидан илҳом олиб шеър ёзиш шоир учун ҳам, шеърхон учун ҳам лаззатланарли эмас. Лекин санъаткор иккинчи байтда унинг ғазабнок кайфиятидан ҳам гузаллик кашф эта олган»¹.

¹ Жумахұжа Н. Сатрлар силсиласидаги сөхр. 93-бет.

Чайқалиб гүё тушар ҳайвон зулоли ичра мавж,
Изтироб ичра юзунгга солса чин ногаҳ ғазаб.

Бу ерда шоир талмеҳ ва ташбеҳ санъатларидан фойдаланиб, маъшуқа изтироб чеккан чоғида тиниқ юзида ғазаб туфайли пайдо бўлган ажинни Хизр алайҳиссалом топган зулматдаги оби ҳаёт булоғи юзида тулқинланган мавжга қиёслаяпти. Талмеҳ – шоирнинг ўз фикрини тасдиқлаш, қучайтириш учун машхур воқеа, масал ёки шахсга ишора қилиш санъатй бўлса, ташбеҳ – бирор нарса ёки воқеани ўзаро үхшаш жиҳатларига кўра бир-бирига үхшатиш, қиёслаш санъати. Яъни: «Маъшуқа жаҳлга мингандада бу изтироб туфайли унинг кўзгудай мусаффо чехрасида пайдо бўладиган чизиқлар, чимирилишлар Хизр алайҳиссалом топган зулматдаги оби ҳаёт чашмасининг юзида вужудга келган мавжга үхшайди».

Маъшуқа чехрасининг зулматдаги оби ҳаёт чашмасига ташбеҳ қилиниши мазкур байтнинг тасаввуфий мазмунга эга эканлигидан далолат беради. Оби ҳаёт чашмасини зулмат яшириб тургани каби илоҳий маҳбуба рухсорини ҳам бу дунё, нафс ва жисм талабларидан иборат қалин парда тусиб олган. Бу парда мумтоз шеъриятда образли тарзда соч тимсоли билан ифодаланади ва маъшуқанинг кундай юзи ҳамиша тундай соchlари орасида пинҳон булади – айни жиҳатдан у зулматдаги оби ҳаёт чашмасига үхшайди: оби ҳаётдан ичган киши абадий умрга етишгани каби маъшуқа юзини кўрган ошиқ ҳам, тасаввуфий тушунчага кўра, боқий ҳаёт топади.

Куҳи дард ичра мени Фарҳод агар қилдинг хитоб,
Чун сени дермен чучук жоним эрур Ширин лақаб.

Фарҳод ва Ширин – Шарқ адабиётида ҳам, ҳалқ оғзаки ижодида ҳам машхур ошиқ-маъшуқлар эканлиги маълум. Бу ерда шоир талмеҳ санъатини қуллаб, узини – **Фарҳод**, маъшуқасини – Ширинга менгзаш орқали узларининг ишқда ана шу афсонавий ошиқ-маъшуқлар мақомига кутарилганликларига ишора қиласди: «Сен мени дард тоғидаги Фарҳод деб атасанг, мен сени Ширин исмли ширин

жоним дейман». Бу ерда, шунингдек, маъшуқа исминин Ширинлиги ва жоннинг ширинлиги бир-бирига қисс ланаяпти, яъни жон ҳам ширин, маъшуқа ҳам ширин, бошқача айтганда, маъшуқа жондай азиз бўлса, жон ҳам маъшуқадай азиз. Шоирнинг бошқа бир газалида айтилгани каби:

Борса жон – жонон йитар, гар борса жонон – жон кетар,
Кимсага жонону жонсиз умр не имкон эрур (3, 150).

Куйилаги байтда тажоҳули орифона санъатидан фойдаланилган. Бу санъат сузлагучининг бир нарсани билгани ҳолда, узини билмаганга солишидан ибораг. Чунончи, келтирилаётган мисолда ошиқ: «Маъшуқа итининг кўнглимга қиё боқмаётганига сабаб, унинг ишқ ўтида ёниб тирик алангага айланганими ёки узоқ муддат маҳбуба васлидан бенасиб қолганидан айниб, ҳидланганими?» – деб узини тағофулга солмоқда:

Буки кунглумни итинг тишларда оғзии қочурур,
Ё ути, ёхуд анинг ислангани эркин сабаб.

Ит – тасаввух адабиётида тоҳ рақиб, тоҳ рафиқ маъносида кенг қулланадиган тимсоллардан. Мазкур байтда у дуст, кунгилнинг элчиси маъносида келаяпти. «Эгасини сийлаган – итига суюк ташлар», деганлариdek, маъшуқа кунглини ололмаётган ошиқ или орқали унга изҳори муҳаббат айлаб, ишқда уртанган юрагини суғуриб беради. Лекин ит унга оғиз урар-урмас ташлаб қочади. Бунга сабаб кунгилнинг лов-лов ёнаётган ўтими ёки айрилиқда айнигани – исланганими?

Албатта, байтда шоир ташбеҳ ва муболага санъатларидан ҳам маҳорат билан фойдаланган: ошиқнинг юрагини суғуриб, маъшуқа итига ташлашида – муболага, кунгил ва гуштнинг узаро қиёсланишида – ташбеҳ санъатларини курамиз.

Шу уринда, таъкидлаш лозимки, Навоий эл ичидаги юрган образли иборалар, оддий ҳаётий ўхшатишлардан самарали

фойдаланади, халқ урф-одат ва расм-русумлари, турмушдаги кундалик воқеа-ҳодисалар, нарса-жихозлардан ҳам ташбек ҳосил қилиш учун фаол истифода этади. Чунончи, гушт узоқ ишлатилмай, қолиб кетса, ҳидланади. Шоир мазкур байтида маъшуқа йуқламаган, ўз ҳолига ташлаб қўйган, васлидан баҳраманд этмаган ошиқ юрагини худди шу туриб қолган гуштга муқояса қилиб, оҳорли бир ташбек яратган.

Энди байтни тасаввуфий маънода талқин қиласиган бўлсак, Оллоҳ бандасини ўз марҳаматига сазовор этмаётган экан, бунга сабаб унинг ё ҳирсу ҳаваслардан буткул қутулмагани, ё Парвардигорини унутиб, дунёвий ташвишлар турига уралганидир.

Ишқи комил элни ё Фарҳод, ё Мажнун қилур,
Гар эрур маъшуқ ёхуд арманий, ёхуд араб.

Бу байтда ишқ миллат танламайди, у ҳар қандай мазҳаблар, диний айирмачиликлар, дунёвий тартиб-қоидалар, майда ҳою ҳаваслардан баланд туради, деган буюк ҳикмат ўзининг ёрқин бадиий ифодасини топган. Оллоҳ – ягона, унинг олдила жамики башар қавми тенг. Шунинг учун ҳам дунёнинг буюк зотлари дину миллат ажратмаганлар. Жалолиддин Румий: «Мен етмиш икки мазҳаб билан биргамен!» – деган. Бундай маҳдудликка Оллоҳнинг ўзи ҳам изн бермайди. Бўлмаса, 50 марта ҳаж қилган, илму ахлоқда замонасининг ягонаси бўлган Шайх Санъондек буюк бир зотни насроний қизнинг девонаси қилиб қуярмиди? Бўлмаса, Чин шаҳзодаси Фарҳоднинг арман қизи Ширинга муҳаббати асрлар давомида Шарқ адабиётида шу қадар ҳассослик билан баланд пардаларда кўйланармиди?

Фарҳод ва Мажнун – комил ишқ тимсоллари. Уларнинг мақоми – комил ишқнинг натижаси. Шунинг учун ҳам комил ошиқ ё Фарҳод, ё Мажнунга ўхшайди: маъшуқанинг қайси миллатдан булишининг фарқи йўқ.

Маълумки, тасаввуфга кўра Ҳаққа – илоҳий маҳбубага этишишининг икки йули мавжуд: тариқат воситасида ва ишқ орқали. Тариқат – Фарҳоднинг, ишқ – Мажнуннинг йули. Демак, ошиқ қайси йулдан бормасин, қандай қизни севмасин, охир-оқибатда ё Фарҳод, ё Мажнун мақомига эришади.

«Шоир талқинича, комил ишқ үшндей құдратлики, у ҳар қандай ақл-идрок ва донишдан устун туради. У сархад билмайды, ҳеч қандай әлат ва миллатни тан олмайды. Комил ишқ ошиқ ҳар қанча баркамол инсон бұлса ҳам, маъшуқаси армани ёхуд араб булишидан қатыи назар, уни ё Фарҳод, ё Мажнунга айлантиради»¹.

Эйки, фақр ичра қадам қўйдунг талаб водисифа,
Бўлмаса толиб санга матлуб, суд этмас талаб.

Фақр – тариқатнинг туртинчи мақоми. Фақрнинг луғавий маъноси қашшоқлик, бенаволик булиб, тасаввуфий тушунчада у дунёни, нафс ҳоҳишлиарини тарқ этган соликнинг Оллоҳга ниёзмандлиги, унинг қошида үзини фақиру ҳақиқир ҳисоблашини билдиради. Талаб водийси – Навоий «Лисон ут-тайр» достонида санаб курсатган ҳақиқатта етиш йўлидаги етти водийнинг дастлабкиси. Толиб – камолот истаб, талаб водийсига қадам қўйган киши. Матлуб – толиб талаб этаётган зот, яъни Оллоҳ.

Оллоҳ таолонинг үзи хоҳламаса, тариқатда ҳеч ким мақсадга етолмайди. Бу ҳақда Баҳоуддин Нақшбанд: «Тангри жазбасидан бир жазба инсон ва пари амали учун етарлидир», – дейди. Шунинг учун ҳам Навоий айтадики: «Талаб йулига кириб ҳар қанча саъй-ҳаракат этма, Худованди каримнинг үзи хоҳламаса, илоҳий жазба – тортиш бўлмаса, мақсадга етолмайсан. Яъни матлуб – сен талаб этаётган зот ҳам сенга толиб бўлмаса, талаб фойда бермайди».

Шоирнинг «Маҳбуб ул-қулуб» асарида ҳам шунга ўхшаш фикрларни уқиймиз: «Агар Ҳақдин иноят булса, қуллар қули – шоҳлар шоҳи, агар ул қулламаса, олам шайх ушшуюхи – олам номаи сиёхий. Луқмонки, бир қул эрди, ҳикмат ва нубувват била фарқин кўкка еткурди. Жолутқа анингдек минг қул эрди, ғазаб ва сиёсат тиги била бошин ерга тушурди» (14, 85).

Қадимги Эроннинг каёнийлар сулоласига мансуб шоҳ Кайқубод даврида яшаб ўтган² Луқмон – Шарқ ҳалқлари орасида буюк ҳаким сифатида машҳур булиб, Қуръони

¹ Жумахўжа Н. Сатрлар силсиласидаги сеҳр. 94-бет.

² Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Турт жиллопи. 4-жилд. Тошкент, «Фан», 1985, 280-бет.

каримда ҳам донишманд сифатида тилга олинган. «Қисаси Рабғузий»да келтирилишича, Луқмон Довуд алайҳиссалом даврида яшаган ҳабаший бир қул эди. Унинг минг, ҳатто 1500 йил яшагани нақл қилинади. У Оллоҳдан ўзига узоқ умр сураганида Оллоҳ таоло унга етти бургутнинг умрини бағишилаган экан. Бугина эмас. Ривоят қилишларича, Оллоҳ таоло Луқмондан: «Пайғамбарлик берайми ёки ҳикмат?» – деб сураганида у ҳикматни танлаган, шунда Оллоҳ таоло у зотга нарсалар ва воқеа-ҳодисаларнинг моҳиятига етиш ва энг түгри ҳукм чиқариш қобилиягини, яъни ҳикматни ато этган эканки, барча пайғамбарлар ҳам унинг насиҳатларига муҳтож бўлган эканлар¹.

Жолут – Куръони каримда зикр этилган шахс. «Қисаси Рабғузий»да келтирилишича, Жолут Од қавмидан булиб, коғир эди. Толут Оллоҳ таоло мадади билан оз сонли қушин воситасида уни мағлуб этган ва у Довуд алайҳиссалом томонидан ўлдирилган².

Шаҳ ҳаримида, Навоий, неча топсанг эҳтиром,
Билгил ўз ҳаддингни-ю, беҳад риоят қил адаб.

Куриниб турибдики, маъшуқа таърифидан бошланган газал ошиқ муҳаббати ва ҳолати тасвирига, ундан фалсафий мулоҳазаларга ўтиб, охири: «Эй Навоий, шоҳ саройидаги мавқеинг ҳар қанча баланд бўлмасин, ўз ҳаддингни бил, ҳаргиз адаб доирасидан четга чиқма», – деган ижтимоий фикр, панд-насиҳат билан ниҳоясига етади. Дарҳақиқат, ҳукмдорларнинг кайфияти баҳор ҳавосидай узгарувчан бўлади: бу тоифанинг меҳри бир лаҳзада қаҳрга айлан-маслигига ҳеч ким кафолат беролмайди.

Алишер Навоий ижоди – буюк бир маънавият чашмаси. Бу чашма ўз ичгувчисининг маънавий ташналигини қондирибгина қолмай, уни инсоний камолот сари ҳам йўллайди.

¹ Қаранг: Қисаси Рабғузий. 2-китоб. 74-бет; Ислом. Энциклопедия. 143–144-бетлар.

² Ислом. Энциклопедия. 84-бет; Қисаси Рабғузий. 2-китоб. 25–27-бетлар.

ҲАЖРУ ВАСЛ АРО

Оҳима ёр оғзи бир дам қулмагин кам қилмади,
Чун сабодин фунча очилди, яна ёпилмади.

Ништари оҳим, ажаб йүқ, күнглунгга кор этмаса,
Тезликдин игна ҳаргиз хораға санчилмади.

Қатрае томизма бизга тутқан асфар бодадин,
Шамъ үтидин, соқиё, ҳаргиз шарор айрилмади.

Ишқим, ҳар бир ишида ёзди юз минг турфа халқ,
Турфароқ будурки, юз мингдин бири ёзилмади.

Куйида оҳим эли рафъ этти ул юз бурқаъин,
Хеч гулшанды сабодин бўйла гул очилмади.

Қайси жоҳилға надомат булғай ул олимчаким,
Ҳар не билди – қилмади, ҳар неки қилди, – билмади.

Эй Навоий, ёр васлин истабон ул топтиким
Аҳли ҳижрон зумрасида истабон топилмади (3, 482).

Бу ғазал ҳижрондаги ошиқ ҳолати тасвирига бағишлиңган. Айни жиҳатдан, у шоирнинг ошиқона ғазаллари жумласига киради. Анъянавий мавзуда. Асосий foяси муҳаббат машаққатларию айрилиқ азобларидан шикоят қилиш орқали маъшуқа васлига даъват этиш, унга етиш йўлларини кўрсатиши.

Оҳима ёр оғзи бир дам қулмагин кам қилмади,
Чун сабодин фунча очилди, яна ёпилмади.

Оддий баён – Навоий ижодига хос эмас. Шоир энг содда фикрни ҳам энг гузал ташбөх орқали айтади. Аслида образли тилда сўзлаш – шоирликнинг моҳияти ҳисобланади. Чунончи, Навоий айрилиқдаги аҳволи түгрисида шундай дейди: «Сабо, яъни тонг елидан фунча очилгани каби оҳим ўти ёрнинг оғиз очиб, устимдан кулишига сабаб бўлди. Очилган фунча қайтиб ёпилмагани каби ёр ҳам менинг устимдан кулишини бас қилмади».

Ҳақиқий ишқ дил тубида пинҳон булади. Ошиқ ҳар қанча қийналмасин, маъшуқасидан нолимайди, оху фарёд уриб, ишқини ошкор қилмайди. Бунга қурби етмаган киши – ошиқ эмас. Умар Хайём таъбири билан айтганда, қийналиш у ёқда турсин, бошингга ўлим келса-да, нолимаслик – чин ишқ ҳисобланади. Демак, Навоий айтмоқдаки, мен ошиқлик удумини буздим – оху фарёд айладим. Буни эшитиб, ёр менинг ишқу ошиқлик ҳақиқидаги даъволарим пуч эканини қуриб кулди. Очилган гул қайтиб фунчага айланмагани каби энди маъшуқанинг фақир түгрисидаги фикри ҳам узгармайди.

Ўзи бошқа бир байтида айтгани каби:

Навоий, ишқдин не келса дам урмаки, ошиққа
Керактур ишқи пинҳонию доғи ишқ пинҳони (6, 426).

Яъни: «Эй Навоий, ишқдан бошингга нимаики келмасин, оҳ-воҳ қилмаки, ошиқнинг ишқи ҳам, бу ишқ туфайли күнглидаги доғи ҳам яширин булиши керак».

Ништари оҳим, ажаб йўқ, кунглунгга кор этмаса,
Тезликдин игна ҳаргиз хораға санчилмади.

«Оҳим наштарга айланса-ю, шунда ҳам сенинг қалбингга таъсир курсатмаса, сира ажабланмайман, зеро, игна ҳар қанча уткир бўлмасин, барибир тошга санчилмайди».

Тасаввуф шеъриятида маъшуқа қалбини тошга уҳшатиш кенг тарқалган. Чунки илоҳий маҳбуба азалдан ҳозирга қадар ҳали ҳеч кимнинг додига етган эмас ва абадгача шундай булиб қолади. Унга етишни истаган ошиқи содиқ қиёматга қадар сабр қилишига түфри келади, чунки Оллоҳ ӯзининг хос бандалари билан учрашувни – висолни қиёматга

белгилаган. Ошиқ буни билса-да, барибир оху нолалари маъшуқа қулоғига етишини истайверади; чекаётган ранжу мاشаққатлари узига меъёридан ошгандай қуринаверади; маъшуқанинг узига, ҳеч бўлмаса, бир қиё боқишини, бир оғиз суз қотишини, таскин беришни хоҳлайди.

Оллоҳ ошиғининг доимий қурқув ва умид орасида ящаши, уз хатти-ҳаракатларидан кунгли тулмаслиги, узига ишонмаслигининг сабаби шундаки, Худованди каримнинг узи хоҳламаса, илоҳий ишқда бирор мартабага эришиб бўлмайди. Кимни узига муносиб ошиқ ҳисоблаб, уни васлига етказиши-ю, кимни бу саодатдан маҳрум этишини ҳам илоҳий маҳбубанинг узи ҳал қиласи. Ошиқ уз хатти-ҳаракатлари билан бу бахтга сазовор бўлиши мумкин эмас, у фақат умид қилиши мумкин. Уз ишқининг ниҳояси нима булишини билмагани учун ҳам суфий-oshiқнинг оху нолалари чегарани билмайди.

Қатрае томизма бизга тутқан асфар бодадин,
Шамъ ўтидин, соқиё, ҳаргиз шарор айрilmади.

«Эй соқиёй, менга тутган сариқ майининг бир томчисини ҳам ерга тўкма, чунки учқун сира шамъ ўтидан айрilmайди».

Фазал айрилиқдаги ошиқ кечинмаларига бағишлиланғанлиги учун ҳам бу ерда сариқ май тилга олинаяпти. Чунки сариқ ранг – айрилиқ ранги.

Бу дунёning бор ғаму кулфати айрилиқ туфайли. Шунинг учун шоир ҳеч бир нарсанинг уз манбаидан ажralmasлиги гарафдори. Чунончи, томчи – майдан, учқун – ўтдан, қатра – уммондан, зарра – қуёшдан... айрilmасин. Шу тариқа, бу қиёс давом эта-эта асл мақсадга келади: инсон уз Парвардигоридан айрilmасин! Байтдаги фикрдан асл мақсад аслида шу!

Маълумки, тасаввуф фалсафасига кура азалда инсон уз Яратувчиси билан бир бутун булган. Кейин Худода уз жамоини томоша қилиш ва уз қудратини англаш истаги пайдо булган ҳамда уз ҳуснига кўзгу қилиб оламни, мени англасин чеб одамни яратган. Шу тариқа, банда уз Яратувчисидан лиру тушган ва у энди бир умр яна Парвардигори васлига

етиш, у билан бирга булишга интилади. Бу ерда шоир шунга ишора қиласыпты.

Ишқим, ҳар бир ишида ёзди юз минг турфа халқ,
Турфороқ будурки, юз мингдин бири ёзилмади.

Маълумки, ҳар бир қалб муҳаббатни янгилайди. Бировнинг андозаси бошқага түғри қелмайди. Шундай экан, юз минг киши юз минг йил давомида ишқнинг юз минг сифатини ёзган булса-да, унинг юз мингдан бир сифати ҳам қаламга олинган эмас. Чунки ҳар бир киши ишқнинг ўз тақдиридаги куринишини битиб қолдирган. Ҳеч ким бу борада ҳаммабоп қулланма яратмаган.

Айни фикрни шоир бошқа фазалларида ҳам давом эттиради ва ривожлантиради. Чунончи:

Эй мударрис, ишқ сирри дафтари бир нуктадур,
Гарчи мингдин бир ёзилмайдур ёзиб юз минг шуруҳ
(4, 81).

«Эй мударрис, аслида ишқ сирининг дафтари биргина чуқур маъноли ҳикматдан иборат. Ҳолбуки, юз минг шарҳнавис шарҳлагани билан ҳалигача унинг мингдан бир жиҳати ҳам очилган эмас».

Шоир бошқа бир байтида аниқлик киритиб кетганидек, ӯша биргина сўз балки ҳақиқатдир:

Таайюнот ичиди ишқ бир ҳақиқат эрур,
Гар үлса булбулу парвонадин ва гар мендин (6, 319).

«Булбулданми, парвонаданми ё менданми, кимдан содир бўлишидан қатъи назар, ишқ муайянлик ичра бир ҳақиқатдир».

Яна ким билади дейсиз!

Кўйида оҳим ели рафъ этти ул юз бурқаъин,
Ҳеч гулшандада сабодин буйла гул очилмади.

«Кўйида чеккан оҳимнинг ели ул гулнинг юзидағи пардани кутарди, ҳеч бир гулшандада сабо туфайли бу каби гул очилган эмас эди».

Сабо – суфиёна тимсол булиб, сабо билан ошиқлариниң тонг чогида чеккан охлари уртасида боғлиқлик мавжуд: тасаввуф аҳли тонгда урилган оҳ илоҳий маҳбубага етиб боради, деб ҳисоблайдилар. Бу ҳақда Шайх Абу Бакр Каттоний шундай дейди: «Оллоҳ таолонинг бир ели бор – тонг чогида јстай. У ел ошиқларининг оху нолишини элтгай, Аршга олиб чиққай, ундан ҳазрати Парвардигорга етказгай»¹.

Шундай қилиб, сабо ошиқнинг ноласини Оллоҳга етказгани каби ошиқ чеккан оҳ уни маъшуқи азалга етказади. Чунки тасаввуф аҳли тонгда урилган оҳ илоҳий маҳбубага етиб боради, деб ҳисоблайдилар. Бу ерда жон чиқиш олдидағи инсон чекадиган сұнгги оҳ күзда тутилмоқда. Бу оҳ туфайли ошиқ руҳи унинг жисмини тарк этиб, Арши аълога парвоз өтади ва илоҳий маҳбуба ҳузурига етади. Гарчи жоннинг чиқишига сабаб бұлса-да, ошиқнинг уз маъшуғига етказиши жиҳатидан бу оҳ унинг ноласини Оллоҳга етказған сабодан афзал. Куриниб турибдикі, оҳ ва сабо дастрраб бир-бирига үхшатилаяпти, кейин оҳ сабодан устун қўйилаяпти. Чунки сабо маъшуқага ошиқнинг сұзини етказса, у чеккан оҳ үзини етказади!

Қайси жоҳилға надомат бўлғай ул олимчаким,
Ҳар не билди – қилмади, ҳар неки қилди – билмади.

Бу байтда қиёмат кунида билганини қилмаган, қилганини билмаган олимнинг азоби ҳар қандай жоҳилдан кура күп бўлиши ҳақидаги ҳадис уз аксини топган.

Эй Навоий, ёр васлин истабон ул топтиким,
Аҳли ҳижрон зумрасида истабон топилмади.

«Эй Навоий, излаганинг билан ҳижрон аҳли орасидан топилмаган киши ёр васлин излаб топган ҳисобланади».

Тасаввуф фалсафасига кура, бу дунё – ҳижрон олами. Чунки инсон уз Яратувчисидан – висол оламидан айри тушган. Шунинг учун у энди бир умр яна висолга – Парвардигорига интилади. Лекин унга жисм эмас, балки риёзат

¹ Фариидиддин Аттор. Тазкират ул-авлиё (Мирзо Кенжабек таржимаси). Тошкент, 1997, 129-бет.

чекиши натижасида покланган ва тариқатни босиб ўтиш давомида камолга етган руҳ етишади. Бинобарин, ҳижрон аҳли сафини тарк этган – Арши аълого етган комил руҳгина бу саодатга мұяссар бұлади.

Шоир бу байтида илохий ишқа муносиб, Ҳақ ризосига эришган ориф инсонлар хусусида суз юритади. Шубҳасиз, Навоийнинг үзи ҳам Оллоҳ таолонинг ана шундай хос бандалари зумрасига мансуб әди.

ШОХУ ГАДО НИСБАТИ

Ишқ аро душвордур бўлмоқ киши ҳамдарди шоҳ,
Чун деёлмас дардини бир йил югурса додхоҳ.

Шоҳ додимға нетиб етсунки, мулки ишқ аро
Қадри олий шоҳ ила тенгдур гадойи хоки роҳ.

Шоҳ мендин ишқ аро ожизроқ улса, тонг эмас –
Ким, балокашлик менинг хўйимдур, онинг – иззу жоҳ.

Шоҳлиқнинг дахли йўқ ишқу муҳаббат қўйида –
Ким, керак анда сариг юз, лаълини аниқ, утлуг оҳ.

Шоҳким, матлубига қуллуқ буюргай – ишқ эмас,
Кимки ошиқдур, анга зору забунлугдур гувоҳ.

Сарв ила хошок агар гул ошиқидур, фарқи бор:
Сарвға то ўт туташқай, кул бўлур юз минг гиёҳ.

Эй Навоий, сидқ ила бўлғил гадо ишқ ичраким,
Тахту тожин берса, бу давлатни топмас подшоҳ
(3, 432).

Шоҳ ва дарвеш, шоҳ ва гадо муносабати Алишер Навоий қараашлари тизимида муҳим ўрин тутади. Мазкур ғазалда бу яхлит дунёқараашнинг бир қирраси – шоҳ ва гадонинг ишқдаги мавқе-мақоми хусусида фикр юритилади.

Ишқ – муҳаббатнинг даражаси, ошиқнинг саъй-ҳаракатлари натижасида қулга киритиладиган мақом. Бу оламда зурлик эмас – зорлик, бойлик эмас – фақирлик, амру фармон эмас – ажзу ниёз ҳукмронлик қиласи. Ишқ йулида

шоҳу гадо баробаргина эмас, балки гадо шоҳдан устун. Чунки ҳақиқий ишқ молу дунё, амал-мартаба, мавқе-мақомнигина эмас, балки дунё неъматлари, нафс ҳоҳишлари, ҳатто жисму жонини ҳам унтиб, ёлғиз маъшуқа ишқига берилиш, фақат унинг ёди билан яшаш, танҳо унинг васлига интилишни талаб этади. Гадо бу йулда ҳамма нарсадан, ҳатто жониданда кечишигга ҳар лаҳза тайёр тургани ҳолда, мулку салтанат соҳиби булган шоҳ бор-йугини унутар даражада севишигга қодир эмас: унинг жони ўёқда турсин, мол-давлатию, тожу тахтидан-да кечиши қийин. Шундай экан, ҳаётдаги мартаба-мавқеи бир-биридан кескин тафовут қилувчи шоҳ ва гадонинг гүёки ошиқ-маъшуқларнинг узаро тенглиги асосига қурилган ишқ деб аталмиш мамлакатдаги мақоми ҳам баробар эмас.

Ишқ аро душвордур бўлмоқ киши ҳамдарди шоҳ,
Чун деёлмас дардини бир йил юргурса додҳоҳ.

«Даъвогар бир йил югуриб, шоҳ ҳузурига киролмагани, унга арзу дод қилолмагани каби ишқ борасида ҳам шоҳга тенг келиш, унга ҳамдард бўлиш мушкул».

Ҳаётдаги каби ишқ оламида ҳам мақомлар тенг эмас. Фақат бу оламда үринлар алмашади: энди гадо – султону, султон – гадога айланади. Шоир ўзининг бошқа бир газалида лутф этганидек, жисмига ишқ шуъласи туташган ошиқ зарбофт тўн кийган шоҳга үхшайди:

Чун тушар ошиқ таниға ишқ утининг шуъласи,
Уйла шаҳдурким, эрур зарбафтдин хилъат анга (4, 12).

Бинобарин, шоҳ ва гадонинг мартабаси ҳаётда ҳам, ишқда ҳам тенг эмас экан, улар икки дунёда ҳам узаро ҳамдарду ҳамроз буолмайди.

Шоҳ додимға нетиб етсунки, мулки ишқ аро
Қадри олий шоҳ ила тенгдур гадойи хоки роҳ.

«Ишқ оламида уз аҳволидан шоҳга арз қилишнин фойдаси йуқ, чунки бу ерда олийнасаб шоҳ билан тупроққа тенг гадонинг мартабаси баробар».

Лекин, нима бүлгандың ҳам, ишқ өламида бирорнан соҳиб мавқеига күтариб, бошқаны қул мартабасыга туширадиган даражадаги узаро кескин фарқланувчи муносабатлар булмайды. Бинобарин, ишқда барча ўз саъй-ҳаракатига яраша муайян мақомга эришади, бунда бирор бирорнинг мушқулини осон қололмайды. Демак, бирорга арзи ҳол айлашгана ҳожат қолмайды.

Шоҳ мендин ишқ аро ожизроқ үлса, тонг эмас –
Ким, балокашлик менинг хўйимдур, онинг – иззу жоҳ.

Дикқат қилинса, биринчи байтда шоҳнинг гадодан устунлиги ҳақида сўз борган бўлса, иккинчи байтда ишқ ичра бу икки тоифанинг тенглиги айтилади. Учинчи байтга келиб, энди гадо шоҳдан устун қўйилмоқда: «Ишқ аро шоҳ мендан ожизроқ бўлса, ажаб эмас, чунки ишқнинг асосий талаби ҳисобланган балокашлик, яъни дарду азоб, қайғу-изтиробларни тортиш менинг қасбим, шоҳ эса ўзининг давлату бойлигига мағрур».

Шоҳлиқнинг дахли йуқ ишқу муҳаббат кўйида –
Ким, керак анда сариф юз, лаългун ашқ, утлуғ оҳ.

Гапни узоқдан бошлаган шоир аста-секин асл мақсадга келаяти: «Ишқу муҳаббат кўйида ким шоҳ, ким гадо деб қараб утирилмайди – чинакам ошиқ айрилиқда сарғайган юзи, қайғу-ҳасратда тўккан қонли ёши, маъшуқа ишқида чеккан ўтили оҳи билан ажралиб туради».

Ҳа, ишқ тарозисига молу дунё эмас, обру-мартаба эмас, балки маъшуқа кўйида чекилган дарду ғам, ишқ йулида қилинган саъю ҳаракатлар қўйилади.

Шоҳким, матлубиға қуллуқ буюргай – ишқ эмас,
Кимки ошиқдур, анга зору забунлудур гувоҳ.

«Шоҳ севгилисисининг ўз амру фармонларига буйсунишини талаб қиласар экан, бу – ишқ эмас, балки кучли томоннинг заиф тарафга ўз хукмини утказишидир. Ошиқлик белгиси – маъшуқа олдида зору забунлик».

Дунёвий мұхаббат үзаро тенглик асосиға қурилади. Лекин сүз илоҳий маҳбубага – Оллоҳга ошиқлик хусусида борар экан, маъшуқаннинг ҳар жиҳатдан тенгсизлигию ошиқнинг эса зору ожизлиги ҳақида гапирилади. Чунки Парвардигори олам қудратда ҳам, хуснда ҳам, илму ҳикматда ҳам мислсиз: банда эса унга фақат илтижо қилади, унинг кўйида зору ниёз айлайди.

Сарв ила хошок агар гул ошиқидур, фарқи бор:
Сарвға то ўт туташқай, кул бўлур юз минг гиёҳ.

«Сарв билан хошок агар гулга ошиқ бўлса, уларнинг ўртасида тафовут мавжуд: сарвға то ўт туташганча, хошок кул бўлиб, тупроққа сингиб кетади».

Бу ерда шоҳ – сарв дарахтига, фақир – оддий гиёҳга, хошокка ўхшатилиб, үзаро бир-бирига қарама-қарши қўйилаяпти: сарв осонликча ўтда ёнмагани каби шоҳнинг илоҳий ишқ йўлига кириши қийин. Аксинча, хошок учқун тушиши билан ёниб, алангага айланганидек, гадою фақирлар ҳам илоҳий ишқ ўтига туфма равишда мойил ва унинг шиддатини қўтаришга қобил буладилар. Қуруқ хошок оловда қандай гуриллаб ёнса, пок ошиқ ҳам ишқ ўтида шундай ўртанади, дейди Навоий «Лисон ут-тайр» достонида:

Ишқ ўтиға ошиқи пок ўртанур,
Барқдин андоқки, хошок ўртанур (12,220).

Бинобарин, илоҳий ишқ то битта шоҳнинг кўнглини макон тутгунича юз минглаб фақирлар бу ишқ ўтида ёниб, кулга айланадилар. Дарҳақиқат, Оллоҳ ишқи йулида жон берган гадою дарвешларнинг сон-саноғига ҳеч ким етолмайди, лекин илоҳий ишқдан баҳраманд бўлган шоҳлар бармоқ билан санаарли.

Эй Навоий, сидқ ила бўлғил гадо ишқ ичраким,
Тахту тожин берса, бу давлатни топмас подшоҳ.

«Эй Навоий, ишқ ичра сидқу ихлос билан гадо бўлким, сен топган бу давлатни шоҳ тожу тахтини бериб ҳам топмайди».

Суфиёна адабиётда икки ошиқнинг мақоми юксак шардаларда куйланади: улардан бири – Иброҳим Адҳам булса, иккинчиси – Мансур Ҳаллож. Лекин Мансурнинг мақоми Иброҳимнидек юксак, чунки илоҳий ишқ йулида Балх подшоҳи Иброҳим Адҳам тожу тахти, молу мулкининг баҳридан ўтган булса, машҳур сўфий Мансур Ҳаллож ширин жонидан кечди!

Ишқ ана шундай ўз йулида тожу тахти, молу давлати, ҳатто ширин жонидан кечган чин ошиқлар мақоми булиб, шоҳлар ўз мавқеларидан воз кечолмаганлари учун кўпинча бу саодатдан бебаҳрадирлар.

ҲАССОС КЕЧИНМАЛАР ТАЛҚИНИ

Эй, күнгүлда шаҳди лаълинг ҳасратидин юз тешук,
Ҳар тешукдур шаҳд занбури уйи янглиғ чучук.

Гар тери бирла сұнгакмен – тұйма ҳам құлмас итинг –
Ким, тери асру қатиқ бұлмиш, сұнгак асру чурук.

Не лабингдин ком топтим, не күзунгдин жавр үқи,
Бу сифат маҳрумлуктын не тирикмен, не үлук.

Уйла занжири жунун расвосименким, ҳар замон
Теграма Фарходу Мажнундек йиғилмиш бир сурук.

Ишқ үтидин қуллуғинг дөғини қўйдум кўксума,
Ўзни бу нағъ айладим ишқ аҳли ичра белгулук.

Фақр водийсингда узлук неча камрак яхшироқ,
Йўлни осон қағъ этар солик енгилрак булса юқ.

Энга ут солдинг вале қуйди Навоий фуссадин,
Ухшамас ут бирла қуйдурганга бу янглиғ куюк (3, 271).

Фазал ёр севиб, унинг васлига етмаган ошиқнинг ҳассос кечинмалари тасвиридан иборат. «Лабинг шаҳди ҳасратида күнглимнинг юз еридан юзта тешик очилди, лекин ҳар бир тешик асалари уяси янглиғ болга тұла», – деб бошлайды үз ҳикоясини шоир. Бу шириналық – ёр ёди. Ёр ёди бу дунёда ҳамма нарсадан ширин. Жафокор маъшуқа агарчи күнгилни юз чок қилған булса-да, бу чокларнинг ҳар бирини үз муҳаббати, хаёли билан түлдирди. Ошиқнинг таскини шундан.

Гар тери бирла сунгакмен тұйма ҳам қилмас итіші
Ким, тери асру қатиқ бўлмиш, сунгак асру чурук.

«Ишқ ғамини торта-торта терим билан устухонимгиңа
қолди – шунчалик ориқлаб кетдим. Ҳатто итингга озиқ
булишга-да ярамайман. Чунки терим жуда қотиб, суюгим
гоятда чириб кетган».

Аслида ҳақиқий ишқнинг талаби шу – илоҳий ишқ ути
чақилганда ёниб йўқ булиши учун ошиқ жисми ранжу
машаққатлардан хасдай бир ҳолга келиши, ҳижрон азоб-
ларидан бир соч толасидай ингичка тортиши керак. Сўфиёна
адабиётда ошиқ жисмининг хас, хашак, сомон, чўп, соч
(қил) ва бошқа шунга ухшаш нарсаларга үхшатилиши шун-
дан.

Не лабингдин ком топтим, не кузунгдин жавр үқи,
Бу сифат маҳрумлуктин не тирикмен, не үлук.

«На лабингдан мақсад жомини ичиб хурсанд булдим-у,
на күзингдан жабр үқини еб мажруҳ. Бу тариқа маҳрумиятдан
на тирикка үхшайман-у, на үлккә».

Байтда лирик қаҳрамоннинг муаллақ, мавхум бир ҳолати,
иккиланишлари, шубҳа-гумонлари ўз аксини топган: ўзини
чинакам ошиқлар қаторига қўшмоқчи булса, маъшуқа
бирор-бир мужда билан уни умидвор этмаган, айни пайтда,
ноумид ҳам қилмаганки, кўнгил узиб кетай деса.

Уйла занжири жунун расvosименким, ҳар замон
Теграма Фарҳоду Мажнундек йигилмиш бир сурук.

Маълумки, Мажнун Лайли ишқида сахрони макон
тутганида, Фарҳод эса Ширин туфайли Хусрав томонидан
Салосил қўргонида банди қилинганида уларнинг ҳамрозу
ҳамсуҳбати жониворлар эди. Шоир ўзининг ишқдаги
ахволини мазкур машҳур ошиқлар тақдирига үхшатиб, мен
ҳам телбалик занжирининг расvosи бўлдим, менинг ҳам
теграмда Фарҳоду Мажнун каби бир сурук йигилган, дейди.
Бу билан Навоий тафаккур соҳиби ҳисобланмиш одамлар

Фарҳоду Мажнунни тушунмаганлари ҳолда, онгсиз ва тилсиз ҳайвону қушлар уларга ҳамдард бўлганлари мисолида Оллоҳни ақл воситасида билиб бўлмайди, унга фақат кўнгил билан етиш, уни ёлғиз сезгилар ёрдамида ҳис қилиш мумкин, деган суфиёна ҳақиқатни баён этган. Фарҳод ва Мажнун ҳақиқадаги достонларда ҳам, келтирилган байтда ҳам жониворларнинг илоҳий ишқдан бебаҳра кишилардан устун қўйилишига сабаб шу.

Ишқ ўтидин қуллуғинг доғини қўйдум қўксума,
Ўзни бу навъ айладим ишқ аҳли ичра белгулук.

Маълумки, қадимги қулдорлар ўз қулларининг белгили булиб туриши, қочиб кетмаслиги учун уларнинг баданига маҳсус тамға босганлар. Шоир шу ҳодисага ишора қилиб айтадики: «Мен ҳам ишқнинг ўти билан қўксимни қўйдириб, бир доғ ҳосил айладим. Бу доғ қуллик тамғасига ухшайди. Шу йул билан ўзимни ишқ аҳли ичра белгилик қилдим. Энди қаерга қадам қўймай, қўксимдаги ишқ доғига қараб, ҳамма менинг содиқ ошиқ эканлигимга ишонч ҳосил қиласди».

Фақр водийсинда узлук неча камрак яхшироқ,
Йўлни осон қатъ этар солик енгилрак бўлса юк.

Тасаввифий маънода фақирлик ҳеч нарсанинг йўқлиги эмас, балки дунёга, мол-мулкка рафбатнинг, эгалик ҳиссисининг бўлмаслиги; давлатманд булган тақдирда ҳам ўз бойлигига Худонинг мулки деб қарашиб. «Фақрнинг ҳақиқати шуки, банда Ҳақдан бошқага бирор нарсада эҳтиёж сезмайди», – дейди бу ҳақда Иброҳим ибн Аҳмад Муваллид Суфий Раққий (17, 152). Масалан, Хожа Аҳрор Валий ҳисобсиз мол-дунёга эга булгани ҳолда, узи дарвешона ҳаёт кечирган.

Ёки Имом Фаззолийга:

- Бошқаларни фақрга даъват этасиз-у, узингизнинг оғилингизда қатор-қатор ҳуқизу отларингиз бор, – деганларида у:
- Мен уларнинг қозигини лойга қоққанман, дилга эмас! – деб жавоб берган экан.

Тасаввуфга кура, инсоннинг нафс ва дуне билан боғлиқлиги булган узлик унинг бўйнидаги юк ҳисобланади. Маълумки, йулчининг юки қанча кўп ёки огир булса, унинг йули шунча секин унади. Аксинча, юки енгил киши манзилларни тез-тез босиб утади. Хожа Ориф ар-Ревгарий таъбири билан айтганда: «Ул қушки, бўйнида оғир (дунёвий) юк осиғлик экан, бас, қандоқ кўкка парвоз айласун?! Соликким, бу дунёға дилбандлиги бисёрdir, илоҳий парвоз қиломас ва талаб водийсига қадам қўёлмас»¹. Бинобарин, бу каби моддий тўсиқлар қанча кам бўлса, факр йўлига кирган соликнинг илоҳиёт сари сайри шунча осон, енгил кечади. Чунки кунғил то дунёвий муҳаббатдан мосуво бўлмай туриб, унга илоҳий ишқ ташриф буюрмайди.

Бу жиҳатдан машҳур авлиё ва шоир Фаридиддин Аттор билан боғлиқ қуйидаги ривоят дикқатга сазовор:

Муҳаммад отасидан қолган атторлик дўконида дори ва гиёҳлар билан савдо қилиб утирганида бир гадо кириб, садақа сўрабди. У иш билан булиб, эътибор қилмабди. Гадо яна сўрабди. Жавоб булмагач, бу ҳол учинчи марта такрорланибди, шунда гадо дебди:

— Менга қара, сен қандай уласан?

— Сен қандай үлсанг, мен ҳам шундай үламан, — дебди ҳайрон булиб Аттор.

Гадо:

— Йўқ, сен мендек улолмайсан. Чунки сенинг юкинг оғир: мол тўла дўконинг, пул тўла ҳамёнинг, ҳашаматли уй ва саройинг бор. Тезроқ уз ишингнинг тадбирини қил. Менинг эса бу дунё билан ҳеч қандай боғлиқлигим йўқ. Шунинг учун мен мана бундай үламан, дебди да, қовоқ качкулини бошинини остига қўйиб, жон берибди. Ўу воқеа Атторга қаттиқ таъсир қиласи. Мавжуд ҳастидан ташба қилиб, бор мол-мулкини қариндош-уруғарига булиб бериб, сағрота чиқиб кетади — дарвешлик йўлига киради.

Элга ут солдинг вале қуиди Навоий гуссадин,
Ўхшамас ут бирла қуйдурганга бу янглиғ куюқ.

¹ *Хожа Ориф ар-Ревгарий*. Орифнома (С.С.Бухорий ва И.Субҳон таржимаси). Тошкент, «Навruz», 1994, 6-бет.

«Сен бутун элга ўт солдинг-у, лекин фақат Навоий фусса оташида куйди. Лекин бу куюк ўт билан куйганникига үхшамайди».

«Лайли ва Мажнун» достонида шоир ишқнинг Қайс күнглини манзил тутиши сабабларини изоҳлар экан:

Күнгли сори ишқ бўлди мойил –

Ким, йуқ манга буйла пок манзил (9, 60), –

деб ёзган эди. Дарҳақиқат, ишқ утининг қуюги үзига муносиб пок ва ҳассос күнгилларни манзил тутади.

ИШҚ ҮТИНИНГ ШИДДАТИ

Тийра қулбамға кириб, жоно, үлумдин бер нажот,
Зулмат ичра Хизрға ул навъким, оби ҳаёт.

Сода күнглум ичра лаълингнинг хаёли тушгали
Шишаедурким, анинг ичига солмишлар набот.

Оразинг меҳрида оғзингдур ғадолиғ қилғаним,
Ҳақ сени хуршид қилмиш, заррае бергил закот.

То күнгулдин бош чиқармиш ҳар тараф пайконларинг,
Күш боласидек бұлубтурким, бұлур темурқанот.

Васл умидига тилармен умр, лекин войким,
Сенсизин күрсам, тирикмен, үлтурур мени ўёт.

Истасангким, ул қуёш чиққаң, санга қилғай тулуъ,
Эй күнгүл, фам сели еткач, тоғдек тутқыл сабот.

Ишқинг үтин гар Навоий десаким айлай рақам,
Сўзидин куяр қалам, қурур қаро, эрир давот (3, 80–81).

Тасаввуф таълимотидан бехабар үқувчи мазкур ғазалнинг матлаъсини үқибоқ ҳайрон бұлади: «Эй жонон, зулмат ичидаги оби ҳаёт Хизрға абадий умр бағишлагани каби сен ҳам ғамингдан қоронғилик қаърига чўмган кулбамга үлим хабари билан ташриф буюриб, менга нажот бер». Хизр алайҳиссаломнинг зулматда яширин оби ҳаёт чашмасини топиб, ундан ичиш билан боқий ҳаётта сазовор булғани-ку тушунарли. Лекин маъшуқа томонидан етадиган үлимнин ошиқ учун нажот булиши қизиқ.

Бу – тасаввуфий қарашлар билан боглиқ. Айтиб утилганидек, унга кура инсон азалда Оллоҳ билан бирга, у билан бир бутун булган. Кейин туғилған-у, Яратувчисидан айру тушган. Яъни, олам ва одамнинг яратилиши билан Худо ва банда бир-биридан айрилған. У энди бир умр яна уз Парвардигори билан топишишга, аввалгидек яна бирга булишга интилади. Лекин тириклиқда бунинг иложи йўқ: илоҳий маҳбуба васлига инсоннинг фақат камолга етган руҳи мұяссар бўлади. Суфиёна адабиётда ошиқнинг ўзига ўлим тилашининг, шаҳид булишга интилишининг, «Жонимни тезроқ ол!» – деб маъшуқасига илтижо қилишининг боиси шу. Зоро, мақсад дийдор экан, қанча тез унга етишса, шунча яхши. Навоий «Мажолис ун-нафоис» асарида Мавлоно Садр Котиб деган шоирнинг қуидаги байтини келтиради:

Ҳаргиз дили моро ба fame шод накарди,
Кушти дигаронрову маро ёд накарди (13, 53).

«Менинг кунглимни сира ғаминг билан шод этмадинг, узгаларни ўлдирдинг, мени эса ёд этмадинг».

Маълум бўладики, Худонинг жон олиши – унинг ёд этиши экан! Шунинг учун ҳам Машраб: «Ошиқ кишига улмоқ айни муддао келди», – дейди. Висолнинг бундан булак йули булмагач, на илож, ошиқ ўлимга ҳам кўнади-да!

Сода кўнглум ичра лаълингнинг хаёли тушгали
Шишаедурким, анинг ичига солмишлар набот.

Бу байт нисбатан содда халқона ташбеҳдан иборат. Уни сўзма-сўз эмас, балки мазмунига кура шарҳласак, шундай маъно келиб чиқади: «Набот солганда пиёладаги чой ширин булгани каби кунглига ишқ ути тушган кишининг ҳаёти мазмунли бўлади». Ёки: «Набот сувни ширин қилгани каби муҳаббат ҳаётга мазмун-моҳият бахш этади». Яна: «Сув қанд билан ширин, ҳаёт муҳаббат билан».

Оразинг меҳрида оғзингдур гадолиғ қилғаним,
Ҳақ сени хуршид қилмиш, заррае бергил закот.

Мазкур байтнинг мазмунини тушуниш учун оғиз ва закот сузлари билдирган маъноларни билиб олишимиз лозим. Оғиз орқали суфиёна адабиётда илоҳий қаломга, унинг чиқиши үрнига ишора қилинади. Шунга мувофиқ, оғизнинг ангишвонадай кичкиналиги, гоҳо ҳатто кўриб булмас даражада эканлиги – илоҳий асрорни ақл билан англаб етишнинг имконсизлигидан нишона. Закот – ислом шариатига мувофиқ бой, ўзига тўқ мусулмонларнинг мол-мулкидан фақир ва қашшоқлар фойдасига ҳар йили умумий даромаднинг қирқдан бир улуши миқдорида олинадиган солик.

Шарқ мумтоз шеъриятидаги «хусн закоти», «лаъл закоти» каби машҳур иборалар шундан келиб чиққан, яъни молмулки кўп бадавлат киши бечоралар фойдасига закот берганидек, гузал маҳбуба ҳам ошиқларини тенгсиз хуснidan баҳраманд этиши – уларга ҳеч булмаса юзини курсатиши кераклигини шоирлар етакчи мавзулардан бири даражасига кутариб, бадиий тимсолга айлантирганлар.

Энди байтни шундай талқин қилишимиз мумкин: «Юзинг ишқи кунгилга тушган кундан бошлаб оғзингнинг гадосига айландим. Чунки тақдирим шу оғиздан чиқадиган сузга боғлиқ. Худованди карим сени қуёш каби юксалирибди, бу фақир фойдасига нурингдан бир заррасини закот сифатида берсанг-чи? Бойнинг муруввати туфайли камбағалнинг турмуши ўнгланиб кетгани каби марҳаматнинг сабабидан кунглим муроди ҳосил булар эди».

То кунгулдин бош чиқармиш ҳар тараф пайконларинг,
Күш боласидек булубтурким, булур темурқанот.

Навоий ҳамиша ҳаётий ҳодисалар, нарсалардан уз фикрини ифодалаш, уни кучайтириш учун гўзал ва бетакор ташбеҳлар ҳосил қиласди. Чунончи, келтирилган байтда ошиқ юрагига санчилган маъшуқа ўқларининг уни тешиб ташқарига чиқиши қанотлари қотиб, учишга ярайдиган, яъни темирқанот булган қуш боласининг учиш мақсадида инидан чиқишига ухшатилаяпти. Бу билан шоир юрагимнинг дарди шунчалар зўрки, унга санчилган ўқда қушга айланниб, маъшуқа томонга парвоз қилиши ва унинг олдида менинг ишқим достонини қўйлаши мумкин, деган бир фикрни ҳам ифодалагани мисралар қатидан сезилиб турибди.

Васл умидига тилармен умр, лекин войким,
Сенсизин курсам, тирикмен, үлтуур мени ўёт.

Бу ерда нақшбандиянинг «Ҳуш дар дам» қоидаси үз аксини топган. Унинг маъноси, мухтасар қилиб айтганда, фикру хаёлни бир ерга түплаб, ёлғиз Оллоҳга қаратиш, бир нафас ҳам Оллоҳ ёди ва зикридан холи бўлмаслик. Бу таълимотга қура инсон қанча узоқ умр курса, Оллоҳнинг ибодатини, зикрини шунча кўп қиласди, шунга имконият яратилади. Бир нафас Парвардигор ёдидан мосуво булиш эса, нақшбандий учун ұлим билан баробар. Шунинг учун ҳам шоир ёзадики: «Мен узоқ умр тилар эканман, бунинг боиси – сенинг васлинг умиди. Лекин сенсиз, яъни сенинг ёдингизиз яшаб юрганимдан воқиф бўлсан, уятдан ӯлар ҳолатга етаман».

Истасангким, ул қуёш чиққач санга қилгай тулувъ,
Эй кўнгул, ғам сели еткач, тоғдек тутқил сабот.

Қиёмат кунида Оллоҳ үз йўлида ранжу машаққат чекиб, қалбини поклаган, руҳини юксалтирган хос бандаларига жамолини курсатишга ваъда берган. Шоир шунга ишора қилиб, айтадики, маҳшарда у ҳусн қуёши – Оллоҳни куришни истасанг, ғам сели – бу дунё ранжу машаққатларига тоғдек сабр қил.

Ишқинг утин гар Навоий десаким айлай рақам,
Сузидин куяр қалам, қурур қаро, эрир давот.

«Навоий қунглидаги ишқинг утининг шиддатини баён этмоқчи булса, унинг алансасида қалам куяди, сиёҳ қурийди, давот эса эрийди».

Дарҳақиқат, Алишер Навоий буюк бир ишқ соҳиби эди. Бу мақомга эришиш имкони йўқ, биз фақат унинг нақадар улуғвор эканлигини англаб етишни, тасаввур қилишни истаймиз.

ҲАЙРАТ ОЛАМИ

Мутафаккир шоир сифатида Алишер Навоий Оллоҳ ва олам, олам ва одам, ҳаёт моҳиятию инсон умрининг мазмуни ҳақида кенг ва теран мулоҳаза юритган. Барча даврлар ва замонлар учун етук донишманд ҳисобланган бу фавқулодда тафаккур соҳибининг юксак бадиият пардасига ураб тақдим этилган бу борадаги фикр-мушоҳадалари узининг фавқулодда теранлиги, тенгсиз фалсафий салмоғи ва бадиий юксаклиги билан алоҳида ажралиб туради. Айтайлик, дунёнинг нотекис яратилганлиги, фалакнинг тубанлигию тақдирнинг нотантилиги, ҳаётнинг шафқатсизлигию замоннинг адолатсизлиги ҳақида ёзилган асарлар, байту мисраларнинг ҳадду ҳисоби йуқ. Албатта, Навоий ижодида ҳам фалакдан, дунёдан, замондан, одамлардан шикоят қилиб ёзилган мисралар кўп. Лекин сўз Оллоҳнинг зоти, сифати, яратувчилик қудрати ҳақида боргандা сира норозилик оҳанглари, исён овозини эшитмаймиз. Чунончи, шоир оламнинг яратилиши тўғрисидаги кўп йиллик мушоҳадаларининг натижаси сифатида дунёда бир қил ҳам беҳуда яратилмаган, башарти, мен унда бирор хато курсам, бу оламнинг номуккаммаллигидан эмас, балки менинг нуқтаи назаримнинг хато эканлигидандир, деган теран ва ҳаққоний бир фикрни баён этади:

Бу коргаҳда хато келмади чу бир сари муй,
Хато менинг назаримдиндуур, хато курсам (5, 297).

«Бу дунёда битта қил ҳам бесабаб пайдо булмаган. Агарда мен бирор нарсада хато курсам, у аслида уша нарсанинг чиндан ҳам хато яратилганлиги туфайли эмас, балки менинг нуқтаи назаримнинг қусурли эканлигидандир». Яъни, бу

дунёда нимаики менга номувофиқ, ортиқча, кераксиз, нотуғри бўлиб куринса, бу ўша нарсанинг ҳақиқатдан ҳам мен уйлаганимчалик уринсиз эканидан эмас, балки менинг қарашимнинг хатолиги туфайлидир. Чунки Худонинг ишида хато булиши мумкин эмас. Бани башарга «Худонинг хатоси» бўлиб куринган нарсалар аслида уз ақлининг маҳдудлиги, илмининг чегараланганилиги, нуқтаи назарининг биқиқлиги ҳосиласидир. Олам эса бандасига боғлиқ бўлмаган азалий ва абадий қонуниятлар, олий ва собит мунтазамлик асосида ҳаракатланадиган яхлит бутунлиkdir.

Байтда ниҳояти иккита тушунарсиз сўз мавжуд: биринчиси – коргаҳ. Бу сүзнинг луғавий маъноси – ишхона, корхона, дўкон, иш жойи. Бирор иш амалга ошириладиган жой ёки нарса. Масалан, тўкувчилик дастгоҳи. Мажозий маънода эса бирор-бир манзил, қароргоҳ, жумладан, дунё, олам маъносида ҳам қулланади¹. Мирзо Бедил бу дунёни «коргаҳи қумоши шаббоф» – «тунда нафис матолар түқийдиган корхона», мажозий маънода «зулмат, яъни гафлатнинг нафис матосини түқийдиган корхона» деб атайди. Яъни, ранг-баранг нарсалари билан одамларнинг кузини уйнатиб, уларни гафлат турларига урайдиган ва мақсаддан чалғитадиган жой. Алишер Навоий ҳам бу сўзни айнан дунё маъносида кўп қуллайди. Чунончи, «Наводир уш-шабоб» девонидан ўрин олган фазалларидан бирида ёзади:

Бода тутким, бу улуғ коргаҳ аҳволиндин
Ҳеч фаҳм ўлмади ҳар неча хаёлот айлаб (4, 48).

«Май тутки, бу дунё сиру синоати ҳақида ҳар қанча уйлаб, мушоҳада юритиб, тасаввруу тахайюлга берилсам-да, ҳеч нарса маълум бўлмади».

Бу ерда, албатта, бода ва унинг май, шароб каби маънодошлари тасаввуф адабиётида илоҳий тажаллий тимсоли, ишқ ва ирфон рамзи бўлиб келади. Шунга мувофиқ, мастилик илоҳий маърифатдан ҳузурланишни, маънавий завқ дарёсига фарқ булишни билдиради.

¹ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 2-жилд. Тошкент, «Фан», 1983, 128-бет; Фарҳанги забони тоҷики. Иборат аз ду жилд. Жилди 1. Москва, «Советская энциклопедия», 1969. С. 563.

Тажаллий – күриниш, жилваланиш. Файбдан келадиган илм ва қалбда намоён буладиган илоҳий нур ва сирлар. Ҳақ таоло ҳамиша ҳамма ерда турли даражада тажаллий этади.

Ирфон (Маърифат) – Оллоҳ моҳияти ҳақидаги илм.

Маълум бўладики, шоир хулосасига кўра, бу илоҳий сир-синоатнинг тубига етиб булмайди, бинобарин, Ҳақ санъати мушоҳадасидан ҳайратланиш, завқланиш лозим. Ўзи бошқа бир фазалида ёзганидек:

Бу коргаҳда ҳайрат жонимни куйдурубтур.

Абу Али ибн Сино ҳам бу дунёда мен билмаган сир қолмади, лекин Ҳақ моҳиятини англаш йўлидаги барча уринишларим зое кетди – Оллоҳ зоти ва сифати ҳақида ҳар қанча тафаккур қилмай, ҳеч нима маълум булмади, деган эди:

Суз қолмади парда ичра ҳеч маълум эмас,
Дунёда бирор сир мен учун мавҳум эмас.
Мен маърифатингда кўп тафаккур қилдим,
Маълум бўлди: ҳеч нима маълум эмас.

Ёки узининг чексиз билимию теран тафаккур кучига ишонган Умар Хайём илоҳий сирларнинг тагига ҳам етаман деб уйлаган ва шунга уринган, лекин машҳур муаррих Байҳақийнинг маълумот беришича, улими олдидан узининг бу хатосини тушунган, икки ракаат намозини ўқиганча Яратганга мурожаат этиб: «Эй Худованди карим, сени ақлим етганича танидим, кечир!..» – деганича жон таслим қилган экан. Фарииддин Атторнинг «Илоҳийнома» достонида ҳам билимдонлик даъво қилиб, сирлар парласи ичидаги Оллоҳ моҳияти ва бошу охири йўқ олам синоатини билишга урингани учун Умар Хайёмнинг Худо олдида хижолату уятдан қабрида қийналиб ётгани ҳақидаги ривоят келтирилади¹. Зоро, ҳадисда ҳам динда ҳаддан ташқари чуқур кетмасликка даъват қилинади².

¹ Қаранг: *Фарииддин Аттор*. Ҳикматлар ва ҳикоятлар (Таржимон Жамол Камол, сузбоши ва изоҳлар муаллифи Эргаш Очилов). Тошкент, «Мұҳаррір», 2010, 315–316-бетлар.

² Қаранг: Ахлоқ-одобга оид ҳадис намуналари (Таржимонлар: Ҳамидулла Ҳикматуллаев ва Абдулазиз Мансур). Тошкент, «Фан», 1990, 62-бет.

Энди илк байтга қайтсак, иккинчи тушунарсиз сүз – сари мұ. Сари мұ – бошдаги сочнинг бир тутика, сочнинг бир учика, қылча, яъни заррача, озгина, арзимас даражада маъноларини билдиради. Демак, шоир бирор нарса, ҳатто у қылча бұлса ҳам, заррача бұлса ҳам муайян мақсадсиз яратилмаган, бирор вазифадан холи эмас, үзининг муқим үрнига эга, илохий ҳикмат ва хизматта молик деган фикрни илгари сураяпти.

Бу жиҳатдан қуйидаги ҳикоят диққатга сазовор: машхур тариқат пири, тасаввуф олими ва мутасаввиф шоир Аҳмади Жом ҳузуридаги бир мажлисда мутакаллим ва сүфий уртасида мунозара бошланади. Мутакаллим: «Ит ва мушукда зухур этган Худодан безорман!» – деса, сүфий: «Мен ит ва мушукда зухур этмаган Худодан безорман!» – дейди. Мажлис аҳли: «Бу иккисидан бири, шубҳасиз, куфрға кетди-ёв...» – деган хаёлга борадилар. Шунда Шайх мунозарага ойдинлик киритади: «Мутакаллим назарида ит ва мушук – энг тубан маҳлуқлар ҳисобланади. Худода нуқсон кўришни истамагани учун ҳам у шундай олий хилқатнинг шундай тубан маҳлуқларда зухур этишини истамайди. Аслида сүфийнинг ҳам мақсади шу: оламни яратган Худо ундаги барча жонли ва жонсиз мавжудотда зухур этиши керак, акс ҳолда у қусурли булади. Маълум буладики, иккаласининг ҳам мақсади Худони барча нуқсонлардан пок кўрмоқчи ва чиндан ҳам Худо барча нуқсонлардан покдир».

Бу ерда гарчи нияти эзгу, түғри, пок бұлса-да, мутакаллим нуқтаи назарининг бир қадар маҳдудлиги кўзга ташланади, чунки у Худони ва дунёни ўзи хоҳлаганича – ақли, илми, идроқу тахайюли даражасида кўришни истайди ва айни шу истакда дунёқарашининг чекланганлиги яққол намоён булади. Сүфий эса масалага ўз нуқтаи назари ва хоҳиш-истагидан келиб чиқиб эмас, балки олий ҳақиқатга асосланган ҳолда бирмунча кенг қарайди. Унинг эътиқодига кура, Оллоҳ жамоли ва камолининг кўзгуси бўлган бу оламдаги ҳар бир заррада илохий нур жилваланади – бусиз олам мукаммал бўлмас эди.

Ривоятнинг келтирилган байтга дахлдорлиги, унинг мазмунини ёрқин очишга хизмат қилиши ҳам шунда: бу дунёда ҳеч нарса, ҳатто бир қыл ҳам сабабсиз яратилган

Эмас – ҳаммасида бир илоҳий ҳикмат бор, бинобарин, инсон бирор-бир нарсани уринсиз деб билар, бирор-бир нарсада қусур кураган, бу уша нарсанинг чиндан ҳам кераксизлиги ёки қусурлилигини курсатмайди, билъакс шундай мушоҳада юритаётган кишининг нотуғри ўйлаётгани, моҳиятни тушунмаётгани, хуллас, дунёқарашининг чекланганилиги – хато қилаётганидан далолат беради.

Навоийнинг баъзи фикру ташбеҳлари ғазалдан-ғазалга кучиб юради. Лекин шоир уларни шунчаки такрорлаб қўя қолмайди, балки муайян фикрни давом эттиради, унинг янги маъно қиррасини очади, шарҳини келтиради. Бинобарин, шоирнинг у ёки бу байтини шарҳлаш учун узоққа бориб утирмай, «Ҳазойин ул-маоний», «Ҳамса» достонлари ёки бошқа асарларидағи унга яқин, муштарак байтлар асосида унинг турли маъно қирраларини очиш мумкин. Коргаҳ – дунё моҳияти борасидаги байтлари хусусида ҳам шундай дейиш мумкин. Чунончи: «Садди Искандарий» достонида Искандарнинг саволига Арастунинг жавоби мисолида бу масалага ҳам ойдинлик киритиб кетади:

Неким офаринишқа пайвастадур,
Бори бир-бирисига вобастадур.

Бир иш деса бўлмас «сазовор эмас» –
Ки, бир ришта тоб анда бекор эмас.

Бу худ собит улдики, йўқ ҳеч зот
Ваё ҳеч аъфол ёхуд сифот –

Ки, зимнида хосияте бўлмағай,
Вужудида кайфияте бўлмағай (11, 323–324).

«Борлиқдаги барча нарсалар бир-бирига боғлиқдир – бирор нарсани мувофиқ эмас деб бўлмайди, чунки ҳатто қил ҳам унда бекор яратилмаган: зот, феъллар ва сифатлар шундай муқаррар бўлганки, улардан ҳар бирининг асосида бир хислат, вужудида бир хусусият мавжуд».

Зот деганда тасаввуф аҳли Мутлақ руҳнинг ўзини, илоҳиёт оламининг жавҳари, яъни абадий ва азалий Ваҳдатнинг моҳиятини тушунганлар.

Сифот – сифатлар. Илоҳий зотнинг аёнашуви, унинг қудрат ва хусусиятлари. Барча руҳий ва моддий оламлар, жумладан, инсон ҳам шу сифатлардан иборат.

Афъол – феъллар, ҳаракатлар, қилмишлар, ишлар.

Ҳақиқатан ҳам, шоирнинг айни мазмундаги барча байтларини узаро қиёсан таҳлил қилса, бу борадаги фикрлари моҳияти оидинлашади – бир байти иккинчисининг, иккинчиси учинчисининг маъносини очишга узига хос калит булиб хизмат қиласи. Бундан маълум бўладики, Навоий теран фикрларини бадиий юксак мисраларда мураккаб бир услубда ифодалабгина қолмай, бу тилсимни очиш учун бир неча очқичлар ҳам қолдирганки, уни топиш забардаст суз санъаткори шеърлари тадқиқотчисининг истеъдод кучи, билим даражаси, идрок қуввати, тахайюл қудрати, таҳлил маҳоратига боғлиқ.

Шеърни нафақат адабий термин-тушунчалар ва қонуниятлар, балки шеърнинг узи билан ҳам шарҳлаш мумкинки, Алишер Навоийнинг бетимсол ижоди бунинг ёрқин намунасиdir.

Бу корхонага дахл айламак адаб эрмас,
Не дахл кимсага, ҳар неки меҳр этар лойиҳ (6, 76).

Лойиҳ – очик, ошкор, қуриниб турган.

«Қуёшнинг нур сочишига киши дахл қила олмагани сингари бу олам ишларига дахл қилиш ҳам одобдан эмас».

Тўғри-да, бандаси Яратувчининг ишларидан айб қидирганидан кура, ҳикмат излагани маъқул эмасми? Зоро, Яратувчига эътиroz – қуфрга баробар. Оламдаги бизнинг кўзимизга нуқсон булиб қуинган нарса-ҳодисалар, мавжудотларда ҳам Оллоҳ таолонинг бир ҳикмати мужассам – улар лоақал бани башарга ибрат учун яратилган.

Оламдан иллат эмас, ҳикмат излаш керак.

Одамдан нафратланиш эмас, ибрат олиш лозим.

Луқмони ҳакимдан:

- Одобни кимдан ургандинг? – деганларида:
- Одобсиздан, – деб жавоб берган экан.
- Одобсиздан қанақасига одоб ўрганиш мумкин? – деб ҳайрон бўлганларида:
 - У нимаики қилса, ўшани қилмасликка ҳаракат қилдим,
 - дебди.

Шунга ухшаб, яхшидан ҳам, ёмондан ҳам бир нарсани урганиш мумкин: күнгил қўзини кенг очиб қараса, яхшининг ҳам, ёмоннинг ҳам ҳар сузи, ҳар иши, ҳар ҳаракати – ибрат. Бас, оламдаги бизнинг назаримизга жирканч булиб куринадиган мавжудотлар, арзимас, кераксиз булиб туюладиган нарсалар, бемаъни куринадиган ҳодисаларнинг ҳам бир керакли жойи борки, улар яратилган, мавжуд, содир булади. Ҳа, дунёни ўз қаричингиз билан улчашга шошилманг, у ҳеч қачон сизнинг қаричингизга сифмайди. Шунинг учун ҳам шоир бир мисрасида: «... бу коргаҳ сирри мубҳам булуптур» (4, 125), – деса, бошқа байтида эса бу дунё аҳволи мен учун ниҳоятда мавхум ва тушунарсиз, шунинг учун қўлимга жаҳонни курсатувчи жом тутки, эй соқий, то бу сирларни англаб етай дейди:

Соқиё, жоми жаҳонбин тутки, андин кашф этай –
Ким, кўп иш бу коргаҳ вазъида мубҳамдур манга
(5, 16).

Маълумки, соқий бу ерда май қуювчи, косагул маъносида булмай, тасаввуф аҳли бу истилоҳ остида Оллоҳни, Мұҳаммад алайҳиссаломни, маъшуқани, пир ёки комил инсонни назарда тутадилар. Соқий даврага май улашгани каби улар ҳам одамлар қалбига илоҳий файз бағишлийдилар, ҳақиқий ишқ утини соладилар, гайб маърифатидан баҳра-манд этадилар.

Жоми жаҳонбин – жаҳонни курсатувчи жом, қадаҳ. Ривоят қилишларича, қадимги Эроннинг афсонавий подшоҳи Жамшид «жоми жаҳоннамо» – жаҳонни курсатувчи жом ихтиро қилган булиб, унда дунёдаги нафақат ҳозирги, балки утмишда юз берган ва келажакда содир буладиган воқеа-ҳодисалар ҳам акс этар экан. Май қадаҳи ва комил инсон қалбини ҳам илоҳий сирларни узида сақлаши жиҳатидан Жамшид жомига нисбат берадилар. Жамшид жомидаги май ичган билан сира тугамас эмиш.

Маълум буладики, шоир Худодан илоҳий сирлар моҳиятини англашга қодир күнгил сўрайтги – токи оламдаги ранг-баранг ишларнинг маъно-мазмунини тушуниб етсин.

Тасаввуф фалсафасига кура, дунё ҳирсу ҳаваси, нафс истак-ҳоҳишлари ва жисмоний интилишлардан нажот топган күнгил шаффоғ кузгудай ярақлаб, жоми жаҳоннамо каби булаар ва унда ҳамма нарса аслидагидек акс этар экан.

Бошқа бир байтида эса соқийдан май билан идроки ойинасини равшан этишини сўрайди, чунки бу оламда қил уича нарса ҳам менга маълум эмас дейди:

Соқиё, миръоти идрокимни майдин равшан эт –
Ким, эмас бу коргаҳда бир сари му мудраким (5, 290).

Мудрак – тушунилган, идрок қилингган, маълум.

Ойина (Кузгу) – илоҳий мазҳар булган комил инсон қалби. Чунки ойина деганда, Оллоҳнинг зоти, сифатлари, исмларига ишора қилинадики, уларнинг барчаси комил инсон қалбida акс этади.

Соқиё, тут бодаким, купрак мени мабҳут этар,
Нечаким, андишаи бу корхона айларам (5, 304).

Мабҳут – ҳайрон, ҳайрон қолувчи.

«Эй соқий, май тутки, бу корхона, яъни олам ишларини уйлаганим сари мени қўпроқ ҳайрон қолдиради».

Диққат қилинса, шоир бу олам сир-синоатларини тушуниш учун, унинг ишларидан ҳайронлигини бартараф этиш учун, бошини қотирган чигалликларни ечиш учун соқийга мурожаат қилиб, май, мажозий маънода эса Яратувчидан маърифат сўрайди. Бу унинг тинимсиз фикрлагани, тафаккур уммонига фарқ булгани, дунё моҳияти, инсон қалби сир-синоатларини билишга жуда қизиққанини курсатади.

Бошқа бир мисрасида эса бу дунё аҳволига ҳайрон булмаган киши борми дейди:

Кимдурур бу коргаҳ вазъифаким ҳайрон эмас (3, 197).

«Бу дунё бус-бутун ҳикмат-ку, ҳикмат!» – деган эди буюк Абулқосим Фирдавсий муazzам «Шоҳнома» асарида. Алишер Навоий эса бу ҳикмат сирларини излагани, унинг моҳиятига стишга интилгани сари ҳайрат асирига айланаверади, ҳайрат ўтида куяверади:

Сипеҳр гунбади ичра нетиб қадаҳ ичмай –
Ки, бўлди мужиби ҳайрат бу корхона манг (6, 17).

«Бу кук гумбази ичра нега май ичмайки, бу корхона, яъни оғизм меслининг ҳайратланишимнинг сабаби булиб турибди».

Қадаҳ ичишдан мақсад – маърифат зиёсини сипқариш. Бинобарин, байтнинг мазмунини шундай галқин қилиш мумкин: «Бу олам бошдан-оёқ мени қизиқтириб, ҳар бир нарса ҳайратланишимга сабаб бўлган экан, унинг сирлари, моҳиятига етиш учун нега тинимсиз изланиб, билимимни оширмай, маърифатимни зиёда қилмай?!»

Бода ич, бу коргаҳ вазъиға кўп фикр этмагил – Ким, анга ҳар неча чирмашқанча ҳайрат келтурур (6, 122).

«Бу дунё ишлари устида кўп фикр этгунча, май ички, унга боғланганинг сари ҳайрат устига ҳайрат келтиради».

Яъни, Яратувчининг санъатидан ҳайратлан, унга эътиroz билдирма.

Шу уринда ўтмишда «ҳайрат» сўзининг ҳозирдагидек фақат ҳайрон қолиш, донг қотиш, таажжубга тушишдан ташқари¹, иккиланиш, шубҳаланиш, бирор нарсага ақли етмаслик каби маънолари ҳам бўлганлигини эсда тутиш лозим². Навоий ҳайрат ҳақида гапирав экан, Оллоҳ ва олам моҳиятини англаб етишга ақлининг ожизлиги, кунглини баъзида шубҳа-иккиланиш, ташвиш-тараддуд чулғаб олганини ҳам изҳор этган. Демак, Навоийнинг ҳайрати бошқа.

Келтирилган байтда ҳам «Борлиқ моҳияти, сир-синоатини уйлаганинг сари узингнинг ожизлигингни тушуниб етасан, бинобарин, дунё ишлари ҳақида кўп беҳуда фикр этма-да, маърифатингни ошириш пайдан бўл (ўшанда барча ҳақиқатлар юзидан парда кутарилиб, куз унгингда илоҳий сирлар намоён бўлади)», деган фикрни илгари сурган.

Уз даврининг фозил кишиси сифатида Алишер Навоийнинг Оллоҳнинг зоту сифатларини идрок этиш, олам моҳиятини англаш, инсон қалби сир-синоатларини билишга, ҳаёт маъноси, инсон умрининг мазмунини тушунишга интилгани табиий. Лекин у узининг бу борадаги билим ва хуносаларидан қониқмаган, имкон қадар кўпроқ нарсани билишга уринган – унинг коргаҳ, корхона тушунчалари билан боғлиқ байту мисралари билишга чанқоқ қунгилнинг ҳайрату ҳаяжонлари, тафаккур ва тахайюллари, эътирофи ва иқроридир.

¹ Қаранг: Ўзбек тилининг изоҳли лугати. Беш жилдли. 5-жилд. Тошкент, «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2008, 485-бет.

² Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4-жилд. 139-бет.

ТАФАККУР ВА ТАЛҚИН

Навоий олам ва одам моҳияти ҳақида кўп бош қотирган, тириклик ва ўлим сабаблари устида муттасил мулоҳаза юритган, инсон ҳаётининг мақсади, маъно-мазмуни хусусида бир умр уйлаган, табиат ва жамият сирларини ўзича ечишга интилган. Унинг чуқур билим, кенг дунёқарааш, катта ҳаётий тажриба, олимона теран тафаккур ва шоирона уткир нигоҳ билан уйғунлашган фикр-мулоҳазалари, фалсафий хуласалари ҳикмат каби жаранглаши шундан. Чунончи, мутафаккир шоир тириклик ва ўлим туғрисидаги кўп йиллик мушоҳадаларининг натижаси сифатида ажал дастидан ҳеч ким қочиб қутулолмайди – шоҳ ҳам, гадо ҳам, қари ҳам, ёш ҳам, яхши ҳам, ёмон ҳам бу бевафо дунёни бир куни тарқ этиши муқаррар, бинобарин, дунё отлиқ нозанин билан мангу бирга булишга умид қилиш хато эканлиги ҳақидағи азалий ва абадий ҳақиқатни янги образлар ва оҳорли фикрлар асосида үзига хос теран ва гузал шаклда қуйидагича ифодалайди:

Даҳр золи нечаким Фарҳодкушдур, турфа кур –
Ким, хатодур тутса гар андин вафо Парвез кўз
(6, 143).

Бу ерда, аввало, даҳр золи деган тушунчага ойдинлик киритайлик: даҳр – дунё, зол – қария (чол ёки кампир) дегани. Тасаввуф шеъриятида, айтиб утилганидек, дунё қари кампирга, бевафо маъшуқага, ишвагар келинчакка нисбат берилади. Шундан дунё золи, дунё аруси (келинини) деган образ Шарқ адабиётида кенг тарқалган ва у Навоий ижодида ҳам куп учрайди. Мумтоз шеъриятда дунё минг ошиқли маъшуқа сифатида ҳам талқин қилинади.

Парвез – сосонийлар сулоласидан булган Хусрав Парнсі:
Шарқда кенг тарқалған «Хусрав ва Шириң» достонларинин
бош қаҳрамони. Фирдавсий ва Низомийлар идеал подшоқ
сифатида улуғлаган Хусравни Навоий салбий қаҳрамон қилиб
тасвиrlайди. Албатта, Фарҳод ҳам шаҳзода, лекин у ижобий
образ, чунки у ишқ йўлида зўрлик эмас, балки мискинлик
йулини танлайди – ўзининг кимлигини билдиrmай, маъшу-
қасига етишиш учун барча ранжу машаққатларни енгиб ўтишга
бел боғлади.

Шундай қилиб, байтнинг мазмуни: «Дунё Ёсумани ҳар
қанча Фарҳодларни териб улдиrmасин, қизиги шундаки,
Парвезга ўхшаганларнинг ундан умид қилиши айни хатодир».

Ҳақиқатан ҳам, дунё отлиқ Ёсуман ҳарчанд Фарҳоддек
асл одамларни жувонмарг қилувчи бўлмасин, Хусрав каби
нокаслар ҳам ундан вафо умид қилиши хатодир, чунки
ҳаёт тегирмони навбати билан яхшини ҳам, ёмонни ҳам уз
комига тортади. Умар Хайём айтганидек, бошқалар ўлиб,
ўзингнинг тирик юрганингга мағрур бўлмаки, бир куни
албатта сенинг ҳам галинг келади.

Бу ерда «Фарҳод ва Шириң» достонидаги Фарҳоднинг
Хусрав ёллаган Ёсуман макри билан ўлдирилганингига ишора
қилинаяпти. Ҳолбуки, биламизки, Хусравнинг қувончи ҳам
узоққа бормайди – Шириңнинг васлига етолмай, уели
Шеруя томонидан улдирилади.

Угул қилмади онинг қасди жони –
Ки, даврон истади Фарҳод қони.

Агар Фарҳодқа зулм этти Хусрав,
Эваз бот айлади чархи сабукрав (8, 437), –

деб ёзади бу ҳақда шоир. Яъни тақдир угил – Шеруя қули
 билан ота – Хусравдан Фарҳоднинг учини олди. Агар Хусрав
Фарҳодга зулм қилган булса, ҳозиржавоб фалак тезда унинг
ажрини берди.

Ўз навбатида, падаркуш Шеруя ҳам олти ой утмай, ажал
шарбатини тотади. Абдулла Орипов таъбири билан айтганда,
фарқ шундаки, «Қурбон олдин кетар, жаллод кейинроқ».

Бу ҳақда номаълум бир шоирнинг:

Падаркуш подшоҳиро нашояд,
Агар шояд, ба шаш моҳаш напояд¹, –

номли байти машҳур. Мазмуни: «Отасини үлдирганга подшоҳлик мұяссар бұлмайды, агар мұяссар бұлғанда ҳам унинг ҳукмронлиги олти ойга бормайды». Бу байтнинг башорат каби янграшининг сабаби, қулини отасининг қонига бұяб таҳтга чиққанлардан бирортасининг ҳукмронлиги олти ойдан ошмаганига мұйсафид тарих гувоҳлик беради. Узоққа бориб үтиrmай, дунёга татиғулик донишманд отасини – буюк мунажжим Мирзо Улугбекни шаҳид қылған Абдуллатифни эсланг – унинг ҳам салтанати олти ойдан ошмай, отасининг тарафдорларидан Бобо Ҳусайн томонидан үлдирилади.

Навоий куплаб газалларида Фарҳод ва Ҳусрав образларига қайта-қайта мурожаат қилиб, бу борадаги фикрларини янада ривожлантиради, чуқурлаштиради ва бойитади. Лекин улар асосан ишқ мавзуи билан боғлаб талқын қилинади. Жумладан, бир байтида тасвирланишича, Ҳусрав таҳтда үтирган булишига қарамай, ишқ бобида маъшуқасига етиш учун мискинлик йўлини танлаган Фарҳоддан ожиз – шунинг учун у Ёсуман кампирни ёллаб, рақибини макру ҳийла билан үлдириб юборади:

Ҳийла ожизлигдин айлар ошиқ, англа, эй күнгул –
Ким, забупроқ ишқ аро Фарҳоддин Парвез эрур (4, 142).

Навоий фикрича, ишқ – күнгил иши, унда куч билан ҳеч нарсага эришиб бұлмайды. Маъшуқа томонидан мойиллик бўлмаса, ошиқнинг барча саю ҳаракатлари беҳуда.

Фарҳод үлеми Навоийга шунчалик кучли таъсир этганки, куплаб байту мисраларида бу воқеага ишора қиласиди, муносабат билдиради, янгидан-янги тимсолу ташбеҳлар воситасида күнгил кечинмаларини изҳор этади. Чунончи, «Лайли ва Мажнун» достонида тоғлар бағридаги селни тошларнинг Фарҳод фироғида түккан куз ёшига, саҳродаги лолаларни Парвез кулоҳига үхшатади:

¹ Бу ҳақда қаранг: Заҳириддин Мұхаммад Бобур. Бобурнома. Тошкент, «Шарқ», 2002, 62-бет.

Тоғ бағрида сел йүқки, ҳар тош
Фарҳод фироқидин тұкар ёш.

Саҳрода не лола бұлса барбод,
Парвез кулохидин берур ёд (8, 77).

«Тоғлар бағридаги сел әмас, балқи ҳар бир тош Фарҳод ҳажрида ёш тукади. Саҳрода қуриб түкілган ҳар лола Парвезнинг кулохини эслатади».

Бу ерда тошларнинг йиғлаши бежиз әмас, чунки Шириннинг үзининг ҳажрида жонига қасд қылганини эшитган Фарҳод бошини тошларга уриб ҳалок булади. Саҳродаги лола япроқларининг учиши эса Хусрав кулохининг ранги ва үғли томонидан қони түқилиб, қисматнинг аёвсиз шамоллари томонидан умри гулининг соврилишига ишора.

«Ҳайрат ул-аброр» достонида эса күхна ва шафқатсиз фалак Хусравлар қатли учун қилич қайровчи, айни пайтда Фарҳодларни ҳам тирик қўймовчи жаллодга қиёсланади:

Хусравлар қатли учун тез ҳуш,
Хусрав ҳам демаки, Фарҳодкуш (7, 246).

Алишер Навоий ижоди үзига хос ҳикмат бустонидир. Үзингизда туғилған ҳар қандай саволға жавоб излаб, унга мурожаат қылсанғиз, ақволи руҳиянгизга мос бир ҳикмат топиб, мақсадингиз ҳосил булиши, кунглингиз таскин топиши шубҳасиз. Чунки күпни курған донишманд шоир ҳаётнинг деярли ҳамма яхши-ёмонини бошидан үтказған, инсон феълининг бутун «урғири»ни обдан кузатған, табиат ва жамият ҳодисаларини теран таҳлил қылған, бир сұз билан айтғанда, олам ва одам билан боғлиқ барча нарса-тушунчаларни ақл тарозисида үлчаб, кунгил дафтариға дарж этған. Шоир ҳикматлари ҳаётдан олингандылығы, шаклан гузал, мазмунан теран, бадиий юқсак эканлығы учун ҳам бирор-бир замонда үз аҳамиятини йүқтотмай, барча тоифага майқул булиб келаяпти ва то ер юзида инсон авлоди яшар экан, уларнинг қиммати заррача камаймайди, билъакс тобора ортиб бораверади.

ИШҚНИНГ ДАРАЖАЛАРИ

«Маҳбуб ул-қулуб»да Навоий ишқнинг уч даражасини ажратиб кўрсатади: биринчиси – ниҳояси шаръий никоҳ бўлган авом ишқи; иккинчиси – алоҳида кишиларга хос бўлган пок ишқ; учинчиси – Илоҳга бағишлиланган сиддиқлар ишқи (14, 25). Оддий муҳаббат эгаси дунёвий бир қизга кўнгил қўйиб, у билан турмуш қуришнигина ўйлаб, илоҳий ишқни хаёлига ҳам келтирмаса, сиддиқлар, аксинча, бутун фикру зикрларини ёлғиз Оллоҳга қаратиб, унинг жамолини қуриш умидида ёнадилар, дунёвий севгига мутлақо майл-рағбат кўрсатмайдилар. Пок ишқ соҳиблари эса дунёвий муҳаббатни ҳам Оллоҳнинг буюк неъматларидан бири ҳисоблаб, уни эътироф этсалар-да, уларнинг ҳаёт гузалига ишқи, Навоий таъбири билан айтганда, пок кузни пок назар билан пок юзга солиш ва бу пок мазҳар воситаси билан маҳбуби ҳақиқий жамолидан баҳра олишдан нарига утмайди (14, 68). Бу тоифа мазҳарни севиш орқали илоҳий ишқقا етишишдан умидворлик қилиши жиҳатидан пок ишқ мазҳарсиз содир бўлмайди. Мазҳар – узида илоҳий жамол ва камолни мужассам этган инсон. У маъшуқа ҳам, пир ҳам, комил инсон ҳам, илму ахлоқда етук дуст ҳам булиши мумкин. Чунончи, Жалолиддин Румий ва Шамсиддин Табризий, Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоий уртасидаги муҳаббат оддий дустлик чегараларидан утиб, илоҳий муҳаббат даражасига кутарилган эди. Улар бир-бирларини илоҳий тажаллийни узида акс эттирган мазҳар, комил инсон сифатида севиб ардоқлаганлар. Айнан Шамсиддин Табризийга бўлган ҳассос муҳаббат дунёга Жалолиддин Румийдек буюк шоирни бердики, бунинг учун инсоният ишқдан миннатдор булиши керак.

Жалолиддин Румий то мажзуб дарвеш Шамсиддин Табризий билан учрашгунча фақиҳ ва мударрис сифатида хурмат ва шуҳрат оғушида хотиржам ҳаёт кечиради. Шайх Абубакр Саллабоғ Табризий, Шайх Рукниддин Синжосий, Бобо Камол Жандий қаби уз даврининг машҳур пирлари тарбиясини олган, Шайх Авҳадиддин Кирмоний, Шайх Фахриддин Ироқий, Шайх Закариё Мултоний сингари комил суфийлар сұхбатига мұяссар бўлган, Дамашқда улуғ тасаввуф олими Мұҳйиддин ибн Арабий билан баҳсу мунозара қиласа Шамсга Бобо Камол:

— Сен Румга сафар қил — у ерда куйган бир инсон бор. Унинг вужудини ёндириш керак, — деган экан. Үзини безовта руҳининг ихтиёрига топшириб, шаҳарма-шаҳар муносиб сұхбатдош қидириб юрган бу мажзуб дарвеш уни Мавлоно сиймосида Кунияда топади. Шундан кейин улар хилватга кириб, нақ уч ой сұхбат қурадилар. Уларнинг тинчини бузишга ҳеч ким журъат қилолмайди. Жалолиддин дарслари ва ваъзларини унутади. Шу тариқа, авлиё шоир Фаридиддин Аттор башорати ва мажзуб дарвеш Шамсиддин Табризий даъвати билан Жалолиддин Румий буюк мугасаввиф шоир булиб егишади. Унинг шеърларидан бирида: «Агар Аттор менга руҳ баҳш этган бўлса, Шамс Табризий тилсим қалитини тутқазди», — дейиши бежиз эмас. Ҳагто шеърларини Шамс тахаллуси билан ёзиб, девони «Девони Шамс Табризий» номи билан шуҳрат қозонади. «Бу девоннинг ўн минглаб байтида ошиқу маъшүқни бир-биридан айри ҳолда тасаввур қилиб бўлмайдиган даражада ниҳоятда кудратли бир ишқ куйланади»¹, бу ишқнинг сабаби — Парвардигори олам бўлса, мазҳари — буюк мажзуб суфий Шамсиддин Табризий эди. «Шамсиддинга муҳаббат Румий учун Илоҳга муҳаббатнинг инсон қиёфасидаги ифодаси эди. У Шамсиддин қалбига илоҳий файз майининг лиммо-лим қадаҳини топиб, ундан туйиб-туйиб симирарди»².

¹ Мұҳаммад Истеъломий. Илоҳий ишқ куйчиси (Мавлоно Жалолиддин Мұҳаммад Балхий). Форс тилидан Жаъфар Мұҳаммад таржимаси. Техрон, 2001, 53-бет.

² Комилов Н. Тасаввуф. 54-бет.

Ёки «Хамсат ул-мутаҳайирин» мутолаасидан маълум буладики, Жомий ва Навоий бир-бири билан жуда кўп томонлама боғланган. Улар орасидаги муносабатлар пиру муридлик, отаю ўғиллик, устозу шогирдлик, дусту биродарлик... даражаларидан утиб, бу икки зот бир-бирини илоҳий тажаллийни ўзида акс эттирган мазҳар, маънавий етуклик тимсоли бўлган комил инсон сифатида севганлар ва бир-бирларига интилганлар, бир кун кўришмасалар соғиниб қолганлар. «Эрон адабиётшунос олими, профессор Али Асфар Ҳикмат бу дустликнинг юксак муҳаббат даражасига кутарилганини туғри қайд қилган эди»¹. Мазкур асарда келтирилган ҳассос муҳаббат билан сугорилган рубоийлар бу икки нажиб инсоннинг буюк севги достонидан ҳикоя қиласиди. Бу рубоийлар асл матнидан ажратиб олинса, уларнинг ёзилиш тарихи ва манбасидан бехабар ўкувчи уларни ошиқ шоирнинг маъшуқасига бағищлаб ёзган шеъри ёки ҳатто илоҳий ишқ мавзуидаги асар, деб ҳам тасаввур қилиши мумкин. Аслида ҳам шундай: уларнинг бир-бирига муҳаббати илоҳий ишқнинг мажозий куриниши эди. «Жомий ва Навоий орасидаги муҳаббатда ҳам худди шу «маънавият камоли, орзудаги илоҳий сифатларни реал инсонда куриб, уни севиш ҳодисаси мавжуд»².

Маълумки, тасаввупда ишқ икки босқичдан иборат, деб қаралади: илоҳий ишқ ва мажозий ишқ. Мажозий ишқ илоҳий ишқ йулида куприк ҳисобланади. Илоҳий ишққа шу куприкдан утиб борилади. Зеро, «илоҳий муҳаббат инсоний муҳаббатнинг ривожланиб, камол топган куриниши»³. Бошқача айтганда, «мажозий ишқ илоҳий ишқни қучайтирувчи, тезлаштирувчи восита»⁴. Шунинг учун ҳам сўфийлар илму ахлоқда етук инсонларни, ҳуснда тенгсиз аёлларни севганлар. Лекин бу ҳирсий-жинсий интилишлардан холи булиб, улар илоҳий камол ва жамол акс этган мазҳар ҳисобланади. Бундай шайхларни ҳатто шоҳидбоз деганлар. Мазҳарга муҳаббат тарзида кечганлигидан бу шоҳидбозлик покбозлик деб ҳам аталган. «Яъни, гўзал инсонларда илоҳий Ҳуснни мушоҳада этиш, ундан лаззатланиш»⁵. Бинобарин, Шоҳ Неъматулло Валийнинг тажнис

¹ Қаранг: *Воҳидов Р.* Жомий «Баҳористон»ида адабий ҳаёт талқини // Абдураҳмон Жомий (Туплам). Тошкент, 1989. 16-бет.

² Комилов Н. Тасаввуп. 54-бет.

³ Комилов Н. Тасаввуп. 52-бет.

⁴ Комилов Н. Тасаввуп. 56-бет.

⁵ Комилов Н. Тасаввуп. 56-бет.

санъати асосига курилган қуйидаги рубоийсида дил бир кабутар булиб, шоҳид лочин каби уни овлайди, лекин бундан зинхор шайх шоҳидбоз (дунёвий гузалликка ўч) экан, деб маломат қилишга шошилманг, чунки, агар шоҳидга маъни кўзи билан боқсангиз, шу шоҳид туфайли сизга Ҳақ эшиги очилади, дейиши бежиз эмас:

Дил ҳамчу кабутарасту шоҳид боз аст,
То таън набари, ки шайх шоҳидбоз аст.
Дар шоҳид агар ба ҷашми маъни нигари,
Бар ту дари Ҳақ зи руи шоҳид боз аст¹.

Дил мисли кабутару шоҳид боздир,
Сен қилма гумонки, шайх шоҳидбоздир.
Боқсанг ҳақиқат кузи билан шоҳидга,
Чиндан сенга дийдори у шоҳид боздир².

Шоҳид сузининг лугавий маъноси шоҳидлик берувчи, гувоҳ ёки ҳузурингда, қаршингда турган киши булиб, мажозий маънода у гузал маҳбуба ёки чиройли йигитни билдиради. Тасаввуда эса шоҳид деганда гоҳ гузал маъшуқани, гоҳ инсон қўнглидан жой олиб, унинг хәёлини мутасил банд этган нарсани кўзда туттганлар. Зуҳур этиши жиҳатидан баъзида Ҳақни ҳам шоҳид дейдилар³. Лекин у кўпроқ Оллоҳ жамоли ва камолини ўзида мужассам этган ҳусну хулқда тенгсиз маҳбуба, илму фазилатда етук пир ва комил инсон тимсоли булиб келади. Бунда шоҳид деганда уларнинг айнан Оллоҳнинг жамолию камолини ўзларида акс эттириб, илоҳий мазҳар даражасига етганлари ва Ҳақдан шоҳидлик беришлари кўзда тутилади.

Шундай экан, шайху валийлар, мутасаввиф шоирларнинг ишқу ишқбозлиқ мавзуидаги шеърлари, жумладан, орифлар сultonи Абусаид Абулхайрнинг «Бу нима дардки, ҳар қаерда бир паричехраю гулчехра булса, барчасига мен харидор» мазмунидаги қуйидаги рубоийсини мутолаа қилиб:

¹ Девони Шоҳ Невматуллоҳ Валий. Техрон, интишороти «Пайк», 2002. С. 627.

² Донишмандлар туҳфаси. Рубоийлар (Э.Очилов таржимаси). Тошкент, «Узбекистон», 2009, 297-бет.

³ Сайид Жаъфар Сажжодий. Фарҳанги истилоҳот ва таъбиrotи ирфони. Техрон, интишороти «Забон ва фарҳанги Эрон», 1370 (ҳижрий-шамсий). С. 496–497.

Андар ҳама дашти ховарон гар хорест,
Огушта ба хуни ошиқи афгорест.
Ҳар жо ки париухеву гулрухкорест,
Моро ҳама дархур аст, мушкил корест¹.

Шарқ чұллари құйнида тиканларки қатор,
Ошиқ әлиниң қонига оғушта, хумор.
Ҳар қайда паричеҳраю гулчеҳраки бор,
Ох, бу нима дард – барчасига мен харидор! –

ёки олам шайхи Сайфиддин Бохарзийнинг ҳар қанча ишқдан тавба құлмай, бир парипайкарни куришим билан яна унинг девонасига айланаман, маъносидаги мана бу рубоийсими уқиб, Шоҳ Нематуллоҳ Валий айтиб үтгани каби, Оллоҳ-нинг шайху валийлари ҳам гўзалликка уч булишар экан-да, деб нотуғри хаёлга бормаслик, балки уларнинг бу муҳаббатлари гузал инсонларда илоҳий ҳуснни мушоҳада этиб, ундан лаззатланишдан иборат, деб тушуниш керак:

Ҳарчанд гаҳи зи ишқ бегона шавам,
Бо оғият ошнову ҳамхона шавам,
Ногоҳ париухе ба ман баргузарад,
Баргардам аз он ҳадису девона шавам².

Булгим келар ишқдан гаҳи бегона,
Орому ҳаловатга яқин, ҳамхона.
Дуч келса менга бир парипайкар ногоҳ,
Күйида, қарабсиз, яна мен девона³.

Гузалликка қараң, уни севиш айб эмас, ҳамма гап бу қараңнинг қандайлиги-ю, ниятнинг нималигидә. Гузаллики, етукликни ҳамма ҳам севади. Күнгли тирик киши гузаллик ёнидан бепарво үтиб кетиши мумкин эмас. Қолаверса, гузаллик ҳар қандай иймони мустаҳкам ва ақли етукишини ҳам йўлдан уриши мумкинки, Шайх Санъон тақдири бунинг ёрқин мисолидир.

¹ Гулшани адаб. Намунаи назм иборат аз панж жилд. Жилди 1. Асрҳои IX–XIII. – Душанбе, «Ирфон», 1975. С. 124.

² Рубоийнома. Гузидай рубоиёт аз Рудакий Самарқандий то имрӯз. Техрон, интишороти илмии фарҳангӣ, 1372 (ҳижрий-шамсий). С. 28.

³ Бу рубоий Паҳлавон Маҳмудга ҳам нисбат берилади. – Э.О.

Маълум бўладики, Шарқ мумтоз сўз санъаткорлари ижодида кенг ва чуқур ишланган Ишқ мавзуини текширишида Алишер Навоий таснифи ўзига хос очқич бўлиб хизмат қиласди, у ёки бу шоир ижодхонасига кириш, асарлари мазмун-моҳиятини ҳаққоний тушуниш ва талқин этишга ёрдам беради. Албатта, унинг ўз ижоди ҳам бундан мустасно эмас.

АЛИШЕР НАВОЙИ ВА ПАЙГАМБАРЛАР

Маълумки, ҳар бир пайғамбар бир мұжизаси билан машхур, ҳар бир пайғамбар бир ниманинг тимсоли. Навоий бир қатор байтларида үзини у ёки бу пайғамбарга муболага йусинида қиёс қиласи. Бинобарин, пайғамбарлар ҳәти ва фаолиятидан хабардор булмаган үкувчи уларнинг мағзини чақишга қийналади. Чунончи:

Кимгаким Нуҳ бўлди кишибон,
Фам йуқ, ар кукка мавж ураг түфон (10, 383).

«Сабъаи сайёр»нинг дунёнинг душманлиги, фалакнинг золимлиги, молу давлатнинг бевафолиги ҳақидаги шоирнинг фикру мушоҳадалари баёнидан иборат 29-бобида келтирилган бу байтни тушуниш учун Нуҳ пайғамбар билан боғлиқ ривоятдан хабардорлик талаб қилинади. Чунки «Кимгаки Нуҳнинг үзи дарға бўлса, түфон фалакка қадар мавж урса ҳам фам йуқ», деган фикр пайғамбарларнинг отаси Нуҳ алайҳиссаломнинг «кемачилик фаолияти» нимадан иборатлигини билишни тақозо этади.

«Қисаси Рабғузий»да түфон воқеасининг тафсилоти шундай баён қилинади:

Нуҳ Шарқдан Фарғача булган барча халқларга пайғамбар эди – бир қарич ер одамдан холи эмас эди.

Шарқдан Фарғача туташ томлардан иборат уйлар эди – томдан-томга утиб, Шарқдан Фарғача борса булар эди.

Шарқдан Фарғача қаерга таеқ ташласа, киши бошига тушар эди. Нуҳ давридагидай кун халқ қиёматгача булмайди. Лекин шунча халқ була туриб, Оллоҳ ягона дегувчи кимса булмади. Шу вақтда Жаброил пайғамбарлик хабарини келтирди. Нуҳ айтди:

— Дунё жуда кенг, кофирлар кўп. Мен қаерга бориб сенинг яккаю ягоналигинг хабарини етказайин?

Хитоб келди:

— Эй Нуҳ, мендан эшиттириш, сендан айтиш.

Нуҳ иймонга даъват қилди. Шамол ҳар куни Нуҳнин сузини Шарқдан Фарбгача олиб борар эди:

— Иймон келтиринг. Оллоҳ таолонинг бирлигига иқрор булинг, менинг пайғамбарлигимга ишонинг.

Кофиirlар Нуҳни ура бошладилар. Шунчалик урдиларки, суяклари синди. Қопга солинган суяқ қандай шиқирласа, териси ичида суяклари шундай шиқирлар эди. Тунда бошини ёстиққа қўйганида қудратли ва улуғ Оллоҳ шифо берар эди. Жаброил ҳар куни келиб, ваҳий етказар эди:

— Эй Нуҳ, боргил, кофиirlарга айтгил: «Ло илоҳа иллаллоҳу Нуҳун расулаллоҳи»¹, — десинлар.

Бориб айтар эди, яна шундай урап эдилар. Охири Нуҳ айтди:

— Эй Худойим, кеча-кундуз сенинг фармонингни етказдим — тингламадилар, очиқ айтдим — эшитмадилар, даъват орасида насиҳатлар қилдим — қабул қилмадилар.

950 йил даъват қилди: 80 киши мусулмон булдилар, иймон келтирдилар — ярми эр, ярми аёл. Бошқа ҳеч киши мусулмон булмади. Ҳатто хотини ҳам кофир эди. Кун сайин машаққати зиёда бўлди.

Кунлардан бир куни бир кекса чол ўғли билан Нуҳнин қошига келиб, унинг юзига тунурди, тилига келган сўнмар билан сўқди. Кейин ўғлига қараб айтди:

— Нуҳ бир телбадир, оталарими з унини суинин ёши мадилар. Бугун мен унга нисбатан нима қилин булсам, сен ҳам мендан кейин шундай қил.

Нуҳ уни куриб, сўзини эшитиб, узидан умид узди. Умиди бекор бўлди. Илтижо қилиб айтди:

— Эй Худойим, бирор кофирни ер юзида тирик қўймагил!

¹ Оллоҳ ягона, Нуҳ унинг элчиси.

Қодир Худо қирқ йил ёмғир ёғдирди, ерда гиёх унмади, хотинларга үғил-қиз туғдирмади. Ҳайвонларнинг ҳаммаси ҳалок бўлди, излари-да қолмади.

Шу вақт Нуҳга амр бўлди:

— Илтижонгни қабул қилдим — бор, чинор дарахти эк.

Нуҳ чинор экди. Ҳар қирқ йилда уч чинор вояга етарди. Авжни¹ таклиф қилдилар. У дарахтларни судраб келтирди. Жаброил Нуҳга ўргатди. Ёғочни пона билан ёрдилар. Сув юзида ўрдак юрганини курсата берди. Унга ухшатиб, кема ясай бошладилар. Кофирлар уни кўриб, кулар эдилар.

— Ҳозирга қадар пайғамбар эдинг, энди дурадгор булдингми? Буни нима қиласан? — деб сўрасалар:

— Кема қиласман, устига миниб, сув юзида сузаман, — деди.

— Эгар ясаяпсанми? Аввал эшак олсанг-чи, — деб яна масхара қиласдилар.

Нуҳ жавоб қиласар эди:

— Сиз мени қандай мазах қилсангиз, эртага азобга мустаҳиқ булганда мен ҳам сизларни шундай мазах қиласман.

Нуҳ суради:

— Туфон ваъдаси қачон булар?

Фармон келди:

— Қачон сенинг тандиринг ичидан сув чиқса, у азобни юборарман.

Кема уч қават булиб, пастки қисмида ҳайвонлар, уртасида Нуҳ ва унинг қавми, юқори қисмида қушлар ва қуртлар эди. Нуҳнинг турт ўғли бор эди: Сом, Ҳом, Ёғас ва Кањон. Кема йундилар: узунлиги 300, эни 200 газ². Баъзиларнинг айтишича, узунлиги 1200, эни ва баландлиги 600 газ. 124 минг темир ҳалқа қилдилар. Ҳар бир ҳалқада бир пайғамбарнинг исми битилган эди. «Мұхаммадун расулуллоҳи» деб битилган темир ҳалқани Иблис ўғирлади. Нуҳ ҳар қанча қидирса-да, уни топмади. Жаброил келиб хабар берди. Нуҳга бергил, деса, мен олмадим, деб онт ичди. Жаброилнинг жаҳли чиқди.

¹ Авж ибн Унуқ — Одам алайҳиссаломнинг қизи Унуқнинг ўғли. Узун буйлик булиб, икки оёгининг ораси бир кунлик йул эди. Тоғнинг тепасида утириб, қули билан денгиздан балиқ ушлаб, қуёшга тутиб, пишириб ер эди.

² Газ — 70 см. га teng улчов бирлиги.

Кеманинг бир ёғочини олиб, бошига урди. Боши, күзи қониға булғанди. Қурқәнидан қайтариб берди.

Кема тайёр булганида Нуҳнинг кофир хотини нон пиширар экан, тандир ичидан сув чиқди. Келиб Нуҳга бу ҳақда хабар берди. Нуҳ мусулмонликни қабул қилган уша 80 киши билан кемага чиқди. Турт үғлидан Сом, Ҳом ва Ёғас мусулмон эдилар, Кањон эса кофир эди.

Фармон келди:

— Ҳар бир мавжудотдан бир жуфт олиб, кемага киритгил: бир эркак, бир урғочи, токи урувлари кесилмасин. Яна үёлонларингни киритгил.

Нуҳ айтди:

— Эй Худойим, учадиган, югурадиган мавжудотларни қандай қилиб тутайин?

Сув юзида барча мавжудотлар йифилдилар. Ҳар биридан бир эркак, бир урғочисини тутиб, кемага киргиздилар. Үғли Кањонни киритмоқчи булганида фармон келди:

— Киргизма, у кофиридир!

Айтди:

— Эй Худойим, оила аъзоларингни кирит деб узинг айтдинг-ку?

Фармон келди:

— У сенинг оиласи аъзоси эмас.

Нуҳ айтди:

— Эй Кањон, мусулмон бўл, кемага киргил, тўфон суви ҳалок қилмасин.

Кањон айтди:

— Мен баланд тоғларга сиғингайман. Тоғ мени сувдан асрайди.

Нуҳ айтди:

— Бу кун Оллоҳдан узга бирор кимсани бу азобдан сақлайдиган зот йўқ.

Шу сўзни айтар экан, сув келди. Кањонни ҳалок қилгудек булған эди, тоққа қараб қочди. Сув келди, тупиғига чиқди. Үғли бор эди, уни оёғи остига олиб, устига чиқди. Бола үлди, ўзи ҳам фарқ бўлди, бу дунёдан иймонсиз борди.

Шарқ мумтоз шеъриятида ташбеҳ, талмеҳ, муболаға, тамсил, лаффу нашр, тазод, истиора, ийҳом, иштиқоқ каби санъатлар воситасида Нуҳ ва тўфон воқеасига куп

мурожаат қилинади. Алишер Навоий ҳам уз бадиий мақсадини гузал ва таъсирчан амалга ошириш мақсадида бир неча ўнлаб байтларида бу воқеага ишора қилган. Чунончи, «Наводир уш-шабоб»даги «аро» радифли ғазалда ҳам айни фикр ифодаланади:

Ҳар неча тұфони исёним чекар гардунға мавж,
Кимсага Нуҳ үлса киштибон не ғам тұфон аро (4, 10).

«Исёним тұфони ҳар қанча фалакка юксалса-да, киши-
га бу ҳаёт тұфони аро Нуҳнинг үзи дарға бұлса, ғам йүқ».

Фарқи шундаки, бу ерда исёң тұфони өнгіда Оллоҳ пайғамбарининг құллашидан умидворлик ҳақида гап кетаяпты. Кейинги байтда айни фикр давом әттирилади:

Ул ҳабибингни шағеъим қилки, бұлғай юз туман
Нуҳ муҳтожи анинг бу баҳри бепоён аро.

«Эй Худо, ҳабибинг – дүстинг Мұхаммадни менинг шафоатхоҳим қилки, бу бепоён ҳаёт отлиғ уммонда юз минглаб Нуҳ ҳам унинг муҳтожи бұлади».

Боязид Бистомийдек орифлар султони даражасидаги не-
не улуғ пири комиллар, қанчадан-қанча машхұр сұфийлар ҳам ийменининг бутлигидан хавғсирагани маълум. Шундай экан, барча ҳам шафоат қилинувчи уммат аҳлидан булишни истайди. Жұмладан, Навоий ҳам Оллоҳ таолога илтижо қилиб, севикли пайғамбарини үзининг шафоатхоҳи қили-
шини сураяпты.

Маълум бұладики, Нуҳ алайхиссалом – инсониятнинг халоскори: у оламни ғарқ этган буюк тұфон балосидан бани башарни сақлаб қолған. Шунинг учун уни иккинчи Одам ҳам дейишиади, яъни Одам Ато – одамзоднинг отаси, ер юзида инсон авлоди ундан тарқалған бұлса, Нуҳ – инсо-
нийтни ҳалокатдан асраб, унга иккинчи ҳаёт бахш этган. Шунинг учун Навоий мен агар иккинчи Одам бұлмасам, нега күз ёшым бошдан-оёқ жақонни тутди, дейди:

Навоиё, агар иккинчи Одам әрмасмен,
Недин жақон юзини тутти сарбасар ёшым (5, 302).

Айни пайтда, Нуҳ – узун умр тимсоли ҳам ҳисобланади.
Ривоят қилишларича, у 1000, ҳатто 1600 йил яшаган. Унга

100 ёшида пайғамбарлик келған ва қавмини 950 йил ҳидоят йулиға дағыват қылған, лекин Ҳақ йулиға юрманлари учун охир-оқибат улар буюқ түфон балосига гирифтор бұладилар – бу балодан фақат Оллоқ пайғамбарига әрғашғанларгина тирик қоладилар. Бошқа ривоятта күра, 400 ёшида пайғамбарликқа танланған ва түфондан кейин яна 350 йил яшаган – жами 1700 йил умр курған¹. Шунинг учун Шарқ мұмтоз шеъриятида кишиға Нұх умрини тилаш, Нұх умрини орзу қилиш бир аңғана тусини олған. Лекин шунча узоқ яшаб, Нұх ҳам охир-оқибат ўлған, бас, ҳатто Нұх умрига ҳам бақо йүқ, дейди шоир:

Нұх умрию Сулаймон мулкиға йүқтүр бақо,
Ич, Навоий, бодаким, олам ғами беҳудадур (3,170).

Сулаймон – шон-шавқатли подшоқ ва пайғамбар. Унинг мол-мұлқи ҳад-ҳисобсиз бұлған. Үнга Худонинг сирли ва муқаддас исми – Исми аззам маълум булиб, бу исм унинг сөхрли узугига нақш қилинған. Бу узук воситасида у нафақат одамлар, балқи ҳайвонлар, құшлар, барча инсу жинсларга, табиат ҳодисаларига ҳам ҳукмини үтказа олған.

Сулаймон – шукуху дабдаба ҳамда мұлқу давлат тимсоли сифатида машхұр. Ер юзида ундан бой ҳукмдор бұлмаган. Ҳолбуки, шундай чек-чегарасиз бойлиқдан ҳам ному нишон қолған эмас. Шунинг учун шоир айтадики: «На Нұхниридай узун умрга, на Сулаймоннидай бепоён мулкқа бақо бор экан, демак, олам ғами беҳуда, шундай бұлғач, Ҳақ ишқига боғланиб, илохий файздан баҳра олавер, чунки Оллоқ ишқи – нақду олам ҳаваси – нася».

Бир байтида Навоий құнғлани Сулаймонға үхшатади:

Күнгулдур үл паридин ишқ мулкинин Сулаймонни
Ки, ҳам бор оқидин сл ҳукмидә, ҳам дөғидин хөтам
(4, 310).

«Ул пари туфайли қунғил ишқ мулкининг Сулаймонига айланди – унинг оҳи ел ҳукмідаю дөғи узук».

Бу ерда шоир ёр ишқида чеккан күчли оҳини елга үхшатаяпты – агар ел Сулаймон таҳтини ҳавода күтариб юрган бұлса, унинг оҳи ҳам учраган кишини чархи фалакда

¹ Бу ҳақда қаранг: Қисаси Рабғузий. 1-китоб. 43-бет.

чирпирак қилишга қодир. Күнглидаги ишқ дөғини эса Сулаймон узугига қиёслайды – Сулаймон узугига исми Аъзам ёзилган бўлса, унинг узугига ёр номи, ишқи нақш қилинган. Сулаймон узук воситасида бутун оламни тасар-руфига киритган бўлса, шоир күнглидаги ишқ дөғи уни икки оламнинг шохига айлантиради.

Куйидаги байтида муболагани ҳадди аълосига етказиб, куз ёшини Нуҳ туфонидан ҳам устун қуяди: Нуҳ туфонидан кейин хароб бўлган олам аслига қайтди – яна обод булди, лекин менинг куз ёшим туфайли қиёмат намоён бўлди – у туфон билан бу туфоннинг фарқини шундан ҳам билса бўлади:

Тузалди Нуҳнинг туфонидин сунг дахру ашкимдин
Қиёмат ошкоро булди – ул туфону бу туфон (5, 319).

Бошқа бир байтида эса оламни бузишда Нуҳнинг туфоними кучли ёки ёшим селининг туғёними деб, уларни узаро қиёслайди:

Эй кунгул, олам бузарда қай бири ортуғ экин:
Нуҳ туфониму ашким сайлининг туғёниму? (3, 402).

Мана бу байтида куз ёшим денгизи туфонида қолган киши жисми кемасини Нуҳ умри қадар, яъни минг йилдан зиёд сурса ҳам соҳилга чиқолмайди, деб муболаға қиласди:

Улки, ашким баҳри туғонида қолди, етмагай
Нуҳ умри сурса жисми заврақин соҳилғача (5, 398).

Мумтоз шеъриятда кўп қўлланадиган санъатлардан бири тажохули орифона ҳисобланади. Бу санъатнинг маъноси билиб билмасликка олиш билан машҳур, яъни шоир ҳамма нарсадан боҳабар бўлгани ҳолда ўзини ҳеч нарсани билмагандай тутади ва фикрини таъсирчан ифодалаш мақсадида риторик суроқдан фойдаланади. Бу санъатнинг асосида купинча ташбех ётади¹:

Нуҳ давринда магарким ошиқ эрди рузгор,
Йуқса ашки сайлидин не эрди туғон айламак (6, 225).

¹ Қаранг: Исҳоқов Ё. Суз санъати сузлиги. Тошкент, «Зарқалам», 2006, 64-бет.

«Нуҳ даврида бутун олам ошиқ эдими нима, деғели шоир үзини билмаганга солиб, — шундай булмаса, күт ёшининг селидан туфон айлашнинг сабаби нима?»

Аслида шоир ислом ва инсоният тарихини ҳам, Нуҳ алайҳиссалом ҳаёти ва у билан боғлиқ воқеаларни ҳам жуда яхши билади, лекин ошиқона фикр юритиб, бу машҳур ҳодисани ошиқлик ҳолати билан боғлади: Нуҳ даврида жамики одамлар ошиқ булиб, ёр ҳажрида тинимиз куз ёши түкканларидан олам сув остида қолдими нима?

Кўз ёшини туфонга ухшатиш – Навоий учун одатий ташбеҳ. Лекин ҳар гал уни бошқа санъат орқали тасвирлайди. Қуйидаги байтда уни лаффу нашр санъати воситасида ифодалайди. Бунда, келтириб ўтилганидек, шоир аввал нарсатушунчаларни кетма-кет келтириб, кейин уларнинг сифати, таърифини баён қилади – нозиктабъ уқувчининг ўзи бу сифат ва таърифларнинг қайсиси нимага ёки кимга тегишлилигини фаросати билан билиб олади. Мисол учун, қуйидаги байтда куз ёши ёмгирининг Нуҳ давридаги туфонга, узунлиги жиҳатидан ҳижрон тунининг Нуҳ умрига нисбати бор:

Сиришким ёмғурию шоми ҳижронимға раҳм этким,
Бу ўтти Нуҳнинг умридин, ул бир ўтти туфондин
(6, 315).

«Куз ёшимнинг ёмғирию ҳижроним тунига раҳм айлаки, бу Нуҳнинг умридан утди-ю, у эса туфондан».

Байтда шоир бу ва у курсатиш олмошларидан ҳам маҳорат билан фойдаланган: бу – яқиндаги, у – узоқдаги нарсага нисбатан қўлланади. Бинобарин, байтда бу, яъни Нуҳ умри ҳижрон тунига, у, яъни туфон куз ёши ёмғирига тааллуқли.

Албатта, бу байтда ҳам Навоий ижоди учун хос булган санъатлар гулдастасини курамиз: лаффу нашрдан ташқари, куз ёшининг ёмғиргаю ҳижрон тунининг Нуҳ умрига қиёсланишида ташбеҳ, куз ёшининг туфондан, ҳижрон тунининг Нуҳ умридан устун қўйилишида муболага, Нуҳ умри ва туфон воқеасига ишора қилинишида талмеҳ, таъсирчанликни ошириш учун «утти» сузининг икки марта қўлланишида такрор санъатларини курамиз.

Күйидаги байтда ҳам айни санъатлар воситасида шоир мазкур фикрни давом эттиради ва ривожлантиради:

Ҳажр юз минг йилчаю ашким урап гардунға мавж,
Мен ҳам үттум Нуҳдин, бу ашқ ҳам тўфонидин
(6, 316).

«Ҳижрон юз минг йилга чузилиб, кўз ёшим фалакка қадар етди, бинобарин, мен Нуҳдану кўз ёшим унинг тўфонидан утиб тушди».

Байтда шоир муболага қилиб айтаяптики, Нуҳ минг йилдан ортиқ умр курган бўлса, мен учун ҳижрон юз минг йилга чузилди, буюк тўфон оламни фарқ этган бўлса, кўз ёшим фалак тоқигача етди, демак, мен бу борада Нуҳдану кўз ёшим унинг тўфонидан үтди. Бу ерда ҳам юз минг йилга чўзилган ҳижроннинг Нуҳ умрига, фалак тоқига етган кўз ёшининг тўфонга нисбати борлигида лаффу нашр санъатини курамиз. Албатта, унда ташбеҳ ва талмеҳ санъатлари ҳам мавжуд.

Бир қатор байтларида шоир узини Исо Масиҳга ухшатади. Жумладан, кўйидаги байтида ёр лабининг васфида Навоий нафаси уликни тирилтириди – илоҳий файз мадад қилиб, Масиҳга айландим деб ёзади:

Лаби васфида Навоий дами тиргузди үлук,
Файзи қудс чу мадад қилди – Масиҳо булдум (5, 303).

Маълумки, Исо алайҳиссаломнинг мұжизаси – уликни тирилтириш. Шарқ мұмтоз шеъриятида нафаси ошиққа жон бағищлайдиган маъшуқа ҳам Исо Масиҳга ухшатилади. Бу ерда шоир илоҳий файз мадад қилиб, ёрнинг лаби васфида шунақанги оҳ тортдимки (ёки жонбахш, үтли, ширин сўзлар айтдимки), нафасим уликни тирилтириди, яъни муз юраклар, тунган қалбларга ҳам сўзим жон бағищлагани жиҳатидан Масиҳга айландим демоқда. Бошқача айтганда, Масиҳ уликларни тирилтиурса, шоирнинг үтли сўзи муз юракларни эритади, тунган вужудларни уйғотади.

Бу ерда лаби васфида Навоий нафаси уликни тирилтириди дейилаяпти. Лаб васфида сўз айтилади, лаби ҳажрида бўлга-

нида оҳ чекиши тушунилиши мумкин эди. Демак, байтла шоирнинг ёр лаби таърифида айтган ҳассос сўзлари ўз ҳарорати билан уликни ҳам тирилтиргани, шунга қодирлии ҳақида гап бормоқда.

Мана бу байтида эса Худога шукрки, тарки дунё ва ҳимматдан қанотим бор, бас, нега энди бу дунёдан чиқиб, Исога ҳамнафас булмай дейди:

Чиқиб бу дайрдин, Исога невчун ҳамнафас булмай,
Биҳамдиллаҳ, тажарруд бирла ҳимматдин қанотим бор
(3, 124).

Маълумки, Исо алайҳиссалом зуҳду тақвоси билан машхур бўлган. Зоҳидлик тарихини унинг номи билан боғлашлари бежиз эмас. У тарки дунё қилганлиги ва ҳимматининг юксаклиги туфайли тириклай осмонга кутарилиб, қуёш билан бирга туртинчи фалакда мақом тутган. Бу ҳақда Навоийнинг узи «Тарихи анбиё ва ҳукамо» асарида шундай ёзади: «Исо алайҳиссалом олам ва дунё асбобидин (нарсаларидан – Э.О.) ҳеч нима қабул қилмади ва алардин бир пашмина (жундан тикилган – Э.О.) түн ва бурк (бош кийими, кулоҳ – Э.О.) ва бир асоси бор эрди. Бир ерда булмас эрди, дойим сайдарда эрди. Рузи (ризқ – Э.О.) учун касб қилмади, ҳар не етти – қонеъ (қаноатли – Э.О.) булди. Чун ҳавориюн (ҳаворийлар – Исонинг шогирдлари – Э.О.) илтимос қилдиларким, бир маркаб (олов – Э.О.) мингилким, яёғлиқ (яёвлик – Э.О.) маشاққати камроқ булғай. Анинг емак ва муҳофазати ташвишидин рад қилди. Ва илтимос қилдиларким, бир маскан ясоли. Қабул қилмади. Ва зуафо (аёллар – Э.О.) билан ихтилоти (муносабати – Э.О.) йўқ эрди. Бу жиҳатлардин мужаррадлиққа (ёлгизлик, уйланмаганлик – Э.О.) машхур булди» (16, 177).

Алишер Навоий узининг ҳаётини унга уҳшатиб, азбаройи ҳиммати баландлигидан дунё ҳирсу ҳавасларига берилмагани, жисму кунгил поклигига эришгани, бинобарин, Исо алайҳиссалом билан тенг булишга, туғрироғи, унга яқин, у билан ҳамнафас булишга ҳаққи борлигини изҳор этади.

Бошқа қуплаб байтларида ҳам шоир Исони күкка юксалтирган нарса унинг тажриди (мужаррадлиги, тажарруди

— Э.О.) деган фикрни илгари суради. Булар узаро маънодош сўзлар булиб, тажрид — 1) қутултириш, ажратиш; 2) яккаланиш, ёлғизланиш; 3) бошқалардан узоқлашиш; тажарруд — 1) гушанишинлик, тарки дунё қилиш; 2) ёлғизлик, уйланмаганлик; мужаррад — 1) ёлғиз, халқдан узилган, гушанишин, 2) жудо, озод, фориф; 3) танҳо, ягона; 4) уйланмаган маъноларини билдиради, яъни тарки дунё қилган ва оила қурмаган, олам савдоси ва одам фавғосидан ўзини халос этган, ёлғиз Ҳақни севиб, Ҳаққа интилган киши. «Тасаввуфда тажарруд афёр ва мосиводан тамоман фориф булиб, Ҳаққа таважжуҳ этишдир» (17, 503)*.

Мосиво — Оллоҳдан бошқа нарсалар.

Навоий ҳам ўзини ана шундай уз замонасининг ягонаси булган пок инсонлар жумласига киритади ва илоҳий марҳаматга сазовор булган инсонлар сафида булишига умидворлик қиласди.

Бу борада Алишер Навоий ҳаёти ва фаолияти ҳам ибрат намунаси. Ҳусайн Бойқаро давлатининг асосий устуни, мамлакатнинг улуғ вазири булса-да, у ҳеч қачон кибру фууруга берилмаган, зулму ноҳақликка қул урмаган, билъакс бир умр ўзи айтмоқчи, қулидан келганча зулм тифини синдириб, мазлум жароҳатига малҳам қуишига интилган (14, 254), ҳад-ҳисобсиз бойлигини эса хайрия ишларига сарфлаган, ҳимматини баланд қилиб, бу дунё давлатини ҳам, ишратини ҳам назарга илмаган. Машхур муаррих Хондамир унинг дарвештабиатлиги, мол-дунёга қизиқмаганлиги, маънавий камолотни ҳаётнинг мазмуни деб билганлиги хусусида тулиб-тошиб ёзади.

Алишер Навоийдаги улуғ мартаба ва улкан давлат, юксак обру-эътибору серқирра истеъодод юкини унча-мунча киши кутаролмайди. Ҳолбуки, шоир буларнинг барчасига бефарқ булган, гарчанд ижодкорлик иқтидоридан ифтихор этиб, фахрия байтлар ёзган бўлса-да, ҳеч қачон бундан фуурланмаган, ўзи айтмоқчи, ҳиммати бу каби фоний дунёнинг уткинчи нарсаларидан бир неча баробар баланд булган.

Маълумки, улуг зотлар халқ ва Ҳақ ризосидан узга нарсани истамайдилар, «ибрат юзасидан дунё ишларига ҳирс

* Изоҳлар қисми. Тасаввуфий истилоҳлар изоҳини И. Ҳаққулов тузган. — Э.О.

қўймайдилар, охират тараддуидан ғофил ва бепарво булмайдилар. Мана шу андиша ҳар нарсадан боҳабар Амирнинг этагидан тутди. Шунинг учун ҳам у тамом ҳиммаги ва мұтабар иштиёқини охират ишларига сарф қилди, солиҳлар тариқига эргашди...»¹.

Исо алайҳиссалом дунё неъмату давлатига қизиқмаган булса, Алишер Навоий ҳамма нарсага эга булиб туриб уларга кунгил бермаган: молу дунё гардини пок кунглига юқтиримаган, нафсу шаҳват чиркини этагига қундирмаган, оила қурмай, бола-чака қилмай бутун умрини хулқини гузаллаштириш ва камолот касб этишга сарфлаган. Бундай киши ёлғизлик ва ҳимматдан қанотим бор, шундай экан, нега энди дунёдан чиқиб, Исога ҳамнафас булмай, дейишга лойиқ эди.

Маълум буладики, шоирнинг күплаб байтлари қатига яширинган маъно дурларини қулга киритиш учун пайгамбарлар тарихи ва шоир таржима ҳолини ҳам етарли даражада билиш керак.

¹ Давлатшоҳ Самарқандий. «Тазкират уш-шуаро»дан // Навоий замондошли хотирасида. Тошкент, F.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985, 17-бет.

СУЗ ҚУДРАТИ

Суз – жонли хилқат, у оддий ҳарфлар йиғиндисидан иборат эмас. Чунки сүз кулдиради, йиғлатади, уйлатади, тулқинлантиради.

Биргина «Севаман!» сүзи қатида қанчалик сехру қудрат мавжудлигини тасаввур қилиб кулинг – унда чексиз меҳру муҳаббат ҳам, тенгсиз изтиробу ҳаяжон ҳам, баҳту саодатга умиду ишонч ҳам, иккинчи ярмини топганидан шодлигу қувонч ҳам, бирга яшаш билан боғлиқ бурчу масъулият ҳам, турмуш ташвишларини бирга тортишга келишуву қарор ҳам, бир-бирига ҳамроху ҳамдард булишга рози-ризолик ҳам, қуша қаришга ваъдаю иқрор ҳам, бир умр содикликка аҳду паймон ҳам...

Шундан кейин ҳам сўзда жон йўқ деб кулинг-чи!

Суз борки, кишини Арши аълога кутаради.

Суз борки, кишини етти қат ерга тиқиб юборади.

Айтайлик, бировга «Ўл!» десангиз, хафа бўлади, «Яша!» десангиз, боши кўкка етади.

Булдирадиган ҳам суз, улдирадиган ҳам суз.

Оlam ҳам Оллоҳ таолонинг биргина «Бул!» деган сүзи билан яралган экан.

Забардаст шоири адиблар сузнинг чек-чегарасиз имкониятлари, маъно қирраларидан ҳалди аълосида фойдаланиб, уни мӯъжиза даражасига кутарганлари, суздан бебаҳо санъат дурдоналари яратганлари учун ҳам улар суз санъаткори, суз устаси сифатида улугланади. Сўздан санъаткорона фойдаланган, уни санъат даражасига кутарган буюк суз санъаткорларидан бири, шубҳасиз, Алишер Навоий ҳисобланади. У қаламининг қудрати билан дунёни эгаллагани ҳақида фахрланиб, «Фарҳод ва Ширин» достони хотимасида шундай ёзган эди:

Олибмен таҳти фармонимға осон,
Черик чекмай Хитодин то Ҳурсон.

Ҳурсон демаким, Шерозу Табриз –
Ки, қилмишдур найи килким шакаррэз.

Қунгул бермиш сузумга турк жон ҳам,
Не ёлгуз турк, балким туркмон ҳам.

Не мулк ичраки бир фармон йибордим,
Анинг забтиға бир девон йибордим (8, 475).

Шунга ишора қилиб, Абдулла Орипов ҳам «Алишер» шеърида ёзган эди:

Кимдир пеш қилганда найзанинг кучин,
Алишер қаламни курсатган, холос.

Алишер Навоий маҳоратининг юксаклиги, асарларининг бадиий баркамоллиги шундаки, шоир ижолида бадиий санъатлардан холи шеър тугул, байту мисра ҳам йуқ. Бильякс, байту мисралари бир неча санъат узаро омухталашниб кетганлиги билан бадиий мукаммаллик ва бекиёс таъсирчанлик касб этади.

Алишер Навоий ижодида «куб ва хуб» қулланган шеърий санъатлардан бири муболага ҳисобланади. Шоир тасвир жараёнида баъзида у ёки бу нарса-ҳодисанинг асл ва табиий ҳолатини катталашиб ёки кичрайтириб олади, яъни таърифни ҳаддан ташқари юксакка кутаради ёки ниҳоятда ерга уриб юборади. Бу усул муболага деб аталиб, унинг уч тури фарқланади. Агар шоирнинг ушбу даъвоси ақлу одатга мувофиқ бўлса, бундай муболага мақбул ҳисобланади ва таблиғ дейилади. Агар даъво ақлга сифса-ю, одатдан ташқари бўлса, ифроқ деб аталади. Агар даъво одатдан ташқари бўлиб, ақлга ҳам сифмаса гулув деб номланади. Гулув ҳаддан утмоқ маъносини билдиради. Шоир ижодида муболаганинг барча турларига дуч келиш мумкин. Чунончи, у севгилимни кутиб, тонғ отгунча кипригимга уйқу қунмади, деса, бу муболагага ҳамма ҳам ишонади:

Кеча келгумдур дебон ул сарви гулру келмади,
Күзларимға кече тонг отқунча уйку келмади (5, 422).

Бу муболаганинг таблиг турига мисол була олади.

Лекин шоир ушбу ҳижрон кечасини ногаҳон туш курсам, унинг даҳшатидан заҳрам (ўт пифагим) ёрилиб улган бўлар эдим дер экан, бу даъво ақлга сифса ҳам, одатдан ташқари. Демак, бу ифроқ ҳисобланади:

Ушбу ҳижрон кечасин туш курсам эрди ногаҳон,
Ўлғай эрдим ваҳмдин, албатта, заҳрам ёрилиб (3, 67).

Шоир ижодида муболаганинг гулув тури қупроқ учрайди:

Сарсари оҳим эсар ғам шоми ҳижрон тоғига,
Яхшидур тонг отқуча бу тоғ ҳомун бўлмаса (5, 23).

Сарсар – кучли ва совуқ шамол, даҳшатли бурон, довул.
Ҳомун – дашт, саҳро, чул.

Байтнинг мазмуни: «Ғам шомида оҳим даҳшатли довулга айланиб, ҳижрон тоғи сари эсаяпти – бу тоғ тонғача тептекис бўлиб, яланг саҳрога айланмаса яхши эди».

Ошиқ оҳининг даҳшатли довулга айланиши-ю, тоғни емириб, саҳрога айлантириши одатдан ташқари ҳодиса булиб, ақлга ҳам тӯғри келмайди. Алишер Навоий эса бундай «даҳшатли» муболагаларни севиб қуллайди. Шоирнинг ўнлаб байтларида дарди тоғни саҳро-ю, саҳрони денгизга айлантириши ҳақидаги муболагалар бир-бирини тўлдирган, ривожлантирган, янги қирраларини очган ва изоҳлаган тарзда намоён бўлганини курамиз.

Тоғни дашт қилиб, даштни тоғ айлади дардим (6, 58).

Ёки:

Фамим хайли туз этти тоғни, тоғ этти саҳрони,
Бу ҳомун бирла тоғ эрдики, бўлмиш тоғ ила ҳомун
(5, 318).

«Фамим қүшини төгни саҳро, саҳрони тоғ өтди – бу саҳрою тоғ эди, энди тоғу саҳро бүлди».

Бу бир атрофи тоғ билан уралган саҳро эди. Лирик қаҳрамоннинг фами қўшини бу тоғни саҳро-ю, бу саҳрони тоққа айлантиргач, энди у атрофи саҳрога туташ тоғ бўлиб қолди. Илгари саҳро бўлса ҳам хавфли эмас эди, чунки атрофи тоғ билан уралган эди – ҳимоя бор эди. Энди тоғ бўлса ҳам теграси саҳро – саҳро эса ўзининг чексизлиги, мавҳумлиги, ҳимоясизлиги билан кишида ваҳима қузгайди. Тоғ – суюнч: унда ҳимояланиш мумкин, саҳрода эса паноҳ йўқ. Бу билан шоир дарду фами саҳродай чек-чегарасиз, бепоён, саҳродай қўрқинчли – қадам босганни ютиб юборадиган, саҳродай мавҳум, ҳимоясизлигига ишора қиласиди.

Куйидаги байт мазкур фикрни мантиқан давом эттиради:

Дашт аро Мажнунмен, аммо тоғ аро **Фарҳод** эдим,
Тоғлар дардим юкидин бўлди ҳомун ҳар тараф
(4, 223).

«Мен ҳозирда дашт аро Мажнунман, ҳолбуки, бир маҳаллар тоғ аро **Фарҳод** эдим, чунки тоғлар лардим юкидан ҳар томон саҳрога айланниб кетди (натижада ватаним саҳро бўлиб қолди)».

Бу ерда ошиқнинг муҳаббати чек-чегарани билмай, ҳар қандай тусиқларни парчалаб ташлагани ва бепоён кенгликка чиққанига ишора қилинмоқда.

Тасаввуф истилоҳотида биёбон – саргардонлик ва ҳайрат маъносини билдиради. Зеро, ҳайрат мақоми фано мақомидан олдин келади.

Биёбон яна имтиҳон, фафлат, тамкин каби кўплаб маъноларда ҳам қулланади.

Тоғ эса ҳақиқат йулида парда бўлган вужудга ишора.

Демак, ошиқ руҳ тан қолипидан чиқиб, Ҳақ сари равона бўлди – бу йул эса саҳродай бепоён, хавф ва умидга тұла. Бу йулда ошиқни гоҳ ҳайрат, гоҳ қўрқув, гоҳ умид таъқиб қиласиди.

«Бобурнома»да келтирилишича, Шайхим Суҳайлий (1444—1502) шеърларида кишини даҳшатга соладиган фав-қулодда ташбеҳ ва муболағалар куп экан. У Абдураҳмон

Жомий ҳузырида бир куни «Фам тунида оҳим гирдбоди фалакни үрнидан қўзғатди, куз ёшим аждаҳоси ер юзини ютиб юборди» маъносидаги қуйидаги байтни үқиганида:

Шаби фам гирдбоди оҳам аз жо бурд гардунро,
Фурӯ бурд аждаҳои сели ашкам рубъи маскунро, —

у: «Мирзо, сиз шеър айтасизми ё одам қўрқитасизми?» — деб лутф этган экан¹. У пайтларда бундай гузал ва нозик лутфу мутойibalар дарҳол тилдан-тилга утиб, машхур булиб кетар эди. Бу аслида Жомийнинг танқиди эмас, балки Суҳайлий истеъоди ва маҳоратини эътироф этиши булиб, бундай ҳайратомуз ташбеҳлар, фавқулодда муболағалар аслида барча етук шоирлар, жумладан Жомий ва Навоий ижодида ҳам тўлиб-тошиб ётибди. Масалан, Навоийда үқиймиз:

Бало дарёси эрмастур жаҳонни бузгудек мавжи,
Эрур ашким суйи оҳим ели эсканда чайқалған (4, 325).

«Жаҳонни хароб қилгудек булиб мавж ураётган бало-оғат дарёси эмас, билки, у менинг куз ёшим булиб, оҳим шамоли эсганда бир чайқалиб қўиди, холос».

Қаранг-а, шоир қандай «даҳшатли фикр»ни шундай хотиржамлик билан айтиб қўяяпти.

Бу ерда ошиқнинг куз ёши дунёни фарқ этгудек даражадаги улкан дарёга, оҳ урганда чиққан дами эса шу ҳайбатли дарёни чайқатган тӯфонга үхшатиласяпти.

Уз-узидан, ошиқнинг ёр ҳажрида тўккан куз ёшлари ер юзини босгулик даражада ҳайбатли дарёга айланиши ва тортган оҳи тӯфон каби бу дарёни чайқатиши на тасаввурга сифади-ю, на ақлга туғри келади. Лекин ошиқнинг ҳижронда қанчалик куп йиғлагани-ю, утли оҳлар чекканлигини фавқулодда ва гузал шаклда ифодалагани билан бу ташбеҳ шубҳасиз үқувчи эътиборини узига жалб этади. Чинакам шеър ана шундай «ёлғонлари» билан үқувчини узига тортади, «даҳшат»лари билан ҳайратга солади, фавқулодда ташбеҳу тимсоллари билан ёдда қолади.

¹ Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. 134-бет.

Бошқа бир байтида эса кузим ёши дарёга айланиб, бутун олам мулкини иккига булиб юборди – олам гүё Бағдодга-ю, ашким уни иккига булиб оқаётган Шат дарёсига үхшайди»:

Сайли ашким руди икки бўлди олам мулкини,
Гўйиё олам эрур Бағдоду ашким сайли Шат (4, 206).

Муболага фақат шахсга хос сифатларни эмас, балки турли мавжудотлар, воқеа-ҳодисалар, нарсаларга хос хусусиятларни ҳам хоҳ ижобий, хоҳ салбий булсин, бўрттириб тасвирлаш учун қўлланади. Чунончи, Навоийнинг ӯзида ҳам шунга ҳамоҳанг байт мавжуд:

Тортсам кунглум футури шиддатидин қаттиқ оҳ,
Даҳр боғи соврулуб, афлок доғи қўзғалур (4, 104).

«Кунглимдаги дард шиддатидан қаттиқ оҳ тортсам, дунё боғи соврилиб, фалак ҳам жойидан қўзғалади».

Мана бу байтда эса ишқинг жонимга шунчалик кучли ўт солдики, ундан бир учқуни фалакка тушса, фаришталар битта қолмай куйиб кетиши шубҳасиз, дейди:

Анингдек солди ишқинг шуъла жоним ичраким, шаксиз,
Малойик барча куйгай, кукка тушса бир шаар мендин
(5, 327).

Маълумки, Қоф бутун ер юзини ураб олган тоғ сифатида тасаввур қилинади. Араб ёзуvida эса «қоф» («қ») ҳарфи 100 га тенг (араб алифбосида ҳар бир ҳарф муайян сонни ифодалайди). Шоир Қоф тоги ва ҳарфи воситасида суз ўйини қилиб айтадики, агарда Қоф тогининг адади юз булса ҳам у мен чеккан гамлар шиддатининг юздан бири миқдоридадир:

Қоф агар юздур ададда, Қоф тоги меҳнатим
Шиддати аъдодининг юздин бири миқдоридур (5, 104).

Бу ерда юз сузи ҳам бир-бирига қарама-қарши қўйилмоқда: юз Қоф тоги – ғамимнинг юздан бири.

Ёки:

Кузларимнинг чашмаси оллида уммон ҳажр аро,
Кур, биайниҳ, уйладурким, чашма уммон оллида (4, 25).

«Чашма уммон олдида қанчалик арзимас бўлса, ҳажр аро кўзларим чашмасининг олдида уммон ҳам бамисли шундай эканлигига қара».

Кўз ёши ҳеч қачон чашма даражасига бориб етмайди, наинки уммон. Бинобарин, бу ерда ҳам одатдан ташқари ва ақлга сифмайдиган ҳолат тасвиrlанмоқда.

Кейинчалик Мирзо Абдулқодир Бедил ушбу муболагани ривожлантириб, янада авж пардага кутаради:

Дилам аз фусса танг омад, ки чашми мур пеши ў
Бувад баҳре, ки дар жайби хубобаш осмон гунжад.

«Фуссадан дилим шунчалик танг булдики, унинг олдида чумолининг кузи уммонга үхшайдики, мавжлари бафрига осмон жо булди».

Ана шундай фавқулодда ташбеҳлар, «даҳшатли» муболагалар – ута бурттиришлар маъқул кўрилмаганданда Алишер Навоий девони бундай «қурқинчли» байту мисраларга тулибтошиб ётмас эди.

«НАҚШИ ДЕВОР АЙЛАДИНГ НАҚҚОШНИ»

Шарқ шоирлари наздида маъшуқа шунчалик гузалки, унинг суратини чизмоқчи булган мусаввирнинг узи сурат булиб қолади. Маъшуқанинг бекёс хусн соҳиби эканлигию, энг моҳир мусаввирнинг ҳам унинг суратини чизишга ожизлиги ҳақидаги байтлар Алишер Навоий ижодида ҳам куп учрайди. Шоирнинг бу мавзудаги шоҳбайти мана бу:

Келди Чин наққоши ул юз нақшини қилмоққа тарҳ,
Чехра очиб, нақши девор айладинг наққошни (4, 433).

«Чин (Хитой)лик мусаввир суратингни чизиш учун келган эди, лекин юзингни очишинг билан унинг ўзи деворга чизилган суратга ўхшаб қотиб қолди».

Маълумки, қадимги Хитойда мусаввирлик ривожланган. Шунинг учун ҳам Шарқ адабиётида мусаввирларнинг маҳоратда тенгсизлигини таъкидлаш учун уларни албатта чинлик қилиб курсатадилар. Бу ҳодиса сабабини Алишер Навоий «Лисон ут-тайр» достонининг «Чин шаҳри сифати ва Симурғ парининг у ерга тушгани воқеаси» деб аталган XIX фаслида курсатиб ўтади.

Бир кечада Симург олам узра парвоз қиласиган, Чин устидан утайдан мамлакат бирдан ёришиб кетади, бундан хабар топган аҳоли эса хушидан кетиб қолади. Симурғ силкинганида бир дона пари тушиб қолади ва бутун мамлакатни зебу ҳашамга буркаб юборади. Бу парда турли рангу нақшлар шунчалик куп эдик, эртаси куни узига келган аҳоли унга ҳайрату ҳаяжон билан боқади ва қулига қалам олиб, ундан рангларни ўз тасаввурида жонлантириб, қофозга тушира бошлайди – ҳамманинг иши сурат чизиш

булиб қолади. Улар орасида бир киши бу борада энг юксак даражага эришади. Унинг исми Моний булиб, қалами – мұйызакор, санъати барчани ҳайратга солар эди. Маъно аҳли Монийнинг суратхонаси Чинда деб айтадилар. Шу тариқа Чин – мусаввирликка асос солинган мамлакат, мусаввирлар ватани, Моний эса мусаввирлар султони сифатида машхур булиб кетади.

«Фарҳод ва Шириң» достонидаги Фарҳоднинг наққошлиқ санъатидаги устози Монийнинг ҳам чинлик эканини эсланг. Фарҳодга атаб түрт фаслга мослаб қурилган түрт қасрнинг ичини ҳам Моний турфа нақшлар билан безатади – жонсиз суратларга гүё жон бағишлиб юборади. Қоран тош йуниб, қасрни қурса, Моний нақш чизиб, уларга пардоз беради. Фарҳод эса қасрлар битгунча уларга шогирд тушиб, ёрдам бериб, ҳам тош йунувчи, ҳам наққош булиб етишади. Шоирнинг ўзи уни «түрт суратхонаи Чин» деб таърифлайди. Лекин Навоий тасвиридаги таърифи етти иқлимга кетган гузалнинг суратини чизишга Моний вориси булган чинлик маҳоратда тенгсиз мусаввир ҳам ожиз. Ожизгина эмас, битта чизиқ ҳам тортолмай ўзи «нақши девор»га – девордаги суратта айланади. Шунинг учун шоирнинг ўзи бошқа байтида айтадики:

Эй мусаввир, айласанг тақлид жонон сувратин,
Чекмагил жонким, эрур онинг мисоли узгача (4, 398).

«Эй мусаввир, жонон суратига тақлид қымлоқчи булсанг, узингни беҳуда азобга қўймаки, унинг мисоли узгача (яъни, унинг суратини чизишга сенинг қаламинг ожиз)».

Хуллас, таниқли адабиётшунос олим Нуриддин Шукуров ҳақли равищда лутф этганидек:

«Бу байт асосида шундай бир ҳикоя тузиш мумкин: Навоий яшайдиган Ҳирот шаҳрида бир гузал маҳбуба бор экан. Унинг гузаллиги ҳақидаги овозалар бутун Ҳурросон мамлакатига ва қушни мамлакатларга ҳам тарқалибди. Жумладан, Чин мамлакатига ҳам етиб борибди. Чин азалдан гузал манзарапар ва гузал одамларнинг суратини чизишга моҳир булган рассомлари билан машхур. Ана шундай рассомлардан бири лавҳу лавнини, яъни ёзув тахтаси,

буёқлари, мўйқаламларини қўлтиқлаб йўлга тушибди. Қайсиdir карvonларга эргашиб Ҳиротга етиб келиб ва ўша гўзалнинг манзилини аниқлаб, уйига борибди. Рухсат олиб уйга кирса, бурчакда бир маҳбуба юзида пардаси билан турган экан. Наққош (рассом) унга ўз муддаосини баён этибди. Гўзал маҳбуба, марҳамат, расмимни чизсангиз чиза қолинг деб, юзидан парданি кўтарибди. Гузалнинг суратини чизаман, деган наққош гузаллик кучидан бехуш булиб, деворга ёпишганича ўзи «нақши девор» булиб қолибди¹.

Борди-ю, Чин суратгари маҳорат курсатиб, бу гузал чеҳраниш бир эмас, юзта суратини чизганида ҳам хуснининг юздан бир қиррасини акс эттиrolмаган булар эди:

Ваҳ, не юздур улки, тақлидин қилиб наққоши Чин,
Чекса юз суврат, бирин юздин намудор айламас
(3, 195).

Шарқ мумтоз шеъриятида гузалликка ҳар томонлама мукаммал идеал сифатида қаралган. Чунончи, гузаллик тимсоли ҳисобланган маъшуқа фақат хусну жамолда тенгсиз эмас, у хулқу одобда ҳам ҳаммага ибрат булиб, ақлию илмию зеҳнига манаман деган донишмандлар тан берган, қулида мингта ҳунар, рўзгор тутишда саранжом-саришта булган. Албатта, бундай ёрга етишиш осон булмаган – бунинг учун ошиқлар қанчадан-қанча бир-биридан оғир ва машаққатли синовларни бошларидан ўтказишларига туғри келган (Эртаклардаги маликаларнинг ошиқларига шарт қўйишларини эсланг). Лекин ана шундай икки дунёга татийдиган бекаму куст ёрга етишган киши жаннат ҳурларидан ор қилишга-да ҳақли бўлган. Навоий бир неча байтларида урғу бергани каби:

Кимки, онинг бир малаксиймо париваш ёри бор,
Одамий эрса, пари бирла малакдин ори бор
(4, 133).

«Фарҳод ва Ширин» достонида тасвирланган Мехинбону саройидаги Дилором, Дилоро, Дилосо, Гуландом, Суман-

¹ Шукуров Н. Бу олам саҳнида... (Адабий-танқидий мақолалар). Тошкент, F. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982, 86-бет.

бүй, Сумансо, Паричехра, Паризод, Париваш, Парипайкар каби ун канизак таърифини куз олдингизга келтиринг. Бу қизларнинг исмининг узи эшитганнинг қалбини ром этиб, кунглида гузал ҳислар уйготади. Лекин уларнинг нафақат исми гузал, жисми ҳам ҳар қандай таърифдан устун туради: «Бари ҳам сарвқомат, ҳам дилором». Бунинг устига, уларнинг ҳар бири бир соҳада тенгсиз: бири шеър, бири мусиқа, бири тарих, бири ҳисоб, бири мантиқ (логика), бири нужум (астрономия), бири балогат (адабиёт назарияси), бири ҳикмат (фалсафа), бири ҳақойиқ (мавжудот ҳақиқатлари ҳақидаги фан), бири муаммода ўз даврининг энг олди булган: бу фанларнинг юзлаб устасидан буларнинг биттаси моҳирроқ эди:

Бу фанларда булар бир-бирдин аҳсан,
Юз ул фанлиқ аро ҳар қайси якфан (8, 272).

«Бу фанларда улар бир-биридан устун, ҳар бири бу фанларнинг устаси булган юз кишининг жавобини беради».

Сувратингдин ожиз эрса Моний, эрмастур ажаб,
Қайда наққош айлагай қилки қазо тасвирини (5, 418).

Аслида бу суратни чизишга сеҳрли мўйқалам соҳиби Монийнинг узи ҳам ожиз эди:

«Агарда Моний суратингни чизишдан ожиз бўлса, бунинг сира ажабланадиган жойи йўқ – қисмат қалами яратган тасвирини наққош қандай қилиб ҳам акс эттира олсин?»

Шундай қилиб, Навоий суз билан тасвирлаган гузал тимсолини мусаввир рангу бўёқ билан чизишга ожиз. Ҳолбуки, сурат чизиш учун рангу бўёқ кўпроқ имконият ва қулайликларга эга. Лекин буюқ суз санъаткори қулида суз мусаввир қулида ранг қилолмаган ишни килишига қодир экан. Бу ерда Навоий қаламининг қудрати мусаввир қаламининг қучидан бир неча баробар устунлигига ҳам нозик ишора мавжуд.

ШЕЪР – «ГҮЗАЛ ЁЛГОН»

Адабиётнинг бутун мазмун-моҳияти унинг образлигида. Образлилик йуқ ерда адабиёт ҳам булмайди. Муайян воқеани шунчаки гапириб бериш бошқа, уни бадиийлаштириб тасвирлаш бошқа. Шунинг учун ҳам машҳур немис шоири ва мутафаккири Ҳенрих Ҳейне ёзган эди:

Ҳамма эснаб турди, қулоқ солмади,
Қайғумни гапириб берган вақтимда.
Мени алқамаган киши қолмади,
Қайғумни назмга терган вақтимда...

(Чулпон таржимаси)

Бу жиҳатдан Шукруллонинг «Жавоҳирлар сандиги» асарида келтирилган ривоят диққатга сазовор:

«Қадим-қадимларда шоирлардан бири қулига думбира олиб, улоқдан кейин майдон уртасига чиқиб, уз достонини ўқий кетибди. Эшитганлар шоирга таҳсин айтиб, бири тун кийгизиб, бири от миндирибди. Шу маҳал оломон орасидан қотма бир одам чиқиб:

– Халойиқ, бу достонда ҳикоя қилинган воқеаларнинг ҳаммасини мен уз бошимдан кечирганман, бу достондаги доно гапларни шоирга мен айтиб берган эдим. Бу достон уники эмас, менини. Совфа-саломни унга эмас, менга беринглар, – дебди.

Уртада гавғо кутарилибди. Ўтирганлардан бири элни тинчлантириб:

– Агар бунинг даъвоси рост булса, уртага чиқиб, гапириб берсин, – дебди.

Бу одамнинг айтган гаплари шоир ёзган достонга ухшасада, ҳеч ким чапак ҳам чалмабди, таҳсин ҳам айтмабди. Буни сезган даъвогар:

– Мени күпчиликнинг салобати босди, шошилдим, шоир булса уйида ёзиб келган... – дебди.

– Сенга муҳлат берамиз, агарда саводинг бўлмаса, бирорвга ёздириб кел, – деб муддат беришибди.

Вақт-соати билан яна ҳаммалари ўша майдонга йифилишибди. Лекин шоир бир соатда ўқиган нарсани у эрталабдан-кечгача ўқиса ҳам охири куринмабди. Атрофдагилар: «Қисқа қил, мақсадга куч», деб лукма ташлай бошлабди. Охири бирорлар ўтирган жойида мудраб, баъзилари:

– Сен ўқиганинг молаланмаган буғдой...

– Ёзганларинг пойтеша курмаган ёғоч...

– Заргар курмаган гавҳарни йилтироқ тошдан фарқи йўқ, у на узукка кўз ва на тақинчоққа безак булади, – деб маломат қила бошлаган эканлар.

Курганни эшитган енгибди дегандек, гарчанд достондаги воқеаларни у одам бошидан кечирган булса ҳам, ҳамма шоирнинг ёзганига ишонган экан...»

Абдулла Орипов образлиликтин содда қилиб, мана бундай тушунтиради: «Масалан, бир нарсани оддий қилиб баён қилсангиз, дарров эсдан чиқиб кетади. Нимагадир ухшатиб, қиёс қилиб гапирилганда эса эсда қолади»¹.

Образлиликтан холи гап, тасвир – шунчаки қора гап, оддий баён. Энг ёмони, уни ҳар қандай истеъдодсиз киши ёза олади. Истеъдод соҳиби эса образлар тили билан гапиради. Образлиликтан холи сўз қанотсиз күшга ухшайди. Халқнинг мақол-маталлари, иборалари ҳам кўпинча образлилилкка омухта булиши шундан. Шунинг учун уларни «қанотли сўзлар» ҳам дейилади. Халқ ичиди «гапга тун кийгизмок», «қоғозга ураб гапирмоқ» каби иборалар мавжуд. Булар айнан образли қилиб гапириш дегани. Чунончи, Алишер Навоий: «Мен сени севаман! Кел, бирга булайлик», – деган оддий гапни мана бундай бадиий юксак шаклда ифодалайди:

¹ Орипов А. Танланган асарлар. Турт жилдлик. 4-жилд (Киносценарий, мақолалар, сұхбатлар, хотиралар, қайдлар). Тошкент, F. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2001, 169-бет.

Қаро күзум, келу мардумлуғ әмди фан қылғил,
Күзум қаросида мардум киби ватан қылғил (3, 298).

«Эй қора құзлик севгилим, инсонийлик шевасини күргизиб қошимға келу қорачиқтарим каби күзим ичидә ватан тут».

Маълумки, икки киши юзма-юз турганидагина улар бир-бирининг қорачигида акс этади. Бирор кишининг күз қорачигида ватан тутиш, яъни доимий акс этиш учун эса бир умр унинг ёнида туриш, бошқача айтганда, у билан бирга яшаш керак.

Образлиликнинг шакллари күп булиб, улар замонавий адабиётшуносликда бадиий тасвир воситалари деб юритилса, Шарқ мұмтоз поэтикасида шеърий санъатлар деб аталған. Шундай санъатларнинг энг машҳурларидан бири – ҳусни таълил. Ҳусни таълил – чиройли далил келтириш булиб, шоирлар үз фикрларини бадиий гузал шаклда асослаш учун бу санъатта мурожаат қиласылар. Бунда келтирилған далил ифодаланған фикрнинг ҳақиқиятін сабаби булмай, шоирлар лутф юзасидан уни важ қилиб курсатадылар. Жумладан, Алишер Навоийнинг қуйидаги байтида маъшуқаннинг ошиқ ақволини сурасындағы лабларнинг азбаройи ширинлигидан бир-бирига ёпишиб қолғанлиги сабаб қилиб курсатылады:

Ёр оғиз очмасқа дардим сүрғали топтим сабаб:
Күп чучуклуктин ёпушмишлар магар ул икки лаб
(4, 37).

Албатта, бу ҳақиқат әмас, балки «гузал ёлғон», лекин ушбу ташбек үзининг бадиий гузаллиги, нозиклиги, охорлилиги ва таъсирчанлиги билан үқувчини түлқинлантиради, ҳайратта солади. У шундай гузал ёлғонларни яхши күради, ана шундай лутфлар, зарофатлардан завқ олади, шоирнинг маҳорати, топқырлигидан ҳайратта тушади.

Аслида адабиёт, хусусан, шеърият «гузал ёлғон»дан иборат. Шоир «рост» гапира бошласа, ҳамма нарсани үзидан «құшиб-чатмай», үхашыға қиёсламай, бор ҳолиша яланғоч тасвирласа, шеъриятнинг оддий, қора гапдан фарқи қол-

майди. Шоирнинг шоирлиги ҳам ана шу «гузал ёлғон»ни қанчалик маҳорат билан түқий олиши ва үкувчини бунга ишонтира олишида намоён булади.

Адабиёт бежизга сўз санъати дейилмайди, яъни сўз воситасида мұжиза курсатиш. Сузга қанот бағишлиш, боқий ҳаёт ато этиш эса чинакам истеъдодларнинггина қулидан келади. Истеъдод соҳиби қулида энг оддий ва куримсиз сұzlар ҳам энг гузал ва таъсирчан сузга айланади. Истеъдодсиз қаламкаш эса энг әзгу ва гузал сұzlарни ҳам гализ ва бетаъсир сўzlар уюмига айлантиради.

Истеъдод соҳиби қулига тушган сўз яйрайди, истеъдодсиз қулига тушган сўз қақшайди. Чунки истеъдод тасвирлайди, истеъдодсиз баён қилади. Алишер Навоий ҳам сўзни Арши аълога юксалтирган бетакрор сўз санъаткорлари сирасиға киради.

Истеъдодсиз касофатидан қора ерда судралган сўз истеъдод қудратидан Арши аълога юксалиши шундан.

Узларининг бундай «ёлғончи» эканларини шоирларнинг узлари ҳам эътироф этадилар. Чунончи, Фузулий:

Гар деса Фузулийки, гўзалларда вафо бор,
Олданмаки, шоир сузи албатта ёлондур, —

деб ёзса, Абдулла Ориповда үқиймиз:

Шоирлар алдайди бизни, жонгинам,
Баҳор доим эмас, уч ойдир, холос.

Шоирларнинг «ёлғончилиги» туғрисидаги гаплар жуда қадимдан қолган. Эркин Воҳидов «Шеър қадри» мақоласида шундай ривоятни келтиради:

«Нуширвони одил шоирларни ҳузурига чақириб айтибди: «Бу не бетавфиқликки, сиз шоирлар мендек одил шоҳ давронида ёлғон шеърлар ёзасизлар? Ҳеч замонда ошиқнинг оҳу фифони саҳрого ут қўядими? Қиз боланинг киприги уқ булиб ошиқ йигитнинг кўкрагига санчилармиш. Бу гапга ким ишонади? Хуллас, шу бугундан бошлаб ким ёлғон шеър ёзса, боши дорда, мулки талонда».

Шу фармондан кейин узоқ вақт ҳеч ким шеър сымай қуиди. Ниҳоят, бир шоир шундай шеър ёзди:

Тонг отса, юлдузлар сұнар осмонда,
Хурозлар қичқирар Мозандаронда.
Халафда кечқурун қүёш ботади,
Кечаси одамлар ухлаб ётади.

Нуширвони одил ҳеч бир ёлғони йүқ, бошидан-охиригача ҳақиқат бұлған ушбу шеърни ўқиб, елқасини қисди, бошини қашлади ва яна фармон берди: «Шоирлар уша үзининг ёлғонини ёзаверсін».

Шеъриятнинг ана шу «ёлғон»ида жуда чуқур ҳақиқат, сәхрли ҳақиқат бор, буюк ишонтириш кучи бор. Ақл бовар құлмас бир қонуниятта күра кишилар рост сұзға әмас, уша «ёлғон»га ишонади¹. Навоий ёзганидек:

Суз ичраки, ёлғон эрур нописанд,
Чу назм эттилар, қилди доно писанд (14, 99).

¹ Вахидов Э. Шоиру шеъру шуур. Тошкент, «Ёш гвардия», 1987, 34–35-бетлар.

ДУСТДАН АЗИЗ ДУШМАН

Луқмони Ҳакимдан:

- Барча дустлардан ҳам азиз ва севимли булган душман қайси? — деб сураганларида у:
- Нафс, — деб жавоб берган экан.

Чиндан ҳам, машойихлар: «Бирорни мағлуб этган эмас, балки үз нафсини енгган киши ҳақиқий мард ҳисобланади», — деб бежиз айтишмаган. Чунки нафс инсоннинг энг суюкли дуст қиёфасидаги энг ёвуз душмани. Шунинг учун ҳам Алишер Навоий:

Бўлуб нафсингга тобеъ, банд этарсен тушса душманни,
Сенга йўқ нафсдек душман, қила олсанг ани қил банд
(3, 111), —

деб ёзган эди.

Нафс арабча суз булиб, 1) жон, рух, инсон табиати; 2) бирор нарсанинг асли, зоти, жавҳари; 3) шахс, үз, узлик; 4) мақсад, интилиш; 5) фурур, мағрурлик каби куплаб мъяноларда қўлланилади¹. Бизда нафс деганда асосан кишининг үз эҳтиёжларини қондиришга булган интилиши тушунилади. Бинобарин, шоир айтмоқчики, үз хоҳишинг, мақсадинг, интилишинг, фурурингдан келиб чиқиб, қўлингга тушган душманни мағлуб этасан, аслида сенга нафсдан ортиқ душман йўқки, қулингдан келса, уни мағлуб қил. Зоро, банд этмоқ сузининг ҳам: 1) тутмоқ, боғламоқ; 2) асир этмоқ,

¹ Фарҳангги забони тоҷики. Жилди 1. С. 839; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 2-жилд. 439-бет; Ӯзбек тилининг изоҳли луғати. 3-жилд. Тошкент, 2007, 26-бет.

тутқун құлмоқ; 3) тузоққа туширмоқ; 4) қамамоқ; 5) тұхтатмоқ каби бир қанча маңнолари мавжуд¹.

Нафс фақат еб-ичиш, жисмоний әхтиёжларни қондириш дегани әмас. У бирмунча кенгрөқ тушунча булиб, мол-дунёға ҳирс қўйиш, ҳашам-дабдабага учлик, амал-мартаба учун курашиш, кибру гууррга берилиш, шаҳвоний ҳирс-әхтиросларга қул булиш, ўзига бино қўйиш, ўзини кўрсатиш туйғусининг кучлилиги, ясан-тусанг майиллик ва бошқа шу каби инсон табиатидаги салбий жиҳатларни ҳам ўз ичига олади. Энг ёвуз сифатларни ўзида жамлагани учун ҳам, ҳужжат ул-ислом Мұхаммад Фаззолийнинг ёзишича, нафс деганда тасаввуф аҳли инсондаги ёмон сифатларни ўзида жамлаган зуравон кучни назарда тутадилар. Мұхаммад алайҳиссалом ҳам: «Энг қаттол душманинг ўз ичингдаги нафсингдир», – деб бежиз айтмаганлар.

Куръони карим ва Ҳадиси шарифда нафс дунёға муҳаббат қўйиш, мол-мулкка учлик, тамагирлик, очкўзлик, кибру ҳаво каби салбий тушунчалар билан боғлиқ ҳолда талқин қилинади. Чунки уларнинг барчаси нафснинг турли куринишлари, намоён бўлиш шакллариидир. Хусусан, ҳарислик билан хазина тунлаган ва охир-оқибат бойликлари билан бирга ер ютган Қорун, тожу тахти ва мол-дунёсига магрут булиб, ўзини Худо ҳисоблаган, натижада Нил дарёсига гарқ қилинган Фиръавн каби нафс бандалари ҳақидаги оятларга Куръони каримда тез-тез дуч келамиз. Ҳолбуки, Навоий ёзганидек:

Молдин умрунгға осойиш агар етмас, не суд,
Нуҳ умрин ҳосил этсанг, ганжи Қорун қозғаниб (3, 68).

«Қорундай беҳадду ҳисоб мол-дунёға эга булиб, Нуҳ пайғамбардай узоқ умр курсангу, лекин бу бойлик сенга хотиржам ҳаётни таъмин этолмаса, бундан нима фойда?»

Бу байтни барча маъно қирралари ва бутүн теранлиги билан тушуниб етиш учун Нуҳ пайғамбар ва Қорун ҳақида муайян маълумотта эга булиш тақозо қилинади. Нуҳ алайҳиссалом – Шарқ мұмтоз сўз санъатида узоқ умр тимсоли

¹ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луфати. 1-жилд. Тошкент, «Фан», 1983, 210–211-бетлар.

булиб келиши ҳақида айтиб утдик. Қорун – Мусо алай-хиссалом даврида яшаган, ҳад-ҳисобсиз бойлигини хайрли ишларга сарфламай, хасисликда ном чиқарган шахс. У Шарқ адабиётида ҳарислик ва хасислик тимсоли ҳисобланади.

Мұхаммад алайхиссаломдан ривоят қилишларича, жаннат ахлидан булған бир киши у ерда дәхқончилик қилиш учун Оллоқ таолодан рухсат сұрабди. Оллоқ таоло ҳайрон булиб: «Ахир, күнглинг тусаган нарсалар жаннатда мұхайё әмасми?» – деса, ҳалиги киши: «Жаннатда ҳамма нарса мұхайё булса-да, мен дәхқончилик қылмоқчиман», – дебди. Кейин ер ҳайдаб, дон әкибди, парвариш қилиб, мұл-күл ҳосил олибди. Ҳосилни уриб олиб, тоғдай баланд-баланд хирмонлар уйибди. Буни курған Оллоқ таоло унга: «Эй одам боласи, бу ҳам сенга кам, чунки сенинг үзинг түйсанғ ҳам, күзинг түймайди!» – деган экан.

Тасаввуф таълимоти бүйича эса инсон икки қарама-қарши асос – нафс ва руҳдан иборат. Нафс – дунёвийлик тимсоли, руҳ – илоҳий неъмат. Агар инсонда нафс талаблари кучайса, унда ҳайвонийлик, руҳ устунлик қылса, илоҳийлик ривожланади. Нафс ва руҳ уртасидаги кураш, айтиш мүмкінки, тасаввуфнинг үзак масаласи ҳисобланади. Бу таълимотта кура нафс – барча ёмонликларнинг онаси, руҳ – жамики яхшиликларнинг асоси.

Мұмтоз адабиётда нафс инсонни Илоҳдан ажратадиган, камолот йулидан қалғитадиган, тубанлаштириб, ҳайвондан баттар хор қиласынан дақшатлы күч сифатида тимсолу ташбекшілар воситасыда қораланади. Шоирлар нафсни коғирға, ғалдор душманга, еб-түймас аждағога, Дажжолға, девға, итга ва бошқаларга үхшатғанлар. Чунончи, Абу Абдуллоҳ Рудакий: «Нечун нафсим итига озуқ айлай пок имонимни», – деб ёзса, Маширб: «Нур булур әрдимки, нафс аждағоси бұл-маса», – дейди. Ҳусайн Вөиз Кошифий уни шерға үхшатса, Нажмиддин Кубро девға қиёс қиласы. Нафсни қоралаш, унинг түрли куринишиларини танқид қилиш Навоий ижодида ҳам катта урин тутади. Шоирнинг деярли барча асарларида нафс мазаммат этилған фикрларға дуч келамиз. Уларнинг күпі ҳикмат ва мақол даражасига кутарылған. Чунончи, қүйидеги байтида у нафсни итга тенглаштиради:

Беша шерин гар забун қилсанг шужоатдин эмас,
Нафс итин қилсанг забун, оламда йүқ сендең шужоъ.
(3, 237).

«Тұқайдаги шерни енгиш мардлигу жасурлық эмас, агарда сен нафс итини мағлуб қила олсанг, ана унда оламда сендан марду жасур киши топилмайды».

Тасаввуфда нафс марказий урин тутганлиги учун ҳам унинг турли күринишларини махсус тасниф қилиб чиқишиган. Жумладан, нафси аммора – ёмонликка бошлайдиган нафс, нафси лаввома – қилған гуноҳи учун кишини маломат қиласидиган, пушаймон буладиган нафс, яъни виждон азоби, нафси мулҳама – инсонда эзгу истакларни уйғотувчи, яхшиликка ундовчи нафс, нафси мутмаина – жиловланган, хотиржамликка эришган нафс ва ҳоказо.

Мұхаммад алайхиссаломнинг: «Курашда йиқиттан эмас, балки газабини үзига буйсундирған ҳақиқий паҳлавондир» мазмунидаги ҳадисини Алишер Навоий «Арбаъин» асарида бир оз үзгартыриб, «нафси амморани мағлуб этган кишини чин паҳлавон деб ҳисоблаш керак» тарзида талқин қиласиди:

Эмас ул паҳлавонки, үз қадрии
Бош уза элтибон нигуни қилғай.
Паҳлавон они билки, етса ғазаб,
Нафси амморани забун қилғай (16, 268).

Паҳлавон Маҳмуд ҳам бу хусусда: «Үз нафсига кимки булса шоҳ – мард үшадир», – деб ёзади.

Мана бу байтда эса Алишер Навоийнинг нафс ҳақидағи қарашлари үзининг авж нұқтасига кутарылған ва шоирнинг бу борадаги барча фикрларининг үзига хос якуни булған дейиши мүмкін:

Сен агар тарки тамаъ қилсанг, улуғ ишдур буким,
Оlam аҳли барча бүлғай бир тараф, сен – бир тараф
(5, 500).

Бу билан Навоий бу дунёда қимирлаган жон борки, бир манфаат бандаси – манфаатсиз кишининг үзи йүқ: ҳамма

кимдандир, нимадандир тама қиласи. Бегараз, манфаатсиз, самими кишини топиб булмайди. Агар кимки тамани тарк этса, бундан улуг иш йуқ: бутун олам бир тарафу, у бир тараф булади, деган буюк бир фикрни ўзига хос йусинда содда, аник ва тушунарли услубда ифодалаган. Шунинг учун ҳам шоир бошқа бир ғазалида:

Эй кўнгул, куйдур тамаъ тухмин, таманно мазраъин,
Бу экинни чунки ҳаргиз қилмади доно писанд
(3, 114), —

деб ёзади.

«Эй кўнгил, тама уруғиу ҳавас экинзорига ут қўй, чунки доно киши бу ҳосилни ҳеч қачон назарига илган эмас».

Маълум буладики, инсон учун нафсдан кучли душман йуқ. Нафсини ўзига бўйсундирган кишини ҳатто шайтон ҳам йўлдан уролмайди. Муҳаммад Жабалрудий таъбири билан айтганда, нафсининг ҳокими бўлган киши бу дунёда душманим йуқ, деб ҳисобласа ҳам булаверади.

СОМИРИЙ СЕХРИ

Навоий уз шеърларида талмех санъатидан маҳорат билан фойдаланиб, фикрларини лунда ва таъсирчан ифодалаш мақсадида тарихий шахслар, воқеа-ҳодисаларга нозик ишоралар қилган. Шунинг учун пайгамбарлар, авлиёлар, машҳур кишилар ҳаёти ва фаолиятидан етарлича хабардор булмаган ўкувчи уларни барча маъно қирралари билан теран идрок этиши қийин. Чунончи, қуидаги байт маззини чақини учун Сомирий сеҳри-ю, Исо Масиҳ мұжизаси нималигини билиш тақозо қилинади:

Кузни афсунсоз этиб, жонбахш лабдин нукта ай,
Сомирий сеҳрин, Масиҳ мұжизин изхор қил (3, 310).

«Кузингни сеҳргарга айлантириб, жон бағишловчи лабингни сүзга очиб, пурмаъно сұзлар айт – шу тариқа Сомирий сеҳри-ю, Масиҳ мұжизасини намоён қил».

Сеҳргар, ҳийлагар тимсолига айланиб кетган Сомирий Мусо алайҳиссаломнинг холавачаси ва шогирди эди. Оллоҳ таоло Фиръавнни ҳалок қилмоқчи бўлганида Жаброил жаннат буроқини миниб, Фиръавннинг олдиди борар эди. Жаброил минган отнинг туёғи теккан ер жонланишини куриб қолган Сомирий ундан бир ҳовуч олиб асраб қўйган эди. Оллоҳ таоло Тавротни нозил қилиш учун Мусо алайҳиссаломни Тур тоғига даъват этганида унинг ҳаяллаб қолганидан фойдаланиб, у фитна қўзғайди.

Мисрдан чиқиб келаётганда Фиръавн қавмининг зебзийнатларини кутариб чиққан бани Исроилга қаратса: «Бу бойликлар сизга ҳаром булиб, унинг касофатидан Ҳақ дийдоридан маҳрум қолдингиз. Ундан узингизни халос

қилиб, менга беринг – мен сизга Тангрини курсатай!» – деб аврайди. Истроил қавми унга ишониб, бор нарсаларини топширадилар. Сомирий барча олгин-кумуш, гавҳару марваридларни бир ерга тұплаб, уларни эритади ва ичи ғовак бузоқ ясайды. Жаброилнинг оти туёғи теккан тупроқни унга соганида, овоз чиқаради. «Сизнинг Тангрингиз ана шу!» – дейди Сомирий. Бунга ишонған қавми олтин бузоққа топина бошлайдилар¹.

Шу тариқа, Мусо алайҳиссаломга фақат Оллоҳгагина сиғинишга ваяда берган қавми Сомирий ясаган бузоққа сиғиниш билан бу онтларини бузадилар. Мусонинг:

– Бу нима қылганинг, эй Сомирий? – деган саволига жавобан у:

– Нафсим мени шунга ундади, – дейди.

Шундан кейин Мусо Сомирийга у ясаган «илоҳни ёндириб, кулини денгизга сочиб юборишли, үзига эса қиёматда қаттиқ азоб борлигини айтади»².

Исо Масиҳнинг мұъжизаси эса уликларга жон ато этишида. Шарқ мұмтоз шеъриятида нафаси ошиққа жон багишлийдиган маъшуқа ҳам Масиҳдам, Масиҳнафас деб муболаға қилинған, баъзида ҳатто ундан устун ҳам қўйилган. Келтирилган байтда ҳам маҳбубанинг кўзи сеҳргарликда Сомирийдан, лаби жонбахшикда Масиҳдан устун қўйилмоқда. Қолаверса, уларнинг бири сеҳру, иккинчиси мұъжиза кўрсатған бўлса, маъшуқанинг бир ўзида бу икки хусусият мужассам: кўзи сеҳру, лаби мўъжиза курсатади.

Бундан ташқари, мұмтоз шеъриятда маъшуқанинг кўзи қотилу лаби жонбахшилиги анъанавий ташбеҳлардан ҳисобланади, яъни кўзи билан улдирса, лаби билан тирилтиради. Бу ерда ҳам шунга ишора мавжуд. Чунки Сомирий бани Истроилни йулдан оздириб, ҳароб қылган эди. Демак, Сомирий сеҳрида ҳалокат мавжуд эди. Масиҳда эса қайта тирилтириш қудрати бор. Яъни, кўзинг жодуси билан ҳолимни ҳароб қылсанг, лабинг мұъжизаси билан аҳволимни унгла. Бунинг мисолини шоирнинг қўйидаги байтида курамиз – унда маҳбуба кузининг жодусини Сомирий сеҳридан устун қўяди:

¹ Қисаси Рабгузий. 2-китоб. 14–16-бетлар.

² Қуръони карим. 218-бет.

Воизо, күп васф қилдинг Сомирийнинг сеҳрини,
Хозир ўлғилким, сени ул кузи соҳир курмасун
(5, 311).

«Эй воиз, Сомирий сеҳрини ҳаддан зиёд таъриф-тавсиф үдинг, эҳтиёт булки, сени у жоду кузли курмасин, акс ҳолда ҳолинг хароб булади».

Албатта, шоир фикрини оддийгина баён қилиб қуя қолмаган, билъакс бир байтнинг узида бир неча санъатлар силсиласини курамиз. Аввало, Сомирий сеҳри-ю, Масиҳ мұъжизасига ишора қилинишида талмеҳ санъати мавжуд. Иккинчидан, куз жодусининг Сомирий сеҳрига, лаб жонбаҳшлигигинг Масиҳ мұъжизасига қиёсланишида ташбәҳ санъатини курамиз. Учинчидан, куз фитнасининг лаб жонбаҳшлигига, Сомирий сеҳрининг Масиҳ мұъжизасига қарши қўйилиши тазод санъатини келтириб чиқарган. Туртинчидан, куз жодусининг Сомирий сеҳрига, лаб жонбаҳшлигинини Масиҳ мұъжизасига нисбати борлиги лаффу нашр санъатини юзага келтирган. Бешинчидан, маъшуқа кузи сеҳргарларини Сомирий сеҳри, лаби жонбаҳшлигинини Масиҳ мұъжизасига тенглаштирилиши ва ҳагто устун қўйилишида муболага санъати қўлланган. Чунончи, боиқа бир байтда ҳам қайси сеҳргарки, Сомирий шогирдиман деган бўлса, ғамзани унга сенинг устодинг менинг шогирдим ҳисобланади дели, леб ёzádi:

Қайси соҳирким, дедиким, Сомирий шогирдимен,
Деди ғамзангким: «Эрур шогирдим устодинг сенинг!»
(6, 242)

ҲАҚ СИРИ ПИНҲОНУ, ҲАЛҚ СИРИ ОШКОР

Шарқ мумтоз шеъриятида энг кўп қўлланган машхур санъатлардан бири тазод ҳисобланади. Бу сўзниң маъноси «зид қўйиш», «қаршилантириш» бўлиб, ундан ўзаро зид сўзлар, тушунчалар, ибораларни бир-бирига қарши қўйиш орқали фикрни таъсирчан ифодалаш, гўзал бадиий тимсоллар, лавҳалар яратишда фойдаланилади. Бундай олиб қараганда, бу санъатни қўллашдан осони йўқ, чунки ҳётда ҳамма нарса ўз зиддига эга. Масалан: оқу қора, дусту душман, ҳалолу ҳаром, пасту баланд ва ҳоказо. Лекин буюк сўз санъаткорлари ҳеч кимнинг хаёлига келмаган фавқулодда ва оҳорли тазодлар топиб, фикрларини бадиий баркамол ва таъсирчан шаклда ифодалайдилар. Жумладан, Шайхзода таъбири билан айтганда: «Навоий тазодларни сонига қараб эмас, сифатига қараб тежаб қўллайди ва унинг тазодлари чуқур ҳётий воқеани, умумийлаштирилган фалсафий ҳикматни изҳор этишга хизмат қиласди»¹. Чунончи, кишиларнинг бир-бirlарининг сирларини сира қизғанмай бошқаларга сахийлик билан улашишларини мана бундай қутилмаган ва чуқур мазмунли тазод орқали тасвирлайди:

Ёшурди одам агар Тенгри сиррини, қурунгуз –
Ки, ҳалқ сиррини тутмас ниҳон бани одам (5, 290).

Байтнинг мағзини чақиш, унда ифодаланганди фикрнинг тагига етиш учун тасаввуф фалсафасидан хабардор бўлиш керак. Унга кўра, «Лисон ут-тайр»да ёзилишича, Худонинг

¹ Мақсуд Шайхзода. Асарлар. Олти жилдлик. 4-жилд. Фазал мулкининг султони (Алишер Навоий ҳақидаги тадқиқот ва мақолалар мажмуаси). Тошкент, F.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972, 268-бет.

бу дунёни яратищдан мақсади инсон эди – шунинг учун уни мавжудот ичра тенгсиз қилиб яратади. Инсон күнглини маърифат хазинаси қилиб, унинг ичидаги ўзини пинҳон этади. Чунки Оллоҳ таоло ўзининг сирлар хазинасини очганда уни на кўк қабул қилибди-ю, на ер – фақат кўнгли борлиги учун уни инсон қабул қилибди. Шунинг учун унинг бошига шараф тожи қўйилган, барча мавжудотдан афзал қилинган.

Офаринишдин қилиб инсон гараз,
Они айлаб халқ ичинда беэваз.

Кўнглин они маҳзани ирфон қилиб,
Ул тилисм ичра ўзин пинҳон қилиб...

Чунки:

Айлаганда розининг ганжини арз,
Не само айлаб қабул они, не арз.

Файри инсонким, қилиб они қабул,
Ҳам залум айлаб хитобин, ҳам жаҳул.

Чун халойиқдин они мумтоз этиб,
«Кунту канзан» сиррига ҳамроҳ этиб.

Бошига қуюб ҳидоят тожини,
Қисмати айлаб шараф меърожини (12, 9).

«Оллоҳ таолонинг бу дунёни яратищдан мақсади инсон бўлиб, уни барча мавжудот ичинда тенгсиз қилиб яратди. Унинг кўнглини маърифат хазинаси қилиб, ўзини шу тилисм ичига яширди... Чунки У ўзининг сирлар хазинасини очганида уни на ер қабул қиласди-ю, на кўк. Инсондан бошқа жонзотлар жоҳиллиги ва кўнгли қаттиқлиги учун уни қабул қилмади. Шунинг учун инсонни барча маҳлуқотдан афзал қилиб яратди ва «Кунту канзан...» сиррига ҳамроҳ этид («Кунту канзан...» – Ҳадиси қудсийнинг бошланиш қисми бўлиб, унинг тўла таржимаси шундай: «Эй одам фарзанди, албатта, мен (Илоҳ) бир маҳфий кон эдим. Бас, ирода қилдимки,

үзимни ошкор қилиб, танилайин деб, бас, бутун халқни яратдим»¹). Бошига ҳидоят тожини қўйиб, шараф меърожи (шон-шараф юксаклиги, улуглик арши) унинг қисмати қилиб белгиланди».

«Ҳайрат ул-аббор» муқаддимасида ёзилганидек:

Ганжинг аро нақд фаровон эди,
Лек боридин фараз инсон эди.

Турфа каломингга доди комил ул,
Сирри ниҳонингга доди ҳомил ул.

Кўнглига қилдинг чу яқин ганжи қисм,
Жисмини ул ганжга қилдинг тилисм (7, 21).

«Гарчи хазинангда жонли мавжудот кўп бўлса-да, уларнинг барчасидан мақсад инсон эди. Чунки барча сўзларингни идрок этувчи ҳам, яширин сирларингни пинҳон тутувчи ҳам удир. Шунинг учун ҳам унинг кўнглини хазинангнинг ишончли бир қисми қилиб, жисмини ул хазинага тилсим айладинг».

Шундай қилиб, байт мутолаасидан бир неча маъно чиқариш мумкин:

1. Бир маҳаллар инсон Ҳақ сирини яширган эди, энди халқ сирини пинҳон тутмайди.
2. Одам (алайҳиссалом) Ҳақ сирини яширган эди, энди унинг авлодлари халқ сирини пинҳон тутолмайди.
3. Аждодлар улуғвор эди – шунга яраша Ҳақ сирини кўнгилларида яширин сақлаганлар, авлодлар майдалашиб кетди – халқ сирини ҳам пинҳон асрәёлмайдилар.
4. Ҳақ сири илоҳий эди – шунинг учун уни фош қилишга ҳеч ким журъат қилолмаган, халқ сири дунёвий – уни бемалол ошкор этиш мумкин.
5. Илгари одамлар Ҳақ сирини қаттиқ пинҳон асрашган, энди эса бир-биrlарининг сирларини ҳам яширишолмайди.
6. Бизнинг давримизга келиб сир сақлаш урфдан қолди – бир-бирининг сирини сотиш оддий ҳолга айланди.

«Фавойид ул-кибар»даги бир ғазалида ҳам шу мавзуни давом эттиради:

¹ Рафиддинов С. Мажоз ва ҳақиқат. Тошкент, «Фан», 1995, 53-бет.

Бирор амонатини асрай олмас, арчи эрур
Худой амонатини асрамоқ ҳаволат анга (6, 12).

«Бирор омонатини асрай олмайди-ю, ҳолбуки, унга Худо омонатини асраш ишониб топширилган».

Маълум бўладики, Алишер Навоий қадим ул-айёмда одамлар Ҳақ ишониб, ўз сирини айтган даражада улуг ва ишончли эдилар. Ҳозир эса илоҳий сирлар уёқда турсин, ўзингнинг оддий сирингни ҳам айтольмайсан – бир лаҳзада оламга достон қилишади – одамлар майдалашиб, ишона-диган, суюнадиган кишини топиш мушкул булиб қолди: ҳамма бир-бирининг сирини билиб олиб фош қиласди, бир-бирини гийбат қиласди. Уларни кузатар экан, Ҳақ ишонгган, сирини айтган ҳақиқий инсон, наҳотки, шу бўлса деб ўйла-ниб қоласан киши, деган фикру мулоҳазаларни илгари сурган. Яъни аждодлар билан авлодларни қиёслаб, ибратли фазилатлари учун аждодларни улуғлаб, иллатлар домига тушиб қолаётгани учун авлодларни танқид қилган.

Курдингизми, биргина байтни тушуниш учун қанча кўп нарсани билиш керак экан. Бундай идрок этиш мураккаб байтлар эса Алишер Навоий ижодида сон мингта.

РАМЗЛАР СИЛСИЛАСИ

Алишер Навоий шеърлари қадим туркий, форсий ва арабий сўзларнинг кўплиги билан эмас, диний-тасаввуфий тимсол-тушунчаларга бойлиги билан ўзига хос мураккаблик касб этади. Ислом таълимоти, тасаввуф асосларидан бехабар ўқувчининг уларни ўқиб тушуниши қийин. Чунончи:

Эй хуш ул майким, анга зарф ўлса бир синган сафол,
Жом үлур гетинамо, Жамшид ани ичкан гадо (3, 25).

Айтиш мумкинки, бу байт сўфиёна тимсол ва тушунчалар асосига қурилган: май, синган сафол, жом, гетинамо, Жамшид.

Маълумки, май ва унинг шароб, бода қаби маънодошлари тасаввуф адабиётида илоҳий тажаллий тимсоли, ишқ ва ирфон (маърифат) рамзи бўлиб келади. Шунга мувофиқ, мастилик илоҳий маърифатдан ҳузурланишни, маънавий завқ дарёсига гарқ булишни билдиради. Шоир ижодида май ва мастилик сўзларининг кўп учраши шундан. Албатта, у мастил қиласидан ичимлик маъносида ҳам бу сўзни қўллаган, лекин бу борадаги фикрлари май ва майхўрни танқид қилиш, майдан воз кечишга даъват қилишдан иборат.

Навоий fazалиётида синган сафол, эски сафол иборалари ҳам кўп учрайди. Бу ўринда шоирнинг ҳар банди:

Харобот аро кирдим ошуфтаҳол,
Май истарга илгимда синган сафол (3, 513, 521), –

байти билан якунланадиган таржеъбандини эслаш кифоя. «Синган сафол»дан мурод, биринчидан, синиқ кўнгил, яъни

дардли күнгил, иккинчидан, факр, яъни бойликка ҳирс қўймасликдир. Ҳақиқат майининг айшини суриш учун ортиқча молу мулк, олтин-кумуш бўлиши шарт эмас»¹.

Иброҳим Адҳам, Боязид Бистомий, Робиа Адавия, Аҳмад Яссавий, Абусаид Абулхайр, Сулаймон Боқирғоний каби сўфийлар ҳаёти ва фаолиятида фақирлик, хоксорлик, синиқлик асосий ўрин тутади. «Дерларки, Худо синиқ кўнгиллардадир»². Шунинг учун ҳам Яссавий, Абусаид, Боқирғоний ижодида синиқлик ва хоксорлик тарғиби кенг урин эгаллади. «Яссавий ҳикматларида «кўнгли бутун» (бошқа жойда «кўнгли қаттиқ») ва «кўнгли синик» иборалари бир-бирига зид тушунчалар сифатида тилга олинган. Бу иборалар, аслини олганда, тасаввуф тимсолларидан бўлиб, кўнгли бутунлик – илоҳий жазба ва ишқдан бехабарликни, кўнгли синиқлик эса, илоҳий ишқ шавқига тушган одам қалбини англатган»³. Бу жиҳатдан Боязид Бистомий билан боғлиқ мана бу ривоят диққатга сазовор: «Боязид ибодат ила машғул эканлигига кўнглига илҳом келди: «Ё Боязид! Ҳазиналарим қабул бўлган тоатлар бирлан тулғундур. Шундоқ бир нарса келтирғилки, ул бизнинг ҳазинамиизда булмасин». Боязид илтижо этди: «Бор Ҳудовандо! Сенинг ҳазинангда бўлмайдиган нарса борми?» Худо таоло марҳамат ётдики: «Менинг ҳузуримда севимли бўлган нарса мискиннинг, муҳлиснинг бечоралигидир».

Жом – қадаҳ, пиёла, коса. Жом ва унинг маънодошлари тасаввуф шеъриятида маърифат зиёсига лиммо-лим кўнгил маъносида келади.

Гетинамо – жаҳонни кўрсатувчи. Яъни «жоми жаҳоннамо», ойинай жаҳоннамо.

Байтдаги нотаниш тимсол-тушунчалар моҳияти ойдинлашгач, мазмуни тушунарли бўлади: «Илоҳий ишқ майига ташна, маърифатдан боҳабар дардли кўнгил идиш бўлгани яхши – ўшанда илоҳий ишқ майи поклаган қалб кўзгудай норлаб, бутун оламни ўзида акс эттиради, бу майдан ичса, гадо ҳам Жамшиддай бой-бадавлат ва шон-шавкатли подшога

¹ Рустамов А. Шоирнинг биринчи фазали // «Шарқ юлдузи», 1987, 3-сон, 178-бет.

² Фаридиддин Аттор. Тазкират ул-авлиё. 37-бет.

³ Комилов Н. Комиллик тариқати // «Тафаккур», 1998, 3-сон, 91-бет.

айланади». Яъни, Ҳақ маърифатидан баҳраманд кўнгилнинг қиёси йўқ булиб, у бутун оламни кўзгудай ўзида акс эттиради. Кўзгу деганда тасаввуф аҳли илоҳий мазҳар бўлган комил инсон қалбини тушунадилар. Чунки кўзгу деганда, Оллоҳнинг зоти, сифатлари, исмларига ишора қилинадики, уларнинг барчаси комил инсон қалбида акс этади. Маълум бўладики, бу байт илоҳий маърифат нуридан покланган ошиқ кўнгилнинг кўзгудай порлаб, жоми жаҳоннамога айлангани-ю, бу қалб соҳибининг Жамшид мақомига етгани ҳақида экан.

Бундай маъно-мазмундаги байтлар шоир ижодида кўп учрайди. Жумладан, қуидаги байтида у кўнгил кўзгусини дунё ҳирси ҳаваслари фубори билан қорайтирмаки, жоми жаҳоннамонинг ҳеч қачон хира тортмагани яхши дейди:

Кўнгулни даҳрдин ошуфта қилмаким, хуштур –
Ки, тийра бўлмаса жоми жаҳоннамо ҳаргиз (5, 148).

Бошқа бир байтида ёзади:

Кўнгул жоми жаҳонбинидур туло қил соф май бирла –
Ки, солғай акс неким булса аҳволи жаҳон анда (4, 24).

«Кўнгил жаҳонни курсатадиган жомдир – уни соф май билан тўлдир. Ӯшанда жаҳонда юз берадиган барча воқеа-ҳодисалар унда акс этади». Яъни, маърифат зиёсидан нурафшон кўнгил дунё моҳияти ва аҳволини теран англайди, ҳамма нарса худди кафтдагидай куриниб туради.

Мана бу байтида эса мен бир фақиру бечора эдим, май билан синган сафолимни Жамшид жомига айлантириб, хароб кўнглимни Қорун хазинаси қилдилар, дейди:

Муфлис эрдим, май қилиб синғон сафолим жоми Жам,
Хотирим вайронасин худ ганжи Қорун қилдило (3, 441).

Бу ерда Жам – Жамшид номининг қисқартирилган шакли. Хотир сўзининг эса эс, ёд, хотирадан ташқари, мумтоз адабиётда кўнгил маъноси ҳам мавжуд. Байт рамзий мазмунда булиб, унинг мазмуни қуидагича: «Мен бир бечора эдим, май билан синик, хароб кўнглимни поклаб, ярақлатиб Жамшид

жомига, вайрона күнглимини эса Қорун хазинасига айлантирилдилар. Зеро, илохий майдан бир қатра тушса, у ҳар қандай күнгилни Жамшид жомига – ойинаи жаҳоннамога айлантиради. Бу ишқдан баҳраманд күнгил эса Қорун хазинасидан ҳам бой ҳисобланади.

Лайлини Мажнунга олиб бериш учун Навфал унинг отасига қарши қушин тортганида енгилиши аниқ бўлиб қолган Лайлининг отаси, agar мағлуб бўлса, бу урушнинг сабабчиси бўлган қизини ўлдирмоқчи бўлгани кўнглида Лайлининг ишқидан бўлак нарса қолмай, шаффоф бир шаклга кирган Мажнун тушига кириб, Навфалдан жангни тұхтатишни сұрайди. Ва «ишқ курган», «гам даشتі аро юргурган» Навфал: «Мажнуннинг туши ҳеч шубҳасиз ҳақиқатдир – бу воқеа чинга ўхшайди», – деб қушинини қайтариб олиб кетади:

Арз айлади кайфиятни Мажнун,
Навфалки эшиитти, бўлди маҳзун.

Жазм эттики: «Бу қазия чинтур,
Мажнун туши бегумон яқинтур».

Англаб эди кўнглиниң сафосин,
Бал ойинаи жаҳоннамосин –

Ким, айламас анда ошкоро
Жуз сидқ жамоли жилва оро (9, 171–172).

Үз асарларида мажозий ва ҳақиқий ишқни, мажозий ишқнинг юксалиб, ҳақиқий ишққа айланишини бадиий тимсоллар воситасида курсатиб бериш билан кифояланмай, Алишер Навоий «Ҳайрат ул-аброр», «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» достонларида бу икки ишқ ҳақидаги ўзининг назарий қарашларини ҳам баён қиласи. Бу боблар нафақат мазкур достонларни, балки умуман тасаввуф адабиётини англаш учун муҳим очқич. Шоир нуқтаи назарига кура мажозий ишқ – кимё: у инсонни қусурлардан халос этади. Бу ишқда ўртанган ошиқнинг хокий вужуди пировард натижада олtingга айланади. Маълумки, қадимги кимёгарлар турли маъданларни юқори ҳарорат остида олtingга айлан-

тириш мумкин, деб ишонганлар ва бу орзу йўлида кўп куч сарфлаганлар. Ишқ ҳам ўт. Ўт бўлганда ҳам энг ёндирувчи, энг куйдирувчи ўт. Унинг таъсирида ошиқдаги ношойиста, ёмон хислатлар маҳб булиб, руҳ покланади. Навоий руҳнинг ана шундай «минг сўзу гудоз бирла» покланиш жараёнини – кимёланишини ишқи мажозий деб атайди. Бу кимёланиш босқичидан ўтган ишқ эса ойинаи жаҳоннамолик қасб этади. Ойинаи жаҳоннамолик – ҳақиқий ишқ мақоми. Шу тариқа, ишқнинг аввал кимёлик, кейин ойинаи жаҳоннамолик хусусиятини баён этар экан, дейди:

Гарчи ики навъ ўтти рози,
Аввалгини англағил мажози(й) (9, 295).

Фарҳод ва Мажнуннинг Ширина ва Лайлига етиш йўлида чеккан ранжу машаққатлари, алам-изтиробларини Навоий – мажозий ишқ, икки ошиқнинг ўз маъшуқаларига етиб, сингиб-бирлашиб кетганини – ҳақиқий ишқ деб атайди.

Маълум бўладики, кимёланиш – тариқат, ойинаи жаҳоннамолик эса ҳақиқат босқичига тўғри келади.

Ойинаи жаҳоннамо аслида ошиқ соликнинг қалби. Дунё, нафс, вужуд ташвишларидан қутулган, уларнинг борлигини унутиб, бутун фикру зикрини ягона Оллоҳга қаратган инсоннинг қалби ойинадай пок бўладики, жумла олам, курраи заминда юз бераётган воқеалар унда акс этади. Бу ҳақда шоир шундай ёзади:

Хуршиди жаҳонкушой сенсен,
Миръоти жаҳоннамой сенсен.

Ким қилди санга назарни равшан,
Кўрди еру кўкдагин муайян.

Чун боққали ихтиёр топти,
Ҳар сориким боқти – ёр топти (9, 295).

Маълум бўладики, Фарҳоднинг аждарҳо (нафс), Ахриман (ҳокимият ва давлат) ва темир пайкар (дунё)ни енганидан кейин жоми жаҳоннамони қўлга киритиши рамзий матьнода булиб, нафс ва дунё алойиқларидан қутулган Фарҳод қалби-

нинг ойинаи жаҳоннамога айланганига ишорадир. Хоқон хазинасидаги тилсимли ойина – илоҳий жазба – Ҳаққа тортилиш. Ойинада Ширин сиймосининг намоён булиши – Фарҳоднинг шаффоф қалбидан илоҳий нурнинг жилваланишидир. Ҳудди шунга ўхшаб, Лайли ишқида одамлардан, дунёдан узилиб, биёбонга чиқиб кетган, нафсини ҳам, жисмини ҳам унугтан, қаёққа боқса фақат маъшуқасини кўрадиган Мажнуннинг қалби ҳам дунёвий губорлардан тозаланиб, илоҳий шуъладан равшанлашган – ойинаи жаҳоннамога айланган. Навфал қўшинидан енгилаётган Лайлининг отаси ўз қизини ўлдиришга қасд қилганини у айнан кўнгил кўзгусида кўради ва Навфалдан урушни тўхтатишни сўрайди ҳамда бунинг сабабларини айтиб беради. Навфал унинг сўзларига ишонади ва қўшинини қайтариб олиб кетади. Ота-онасининг фарзанди famu ҳасратида дунёдан ўтгани-ю, Лайлининг жон таслим қилаётгани ҳам унинг кўнгил кўзгусида намоён бўлади.

Маълум бўладики, Шарқ мумтоз адабиётидаги ошиқнин оҳ-воҳлари, ранжу изтироблари, орзу-интилишлари, қувончу қайгулари айни шу кимёланиш, яъни мажозий ишқ тасвири экан. Васлу висолга оид, тамкин ҳолатидаги маъшуқадан рози-ризолик мавзуидаги шеърлар эса ҳақиқий ишққа тегишли.

«ХУРШИД – АТОНГДУР, ОЙ – АНО...»

Шарқда қадимдан етти сайёра, түққиз фалак тушунчалари машхур бўлган. Ерга яқинлигига қараб, Ой – биринчи, Аторуд (Меркурий) – иккинчи, Зуҳра (Венера) – учинчи, Куёш – тўртинчи, Миррих (Марс) – бешинчи, Муштарий (Юпитер) – олтинчи, Зуҳал (Сатурн) – еттинчи фалакда деб тасаввур қилинган. Түққиз фалак деганда, ушбу сайёralарга яна иккита қўшилади: «Фалаки савобит» (турғун фалак) – буржлар. Бу – саккизинчи осмонда бўлади. Фалак ул-афлок (Фалаклар фалаги) – түққизинчи осмон. Түққизинчи фалак деганда осмоннинг энг юқори қисми тушунилади.

Ҳар бир сайёра муайян нарса-тушунчаларнинг тимсоли ҳисобланган. Айтайлик, Куёш тириклик рамзи бўлганлиги учун «кун подшоҳи», «Шарқ шоҳи», «юлдузлар султони», «тонг подшоҳи», «Шарқ турки», «тонг шунқори» каби кўпдан-кўп сифатлар билан улуеланган. Чунончи, Навоий машхур ғазалини шундай бошлайди:

Саҳар ховар шаҳи чарх узраким хайлу ҳашам чекти,
Шиоъий хат била кўҳсор уза олтун алам чекти (4, 437).

«Саҳар пайти Шарқ подшоҳи ўзининг сипоҳу хизматкорлари билан фалак узра чиқиб келди, тоғлар узра шуъласи хати билан зарҳал хат битди».

Бундан ташқари, у ҳуснда тоқ маъшуқанинг ва гузал юзининг тимсоли бўлиб келади. Шу ўринда, кичик Алишернинг малик ул-калом Лутфийни қойил қолдириб, забардаст шоирнинг таҳсинига сазовор бўлган машхур байти ёдга келади:

Оразин ёпқоч, күзумдин сочилур ҳар лаҳза ёш,
Бүйлаким, пайдо бўлур юлдуз ниҳон бўлғоч қуёш (3,208).

«Қуёш ботиб, қоронгилик тушгач, кўк юзини юлдузлар
қоплагани каби, ёр юзини бекитгач, интизорликда қўзимдан
юзимга ёшлар сочилади».

Бу ерда санъаткор шоир ёр юзини қуришдан маҳрум
бўлиб, қўзларидан ёшлар оқишини қуёш ботганидан кейин
осмонга юлдузлар чиқиб келишига ўхшатган.

Ниҳоятда гузал ташбех.

Маъшуқа юзини қуёшга, ошиқ кўз ёшини юлдузларга
нисбат бериш Шарқ мумтоз шеъриятида бир анъана тусини
олган. Кавкаби сайёра – сайр қилувчи юлдуз ҳам кўздан
муттасил оқиб турувчи кўз ёши маъносини билдиради.
Чунончи, Навоий ёзади:

Турған ёшимни оқиздилар ул ой фироқида,
Собитларимни кавкаби сайёра қилдилар (6, 134).

«У ойдай гузал маҳбуба фирогида қўзимдан ёшимни
оқиздилар – уз ўрнида устувор турған нарсани сайр этувчи
юлдуз каби ўрнидан қўзғатиб юбордилар».

Яъни, ёш кўзда турған эди – ёрдан айрилгач, у тўки-
лишига бошлади.

Бу ерда ой истиора санъати воситасида ойдай гузал
маъшуқанинг сифати бўлиб келган. Истиора арабча сўз бўлиб,
«омонатга олиш» деган маънони билдиради. Бу бирор нарсани
унинг сифати билан аташдир.

Қуёш ва ой гузаллик тимсоли бўлганлиги учун ҳам
Навоий бир ғазалида маҳбубани таърифлар экан, отанг –
қуёшу онанг – ой бўлганлиги, шу икки гузал хилқатдан
яратилганлигинг учун ҳам сен гузалларнинг шоҳисан, ҳусн
давлатининг соҳибисан дейди:

Эй ҳусн аро соҳибино: хуршид – атонгдур, ой – ано...

Яна бир байтида ёзади:

Ой, кун ато бирла ано, фарзанд сен бўлсанг не тонг –
Ким, сен саминдурсен, валек ул икки андоқим садаф
(5, 221).

Бу ерда самин – қимматбаҳо гавҳар, садаф – ичидагавҳар етиладиган ҳуққа.

Шундай қилиб, байтнинг мазмуни: «Агар сен фарзанд булсанг, ой билан қүёш – ота билан она. Гүё сен қимматбаҳо гавҳарсану, улар иккаласи сени бағрида парваришилаган садаф».

Бу ташбеҳ бежиз эмас. Қүёш ва ойнинг дунёning асосини ташкил этган ёритқичлар эканлиги, бекиёс гўзаллиги, ягоналиги, доимий ҳаракатда эканлиги, беминнат нур ва ҳарорат таратиши, кеча-кундуз инсоннинг ҳамроҳи эканлиги учун ҳам қадимдан улар муқаддаслаштирилиб, қүёш – ота, ой – онага қиёсланган. Навоийнинг машхур мисраларини эслайлик:

Бошни фидо айла ато қошига,
Жисмни қил садқа ано бошига.
Тун-кунунгға айлагали нур фош,
Бирисин ой англа, бирисин қүёш (7, 160).

«Отангнинг қошига бошингни фидо, онангнинг бошига жисмингни садқа қил. Бирини тунингни ёритадиган ой, иккинчисини кунингни чароғон қиласидиган қүёш деб бил».

Ота-онанинг фарзанд ҳаётида тутган ўрнини ҳеч ким бундан ортиқ таърифлаб беролмаса керак: дунё учун қүёш билан ой қанчалик аҳамиятга эга бўлса, фарзанд учун ота-она ҳам шунчалик қимматли! Чиндан ҳам, ой туфайли тун, қүёш сабабли кун ёруг бўлганидек, ота фарзанд ҳаётининг кунини ёритса, она тунини нурга тўлдиради. Улардан бири бўлмаса, кеча-кундузнинг ярми ёруғ бўлса, ярми қоронғидай туюлади, чунки етим қўнгилнинг бир чеккаси ёришмай тураверади-да.

Аторуд (Уторуд, Тир) – фалак котиби, муншийси номи билан машхур булиб, ижод аҳли – шоибу ёзувчиларнинг ҳомийси, пири сифатида талқин қилинган. Зухра (Ноҳид)ни фалак созандаси дейдилар ҳамда гўзаллик, санъат, мусиқаю рақс, хурсандчилик тимсоли ҳисоблайдилар. Мирриҳ (Баҳром) жанг муҳораба, фитнаю уруш рамзи бўлганлигидан кишиларга бадбаҳтлик келтирувчи шум ва бехосият сайёра саналади. Муштарий (Биржис, Ҳурмуз) – Қуёш тизимидағи энг катта сайёра булиб, ўтмиш мунажжимлари

үнн мұборақ, саодатли деб улуғлаб, Саъди акбар – Фалак қынысы, деб атаганлар. Саъд – саодатли, бахти, акбар – катта, үнн Саъди акбар – бахту саодат келтирүвчи улкан сайёра шаптады. Воқеан, Муштарий – Сатурн эңг катта сайёра ҳисобланады. Зуҳра унга қиёсан Саъди асгар – бахту саодат келтирүвчи кичик сайёра дейилади. Буларга қарама-қарши оның сайёралар наҳс – шумлик, хосиятсизлик, бадбаҳтлик тимсоли булиб, улар кишилар бошига фалокату ёмонлик келтирар әмиш. Чунончи, Зуҳал (Кайвон) – наҳс ҳисобланып, бахтсизлик келтирүвчи сайёра дейилади.

Бахти буржлар остида эса қиличи, қалами, илми ёки оныңқа бир хусусияти билан жаһонни олган улуғ инсонлар түнниншарлар. Бундай бурж остида туғилған маҳбуба эса хұсни оның олам аҳлини асир қиласы. Чунончи, Навоий қүйидаги оның шаптада, сен саодатли юлдуз остида туғилғансан – гүё қүёш сезін ота-ю, тұлин ой онадир, дейди:

Ахтари саъд сенингдекки туғуптур гүйий –
Ким, қүёш эрди атову тұлун ой эрди ано (3, 55).

Сайёралар үзларининг ана шу хусусиятлари билан Шарқ мұмтоз шеъриятыда ранг-баранг бадиий вазифаларни бажарып келадилар. Шоирлар үз фикрларини гүзал ва таъсирчан ифодалаш учун улардан бадиий восита сифатида фойдаланацылар. Масалан, Навоий ёзды:

Онча фарёд этти мутриблар Навоий назмидин –
Ким, Уторуд шеъридин чарх узра Ноҳид этмагай
(4, 455).

«Навоий шеърини эшитиб, созандалар шунчалик фарёд шекдиларки, фалакда Уторуднинг шеърини эшитиб, Ноҳид өүнчалик ҳаяжонга тушмас эди».

Бунда, албатта, Навоий Уторуднинг фалак котиби, шоиры алибларнинг ҳомийиси, пири эканлиги-ю, Ноҳид – Зухранинг фалак созандаси эканлигидан келиб чиқиб, үзининг фахрия шаптани самовий тимсоллар билан безаган. Шеър тагмаъносидан жағынан сөз менинг шеъримни эшитса, Уторуд қойил қолиб, Зуҳра рақсга тушар эди, деган фикр англашилиб турибди.

Пайғамбарларнинг ҳар бири ҳам бир осмонда мақом тутган. Биринчи осмон – Одам алайҳиссаломнинг, иккинчisi – Яхё, учинчиси – Юсуф, туртингчиси – Исо, бешинчиси – унинг сафдоши Ҳорун, олтинчиси – Мусо, етtingчиси – Иброҳим пайғамбарларнинг мақоми ҳисобланади ва Шарқ шеъриятида улар билан боғлиқ ташбеҳу тимсоллар бадиий талқин қилинади. Масалан, Навоий ғазалларида Қүёш ва Исо алайҳиссалом ўртасидаги муштарақликка кўп ишора-лар қилинади:

Оҳим андоқ тийра қилди кўкниким, топмас ўзин,
Гар қуёшдин ёқмаса Исои Руҳуллоҳ шамъ (3, 240).

«Оҳим тутуни кўкни шунчалик қоронғи қилдики, агар қуёшдан шам ёқмаса, Исои Руҳуллоҳ ўзини тополмай қолади».

Маълумки, тириклай кўкка кўтарилган Исо алайҳиссалом ҳам қуёш каби тўртингчи осмонда мақом тутган. Қуёш ва Исо алайҳиссалом ўртасида боғлиқлик ва яқинлик сабаби шунда.

Диний тасаввурлар ва тасаввуф фалсафасига кўра, ўн саккиз минг олам мавжуд. Бу тушунча коинотнинг бепоёнлиги ва мавжудотнинг беҳисоблигини англатади. Ўн саккиз минг олам деганда Навоийнинг машҳур байти хотирада жонланади:

Ўн сакиз минг олам ощуби агар бошиндадур,
Не ажаб, чун сарвинозим ўн сакиз ёшиндадур (5, 117).

«Менинг гузал маҳбубамнинг ёши ўн саккизда, бинобарин, унинг бошида ўн саккиз минг оламнинг савдоси бўлса, бунинг сира ажабланадиган жойи йўқ».

Бу байт адабиётшунос олимлар ўртасида кўп баҳсу тортишувларга сабаб бўлган. Масалан, академик Алибек Рустамовнинг ёзишича: «Навоийнинг сарвинози агар ўн саккиз ёшда бўлмаганда, у «ўн саккиз минг олам» иборасини ишлатмаган бўлар эди»¹. Нусратулло Жумахўжанинг ёзишича, бу байтда ўн саккиз яшар қиз эмас, ақлу хулқда, илму донишда етук,

¹ Рустамов А. Сўз хусусида сўз. Тошкент, «Ёш гвардия», 1987. 85-бет.

ҳар жиҳатдан баркамол балогат ёшидаги йигит тасвиrlанган бўлиши ҳам мумкин¹. Иброҳим Ҳаққул шоир фазалидаги «үн саккиз минг олам» тасаввуф шеъриятидаги бадий тимсоллардан бири булиб, у Ҳақ ошиқларининг зоҳирий оламига эмас, балки ботиний оламга дахлдордир, дейди². «Чунончи: үн саккиз ёшли шоирнинг сарвинози – «үн саккиз минг олам» гавғоларининг сабабкори: «Ёри азал». У қачонлардир йўқни бор қилиб, «үн саккиз минг олам»ни юзага келтирган. Лекин ўзи ҳамон ўша-ўша: «үн саккиз ёшли» сарвинозлиги ўзгармаган. Үн саккиз ёшга яна үн саккиз йиллик ҳусннинг қушилиши ёки «Үн саккиз йил дема, юз саксон йил ўлса, улдуур», дея таъкидланиши – булар илоҳий ҳусн қудрати ва боқийлигини тараннум қиласиди»³:

Деса бўлғайким, яна ҳам үн сакиз йил ҳусни бор,
Үн сакиз ёшинда мунча фитнаким бошиндадур.

Бу сайёralарнинг ҳар бири бир ранг билан ҳам боғлиқ: Кайвон – қора, Қуёш – сариқ, Ой – яшил, Мирриҳ – қизил, Аторуд – нилуфар (мовий), Муштарий – сандал, Зухра – оқ. Навоий етти ҳафтани шу етти сайёра номи билан боғлаб, «Сабъаи сайёр» достонида Баҳром ҳар куни бир қасрда бир иқлимдан келган мусофирнинг ҳикоясини ўшитади: шанба куни – қора қасрда, якшанба куни – сариқ қасрда, душанба куни – яшил қасрда, сешанба – қизил қасрда, чоршанба – нилуфарий қасрда, пайшанба куни – сандал тусли қасрда, жума куни – оқ қасрда.

«Хамса»нинг тўртинчи достони «Сабъаи сайёр» – «Етти сайёра» деб аталади. «Сабъаи сайёр»да ҳафта кунларининг сайёralар номи билан аталганлигига асосланиб, етти кун ҳомийси етти сайёра сифатида талқин қилинади ва Баҳромнинг етти рангли қасрда етти сайёҳдан ҳикоя тинглаши, ҳар бир кўшк рангининг бир сайёра кўриниши сифатида ғашунилади»⁴.

¹ Жумаев Н. Үн саккиз ёш ҳайратлари // «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1990 йил, 21 сентябрь.

² Ҳаққул И. Тасаввуф ва шеърият. Тошкент, Ф.Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1991, 103-бет.

³ Ҳаққул И. Тасаввуф ва шеърият. 105-бет.

⁴ Эшонқулов Ҳ. Самовот – ишқ мазҳари. Тошкент, «Фан», 2008, 52 бет.

Навоий Баҳромни – Миррих, Дилоромни – Зуҳрага үхшатади. Маълумки, Миррих – қаҳрамонлик ва жангу муҳораба тимсоли бўлса, Зуҳра – гўзаллик ва санъат рамзи.

Хулоса қилиб айтганда, Алишер Навоий самовот – сайдералар, юлдузлар, буржлар, осмон ҳодисалари билан боғлиқ тасаввур-тушунчалардан ҳам ўз фикрларини гўзал ва таъсирchan ифодалашда маҳорат билан фойдаланганки, уларни барча маъно қирралари билан мукаммал ҳолда тушуниш ва эстетик завқ олиш учун оламнинг яратилиши билан боғлиқ қадимий қарашлар, афсона-ривоятлар, самовий жисмларнинг жойлашиши, ҳаракати, осмон ҳодисалари, яъни илми ҳайъат (астрономия) ва илми нужум (астрология)дан ҳам бир қадар маълумотга эга булиш тақозо қилинади.

ҚАТРАДА УММОН АКСИ

Шарқ мұмтоз сүз санъати намуналари мазмунан теранлиги ва бадий юксаклиги билан дунё илму адаб аҳlinи лол қолдириб келмоқда. Бунинг сабабларидан бири үтмиш адабиётимизда бадиият қонунларининг хар томонлама чуқур ишланғанлиги ва ҳар бир шоирдан уларга амал қилишнинг қатый талаб этилғанлигидир. Мұмтоз адабиётшүнослик факат бадий тасвир воситалари, шеърий санъатлардан фойдаланиб ёзилған бадий барқамол асарларнигина чинакам адабиёт намунаси сифатида зәтироф этган ва уларни бошқаларга намуна қилиб күрсатған.

Мұмтоз адабиётимизни бутун күлами, теранлиги билан англаш учун бадий санъатлардан маылум даражада хабардор булиш талаб этилади. Бу шеъриятда энг күп құлланған санъатлардан бири – талмек ҳисобланади. Бу санъатта мурожаат қилмаган шоир Шарқ шеъриятида йүқ ҳисоби.

Талмек арабча сүз булиб, ишора қилиш, бирор нарса ғомонга енгил назар ташлаш маъносини билдиради. Атоуллох Ҳусайнин айтади: «Ламҳ яшин чақнамогидур ва ламҳа (ялт этиб) бир қарамоқтур. Шоир андоқ қилурким, анинг озгина алфози күп маънони билдирур, шунинг учун ани талмек дерлар»¹.

Талмек шеърда оз сүз билан күп маънони ифодалаш санъати булиб, бунда машхур бир қисса, воқеа ёки асарга, оят ёки ҳадисга, шахс ёки адабий қаҳрамонга, афсона ва масалга ишора қилиш орқали айтилажак фикр, ифодалаш жак ҳолат, баён этилажак мақсадни чўзмай, сўзни муҳта-

¹ Атоуллоҳ Ҳусайнин. Бадойиъу-с-санойиъ (Алибек Рустамов таржимаси). Тошкент, F.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981, 176-бет.

сар қилинади. Айни жиҳатдан талмехга заррада қүёшни, қатрада уммонни акс эттириш санъати, деб таъриф бериш мумкин. Чунки бу санъатдан фойдаланиб, шоирлар озгина сўз билан баъзан шунақсанги катта ва теран нарсаларга ишора қиласиларки, уларни шарҳлаш учун баъзида бутун бошли бир китоб тартиб бериш мумкин. Масалан:

Кўнглум ўтидин, не тонг, гар топса рухсоринг фуруғ,
Шўх тарсо Мусҳаф ўртар шайх Санъон ўтиға (3,435).

«Насроний гўзал Шайх Санъон ишқи ўтига Куръонни ёққанидай, кўнглимда ёнган муҳаббат ўтидан юзинг порласа, шуълаланса, сира ажабланадиган жойи йўқ».

Бу ерда шоир шайх Санъон воқеасидан кўнглида ишқ ёққан ўтнинг оламни куйдирар даражада кучлилигини баён этиш учун фойдаланган.

Шайх Санъон тақвою тоати, парҳезкорлиги, илми, хулқи билан мўминлар орасида машхур, уларга ибрат бўлиб, у эллик марта ҳаж қилган, 400 та муриди бор эди. Диний илмларда ва инсоний фазилатларда замонасининг ягонаси бўлган. Мана шундай комил бир инсон ҳам насроний қизни деб шармандаи шармисорлик кўчасига кирди. Маъшуқасининг исломга зид бўлган 4 та шартини бажарди: май ичди, зуннор тақди, Куръонни ўтга ёқди ва бутпараст бўлди. Бунинг устига, мазкур шартнинг икки жаримасини ҳам сира иккиланмай адo этди: бир йил чўчқабоқарлик ва шунча муддат ҳаммомда гўлахлик қилди.

Мана, ишқи кишини қандай аҳволга солади!

Агар бу қиссани бошдан-оёқ ҳикоя қилиб, кейин ўз ишқини у билан қиёсласа, шоир бутун бошли бир китоб ёзиши керак. Ҳолбуки, у ўз ҳолатини бор-йўғи бир байтда баён этиб, қолганини зукко ўқувчининг билимдонлигига, нозик табъига ҳавола қиласи.

Маълум бўладики, талмех фақат шоирдан эмас, балки ўқувчидан ҳам муайян даражада билимдонликни, адабиётдан хабардорликни тақозо этади. Чунки агар шоир Шайх Санъон қиссасини билмаса, ўз ҳолатини бу қадар қисқа ва таъсирчан ифодалай олмас, ўз навбатида, ўқувчи ҳам бу машхур ишқ достонидан бехабар бўлса, Навоийнинг фикрини бутун теранлиги ва нозиклиги билан тушуниб етмас эди.

Албатта, буларнинг бари мажозий маънода булиб, тасаввуф истилоҳ-тимсолларига кўра, май ичиш – кўнгилга илоҳий ишқнинг тушиши, зуннор – ҳақиқий маҳбуба тоати ва хизматига бел боғлаш, Куръонни куйдириш – зоҳирий тоат-ибодат, расм-русум, одат-маросимлар ўрнини Ҳақ муҳаббати эгаллаши, сукр – мастлик ҳолати булиб, илоҳий май бўлмиш Оллоҳ муҳаббатидан маству мустағрақ кишининг эс-хушини йўқотишидир – фақат ўзини унугтан кишигина илоҳий маърифатни ҳис қила олади. Кейинчалик хотирасидан кўтарилиган Куръоннинг қайта зеҳнига ўрнашиши – илоҳий маърифатга қалби тўлишиб, унинг ўзига келиши – саҳв (хушёрлик) ҳолатини эгаллашидир. Бутпарастлик – дунёдан буткул воз кечиб, ҳақпарастлик қилишдир. Мазкур шартнинг икки журмонаси бўлган чўчқабоқарлик – нафс хоҳишларидан воз кечиш бўлса, гўлахлик – кўнгилни дунё гарду губорларидан поклаш.

Куриниб турганидек, бу зоҳирий нарсаларнинг бари ботинга ишора қиласи, яъни илоҳий ишқ ўтида нафсни куйдиришу кўнгилни поклаш.

Куръони каримдаги «қиссаларнинг афзали» бўлган Юсуф сураси ишқ мавзуида эканлиги, бошдан-охир ошиқ ва маъшуқ саргузаштларига бағишлиланганлиги, ниҳоятда таъсири-чанлиги ва жозибадорлиги туфайли барча тоифанинг эътиборини бирдай жалб қилиб келган. У асрлар давомида қалам аҳлига ҳам айрича илҳом бағишилаб, бу мавзуда юзлаб достонлар битилган. Маъшуқа ҳуснини Юсуф гузаллигига нисбат бериш, уни Юсуфи соний – иккинчи Юсуф деб аташ, баъзида ҳатто ундан устун қўйиш мумтоз адабиётда бир анъана тусини олган. Ишқу ошиқлик мавзуида шеър битган шоир борки, Юсуф ва Зулайҳо исмини, уларнинг севги достонини албатта тилга олган (Ҳатто Шарқ шоирлари, ҳусусан, Ҳўжа Ҳофиз таъсирида «Фарбу Шарқ девони»ни яратиб, Фарб адабиётига Шарқ руҳини олиб кирган буюк немис шоири ва мутафаккири Гёте ҳам ўзини – Ҳотам, маъшуқасини – Зулайҳо номлари билан атаб, кўплаб шарқона шеърлар ижод қилгани маълум). Қайси Шарқ шоирининг девонини қўлингизга олманг, талмеҳ санъати воситасида унга ишора қилинган кўплаб байтларга дуч келасиз. Чунончи, Навоийнинг байтларидан бирида ўқиймиз:

Истаб ул бутни хирад белида зуннорин күрунг,
Бир калоба ип била Юсуф харидорин күрунг (3,287).

Бу ерда: бут – сифиниладиган нарса, санам; мажозан: маъшуқа, маҳбуба. Тасаввуфда ишқ ва ваҳдат рамзи¹, асосий матлаб ва мақсад². Зуннор – насроний динидагилар белига боғлайдиган чилвир. Ислом мамлакатларида файримусулмонлар ҳам зуннор боғлаб юришган. Тасаввуфда зуннор – ҳақиқий маҳбуба хизмати ва тоатига бел боғлаш. Юсуф – Юсуф алайҳиссалом. Үгай акалари мисрлик савдогарларга арзимаган тангага сотган Юсуфни Миср бозорида сотишганда бир калоба или билан бир кампир ҳам харидор бўлган экан.

Фаридиддин Атторнинг «Мантиқ ут-тайр» достонида келтирилган ривоятга кўра, Юсуф кимошибди савдосига қўйилиб сотилаётган майдонга бир кампир ҳам кириб келиб, даллолга юзланиди:

– Бу гузал йигитнинг орзусида мен ҳам бир калава ип йигирдим – уни ол-да, қулнинг қўлини менга тутқаз.

Даллол қулиб дебди:

– Унинг баҳоси ўн ҳазина тилла – бир калава ип билан бу қимматбаҳо гавҳарни қўлга киритишга сенга йўл бўлсин?

Кампир паст тушиб, шундай дебди:

– Албатта, ип эвазига уни сотиб ололмаслигимни билардим. Лекин бир куни келиб менинг ҳам исмимни тутиб, Юсуфнинг харидорлари орасида бир кампир ҳам бор эди десалар – менга шу шухратнинг ўзи кифоя³.

Ҳақиқатан ҳам, кампирнинг бу содда ва самимий орзуси амалга ошиб, у Юсуфнинг харидори сифатида тарихда қолди.

Маълум бўладики, Юсуф алайҳиссалом ҳаёти, унинг бошига тушган кўргиликлар, у ҳақдаги ушбу ривоятдан бехабар ўқувчи байтнинг мазмунини бутун нозиклари билан чуқур тушуниб етолмайди. Шоир бу ривоятга ишора қилиб айтмоқчики: «Бечора бир кампир бир калоба ип билан Юсуфга харидор бўлгани каби ул маҳбуба васлини тилаб,

¹ Ҳаққул И. Ирфон ва идрок. Тошкент, «Маънавият», 1988, 88-бет.

² Комилов Н. Тасаввуф. 258-бет.

³ Бу ҳақда қаранг: Фаридиддин Аттор. Ҳикматлар ва ҳикоятлар. 221-бет.

ақл белига сидқ белбоғини боғлаб олганини күринг». Бир калава ип билан Юсуфга харидор бўлиб бўлмаганидек, биргина истакнинг ўзи маҳбубага етиш учун камлик қиласди.

Маълумки, илоҳий маҳбубага кўнгил билан етилади, уни ақл билан дарк этиб бўлмайди. Шунинг учун шоир киноя билан айтаяптики, ақл билан Оллоҳнинг моҳиятига етаман дейиш бир калава ип билан Юсуфдай ҳусну малоҳат шоҳи бўлган кишини сотиб оламан дейишдай тентаклиқдир.

Албатта, байтда бундан бошқа санъатлар ҳам мавжуд: бут – илоҳий маҳбубани билдириб, истиора бўлиб келаётган бўлса, бутнинг – Юсуфга, зуннорнинг – ипга нисбати борлиги лаффу нашр санъатини юзага чиқараюпти. Ўзининг узоқ ва яқин маъноси билан зуннор сўзи бу ерда ийҳом санъати ҳам мавжудлигини кўрсатади. Бут ва зуннор, ип ва Юсуф бир-бирига зид қўйилиб, тазод санъати ҳосил қилинаётган бўлса, бут ва Юсуф, зуннор ва ипнинг бир-бирига ўхшатилишида ташбех санъати намоён.

Навоий қўплаб байтларида маҳбубасини Юсуфга, ўзини унинг харидорига ўхшатади:

Кўнгулким, васлин истар ҳар тараф доғи ситам бирла,
Эруп Юсуф харидори неча эски дирам бирла (3,406).

«Ҳар томонда ситам доғи билан кўнгил ёр васлини истайди – бу ҳол бир неча эски кумуш танга билан Юсуфга харидор бўлишга ўхшайди».

Бу ерда шоир кўнглидаги ишқ қўйган доғларни эски кумуш тангага ўхшатаяпти.

Шу ўринда бир нозик нуқтани ойдинлаштириб кетайлик. Лайли ва Мажнун, Фарҳод ва Ширин, Тоҳир ва Зуҳра, Вомиқ ва Узро каби барча ошиқ-маъшуқлар қиссасида йигит ошигу, қиз маъшуқ, биргина Юсуф ва Зулайҳо қиссасида ошининг акси: бу ерда Юсуф – маъшуқ, Зулайҳо – ошиқ. Чунки Зулайҳо севади, интилади, қийналади, Юсуф эса оснарво. Мана шу асл моҳиятдан беҳабарлик туфайли уларни одатдаги ошиқ-маъшуқларга ўхшатиб талқин қилиш, «Мен

Юсуфман, гар сен бўлсанг Зулайҳо» қабилида анъанавий ошиқ-маъшуқлик йўсенида шеър ёзишлар учраб туради. Шарқ мумтоз шеъриятида ошиқнинг эмас, балки маъшуқанинг Юсуфга ўхшатилишига ҳам сабаб шу.

Маълум бўладики, Алишер Навоий фақат диний, тасаввуфий, адабий истилоҳлар, тимсолу ташбеҳлар эмас, машҳур воқеа-ҳодисаларга ишора қилиш орқали ҳам шеърларининг бадиий гўзаллиги ва таъсирчанлигини оширишга интилади. Бу эса талмех санъати бўлиб, унинг имконият доираси қанчалик кенглигини келтирилган мисоллар кўрсатиб турибди.

ЗОҲИДЛАР ВА СУФИЙЛАР

Зоҳид ва сўфий зиддияти тасаввуф шеъриятининг асосий мавзуларидан ҳисобланади.

Зоҳид – узлат ва тақвони касб қилиб олиб, дунё лаззатидан юз ўтирган киши.

Сўфий – тариқатга кириб, дунёдан кўнгил узган, риёзат босқичларини босиб ўтиб, Ҳаққа интилаётган киши.

Зоҳидлар ишқу ирфондан бехабар бўлиб, уларнинг мақсади тақво билан охират мағфиратини қозониш, Куръонда ваъда қилинган жаннатнинг ҳузур-ҳаловатига етишиш. Сўфийларнинг ҳар икки дунёдан муроди Худонинг ўзи, унинг дийдори бўлганлиги учун зоҳидларнинг бу ишини тамагирлик деб ҳисоблайдилар ва уларни танқид қиласидилар. «Зоҳид тоат-ибодат билан шуғулланар экан, у дунёдаги жаннат учун тагжой тўлаётгандек бўлади ва бу дунёда ҳам яшаши унутмай, бойлик орттириш ва айш-ишратга имкони борича эришишга ҳаракат қиласиди. Тасаввуф аҳли зоҳидларнинг жаннатга нисбатан ва бойликка бўлган тамагирликларини ёқтирумайдилар.

Сўфийлар назарида зоҳидлар гүё Худо билан савдо-сотиқ қиласидилар, шартнома тузадилар: биз бу дунёда диний талабларингнинг ҳаммасини бажарамиз. Сен у дунёда жаннатдан бизга жой берасан»¹.

«Зоҳидларнинг мақоми ибодат, қўрқув, умид ва «ilm ул-яқин»дир. Аммо «яқин» илмида илгарилаш, тарқ маргабаларини тўлиқ эгаллашнинг уддасидан чиқа олмаганликлари учун зоҳидларга ҳидоят эшиклари ёпилган. Сохта зоҳид-

¹ Раҳмонов В. Кўнгиллар ҳамрози (Сўзбоши) // Алишер Навоий. Лисон ут-тайр (Насрий баёни билан). Тошкент, F.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991, 8-бет.

лардаги ўздан мамнунлик майллари умуман зоҳидликка нисбатан салбий муносабатларнинг кучайиб боришига сабаб бўлган. Мумтоз шеъриятимизда зоҳидларнинг танқид қилинишига асосий сабаб ана шу»¹.

Алишер Навоийнинг машхур:

Зоҳид сенга ҳуру манга жонона керак,
Жаннат санга бўлсун, манга майхона керак.
Майхона аро соқию паймона керак,
Паймона неча бўлса тұла, ёна керак (3, 578), –

деган рубоийсида аслида зоҳид ва сүфий ўртасидаги тафовут акс этган.

Бу ерда жонона деганда илоҳий маҳбуба, яъни Худо назарда тутилган. Майхона тасаввуфда илоҳий олам, илоҳий ишқ улашадиган жой, комил орифнинг шавқу завқу илоҳий файз кони бўлган қалби ва давраси, сўфийлар зикру самоъ ўтказадиган хонақоҳ, Ҳақ ошиқлари тупланадиган макон каби бир неча маъноларда келади. Соқий деганда сўфийлар Оллоҳни, Муҳаммад алайҳиссаломни, маъшуқани, пири ёки комил инсонни назарда тутадилар. Соқий даврага май улашгани каби улар ҳам одамлар қалбига илоҳий файз бағишлийдилар, ҳақиқий ишқ ўтини соладилар, гайб маърифатидан баҳраманд этадилар. Паймона – қадаҳ, май косаси. Паймона ва унинг жом, қадаҳ, коса, пиёла каби маънодошлари тасаввуф шеъриятида, айтиб ўтилганидек, маърифат зиёсига лиммо-лим кўнгил маъносида келади.

Сўфийларнинг мақсади дийдор бўлганлиги учун, агар жаннатда Оллоҳ жамолини кўрсатмаса, унинг дўзахдан фарқи йўқ, аксинча, дўзахда илоҳий хусн намоён бўлса, у жаннатдан афзал. Шунинг учун шоир айтаяптики: «Эй зоҳид, сенга ҳур керак бўлса, менга жонона керак. Жаннат сенга бўлаверсин, менга илоҳий ишқдан насиба бериладиган жой бўлса бўлди. Бу жойда Оллоҳ ва унинг ишқига ташна кўнгил бўлса бас: кўнгилга илоҳий ишқ қанча қуйилса, шунча кам».

¹ Ҳаққул И. Тасаввуф сабоқлари. Бухоро, БухДУ нашриёти, 2000, 42–43-бетлар.

«Хазойин ул-маоний»нинг илк газалида ёзади:

Сен гумон қилиндин ўзга жому май мавжуд эрур,
Билмайин нафй этма бу майхона аҳлин, зоҳидо
(3, 25).

Бу байтни содда қилиб тушунтиурса, шоир айтаяптики: «Эй зоҳид, сен ўзингга бино қўйиб, ҳамма нарсани зоҳирига қараб баҳо бераверма, ботинига – моҳиятига ҳам боқ. Шундай қилсанг, Худога қуруқ тоат-ибодатдан ташқари, унга муҳаббат ҳам ва бу муҳаббат соҳиби бўлган ҳассос кўнгиллар ҳам, ана шундай Ҳақ ошиқлари давраси ҳам мавжудлигини биласан. Яъни, сен маю жому майхона сўзларини ўз маъносида юзаки тушуниб, нотуғри хаёлга борма, мажозий маънода май – маърифат, жом – кўнгил, майхона – илоҳий ишқ ошиқлари давраси».

Алибек Рустамов бу байтни шундай шарҳлайди: «Эй, масалага юзаки қараб, ўзгаларни камситиб, ўзини улуғ деб билувчи кимса, сўз бошқа, нияту амал бошқа, шакл бошқаю мазмун бошқа, мақсад бир, йўл кўп. Шунинг учун тушунартушунмас ишқ аҳлини буларнинг йўли нотуғри дейишга шошилма»¹.

Ўз ижодида май тимсолидан «куб ва хўб» фойдалангани учун ҳам уни нотуғри талқин қилмасликларининг олдини олиш учун у газалларидан бирида зоҳир аҳли – ҳамма нарсанинг ташқи томонини қўриб, юзаки фикр юритадиганлар тушунганлариdek, дунё ғамини узум майи дафъ этади, деган хаёлга бормант. Ҳақиқат аҳлига майдан мақсад ваҳдат – Оллоҳнинг ягоналигини ҳис қилиш маърифатидир. Чинакам ғам аслида кўнгилни хароб қиласиган касрат – дунё ва унинг кишини йўлдан урувчи нозу неъматлари, айшу ишратлари, ҳою ҳавасларидир, дейди:

Жаҳон ғамию узум бодаси гумон қилманг –
Ки, зоҳир аҳлига бу маъни этти бўйла зуҳур.

Ва лек аҳли ҳақиқатга май эрур ваҳдат,
Ғам ушбу касрат эрурким, қилур кўнгулга хутур
(5, 145).

¹ Рустамов А. Шоирнинг биринчи газали. 179-бет.

Бинобарин, шоирнинг «Бода кўнглумни халос айлади даврон ғамидин» (3, 225) ёки:

Ич дағи тутқил Навоийға қадаҳким, арзимас
Бир нафас ҳушёр бўлмоқлиғқа олам, эй рафиқ!
(3, 254).

каби мисраларини ўқиб, «Демак, Навоий замон замон ташвишини унутиш учун ҳадеб май ичар экан-да», деб тушунмаслик қерак. Бу мазмундаги байту мисраларида у Ҳақ маърифатининг дунё муҳаббатидан кўнгилни поклашини кўзда тутади.

Зоҳид кибру гуур, манманлик, худбинлик тимсоли сифатида ҳам қораланади. Чунки бу тоифа ўзининг тоат-ибодатидан ҳаволаниб юради. Оллоҳнинг барча амрларини бажарайпмизми, демак, бизга жаннату ҳур нақд деб уйлашади. Ҳолбуки, ҳеч ким билмайдики, ишнинг охири нима бўлади? Бир умр гуноҳдан боши чиқмаган бадбаҳт бир савоб билан жаннатга ноил бўлиши, аксинча, тақвodor бир гуноҳи билан дўзахга ҳукм этилиши ҳеч гап эмас. Бирор савоб амали бўлмаган енгилтак аёлнинг саҳрода ташналиқдан жон таслим қилаётган итга этиги билан қудуқдан сув тортиб ичиргани учун барча гуноҳлари кечирилиб, жаннатий бўлганлиги бунинг ёрқин далилидир. Ёки чарх уриб уйнаётганида кўйлагининг елпиши билан куйиб ўлиши муқаррар бўлган парвонани шам шуъласидан қутқариб қолганлиги учун бир раққоса ҳам илоҳий марҳаматга сазовор бўлган экан. Шунинг учун шоир ёзадики:

Чу Ҳақ даргоҳидин мардуд этар, найларсен, эй зоҳид,
Қабули ҳалқ учун ортуқси тоат илтизом айлаб
(3, 70).

«Ҳақ даргоҳида қабул қилмайдиган бўлса, эй зоҳид, ҳалқнинг кўзича мунча тоат-ибодатни ўз устингга олиб нима қиласан?»

Бошқа бир байтида масалани кескин қўяди:

Масканинг истар Навоий, нася жаннат аҳли зуҳд,
Мунча-ўқ бўлур тафовут олиму жоҳил аро (5, 20).

«Навоий масканингни истайди, зуҳд аҳли эса нася жаннатни – олиму жоҳил аро мана шунча тафовут мавжуд».

Яъни Навоий ёр мақомини-ю, зуҳд аҳли – зоҳидлар насиб этиши ҳали номаълум жаннатни истайди. Жоҳил бўлмаса, нақд ёр турганда нася жаннатни хоҳлармиди? Бир умрлик тоат биргина гуноҳ билан елга совурилиши мумкин, лекин ҳар ким муҳаббатининг даражасига қараб ажрини олади.

Бу ўринда Сайф уз-Зъяфар Навбаҳорийнинг «Дурр ул-мажолис» асарида қелтирилган қўйидаги ривоят диққатга сазовор:

Икки қўшни бор экан. Бири тақводор бўлиб, намоз ўқир, рұза тутар, қисқаси, шариат буюрган барча фарзларни адо этар ва тоат-ибодатидан мағурланиб, ҳамиша бир гапни такрорлар экан:

– Эй Худованди карим, кўриб турганингдек, барча амрларингни бажарайпман, демак, менга жаннатдан жой берасан!

Бошқаси гуноҳкор бўлиб, май ҳам ичар, зино ҳам қилас, лекин ҳар гал Оллоҳ таолога илтижо қилиб:

– Ё Худоёх худовандо, кўриб турибсан, гуноҳ эканлигини билиб туриб ўзимни бу ишлардан тўхтатолмаяпман. Ўзинг афв этмасанг, охиратда ҳолим нима бўлади? – деб хавотир ва қўрқувини изҳор этар экан.

Дунёдан ўтгач, тақводор дўзахга ҳукм этилибди-ю, гуноҳкор жаннатга. Бу ҳукмни эшитган тақводор Худога норози бўлиб дебди:

– Мен қирқ йил ибодат қилдим, наҳотки, ажри шу бўлса?

– Тўгри, – дебди Оллоҳ таоло унга, – лекин сен ибодат қилас эдингу мендан заррача қўрқмас эдинг, аксинча, тоатингни миннат қилиб, жаннат тама қилас эдинг. Қўшнинг эса гуноҳ қилса-да, мендан қўрқар ва ҳар гал ножӯя иш қилас экан, мендан айбини афв этишимни сидқидилдан сўрар эди.

Маълум бўладики, миннат билан қилинган ибодат, тама аралашган тоат гуноҳдан баттар экан.

Мумтоз адабиётда зоҳидга бўлган икки хил муносабатни курамиз: биринчиси – сўфийга зид қўйиб, уни танқид қилиш бўлса, иккинчиси – тариқатнинг шариатдан афзал-

лигини англаб, зоҳиднинг сўфийлар томонига ўтиши. Кўплаб шариат билимдонлари, жумладан, тасаввуф аҳлини қаттиқ танқид қилган ҳужжат ул-ислом номи билан машҳур Имом Фаззолийнинг умрининг охирида тариқатга кириши фикримизнинг далилидир.

Алишер Навоий кўплаб fazal ва байтларида зоҳид ва сўфий баҳсида фикр юритганки, уларни тушуниш учун бу тоифа орасидаги тафовутни, зиддиятнинг туб илдизи ва ҳақиқий сабабини билиш тақозо қилинади, бу ерда шу ҳақда фикр юритдик.

«ИСТА КОМИЛ ХИДМАТИН...»

Алишер Навоийнинг комил инсон билан боғлиқ қарашлари тасаввуф таълимоти билан боғлиқлиги маълум. Унингча, тариқат йўлига кирмай, риёзат чекмай камолотга эришиш мумкин эмас. Қуёш бир томондан чиқиб, иккинчи тарафга бориб ботгани сингари камол каёб этишни орзу қилган киши ҳам риёзат босқичларини босиб ўтиши керак, дейди бу ҳақда шоир:

Күёшдек манозил тай этмак керак,
Не раҳравки, қилғай камол орзу (4, 374).

Бу ерда раҳрав – йўл юрувчи, йўловчи, яъни солик, мурид: тариқатга кириб, риёзат босқичларини босиб ўтиб, Худо сари сайр қилаётган киши.

Инсон онадан комил булиб туғилмайди ёки бирданига камолотга эришмайди – бунинг учун муттасил интилиб, бирма-бир муайян босқичларни босиб ўтиш тақозо қилинадики, тасаввуфда бу босқичлар мақомот – мақомлар деб юритилади. Бу мақомлар 9 та булиб, биринчиси – тавба: уз айбу қусурлари, дунё ҳирсу ҳаваслари, нафс истак-ҳоҳишлиари, яъни, инсонни камолот йўлидан ҷалғитадиган барча нарсалардан воз кечиш; иккинчиси – вараъ: барча ёмон, ҳаром, шубҳали, ножӯя нарсалардан сақданиш, парҳез қилиш; учинчиси – зуҳд: дунёдан юз ўгириб, тоат-ибодат билан шуғулланиш, тақводорлик, парҳезкорлик, порсолик; тўртингчиси – факр: дунё неъматлари, вужуд эҳтиёжларини тарқ этиб, фақат Ҳаққа муҳтож булиш; бешинчиси – сабр: замон ва одамлардан етадиган барча зулм, озор, кулфатлар, тақдирдан юзланадиган балоларга сабр этиб, Худодан ўзгага

нола-илтижо қымаслик; олтинчиси – хавф: ҳамиша нафс вассасасига учишдан, шайтон макрига алданиб қолишдан, иймонни бой беришдан құрқиб яшаш; еттинчиси – ражо: Оллоқ марҳамати ва муруватидан умидворлик; сакқизинчиси – таваккул (таваккал): комил эътиқод ва тұла ишонч билан үзини Яратганның ихтиёрига топшириб, дунё, тирикчилик ва нафс ташвишидан бутунлай фориғ булиш; тұққизинчиси – ризо: нафс ризосидан чиқиб, Ҳақ ризосига кириш, қазойи қадарга бўйсуниш, таслим бўлиш, ҳамма нарсани Ҳақдан деб билиш.

Күпгина фазаларида Навоий пирсиз тариқат босқичини үтиб бўлмаслиги, камолот йўли раҳнамосиз амалга ошмаслигини таъкидлайди. Чунки риёзат йўли оғир ва мураккаб бўлиб, бу йулга етук етакчи етагида кирмаган киши адашиши мумкин. Чунончи, «Мажолис ун-нафоис»да замондоши шоир Камолиддин Бинойнинг ўзидағи қусурлардан кутулиш учун риёзат йулига киргани, лекин бирор пирнинг этагидан тутмагани боис ҳеч бир натижага эришмаганини ёзади: «Бу сифати салбий учун факр тариқин ихтиёр қылди ва риёзатлар ҳам тортти; чун пири ва муршиди йўқ эрди, ўз бошича қылғон учун ҳеч фойда бермади» (13, 74). Шунинг учун ҳам тасаввуфда ҳар жиҳатдан комил муршидга мурид тушиб, бу маънавий раҳбарнинг азму иродасига бўйсуниш, ўз айбу нуқсонларини унинг кўрсатмаларига биноан тузатиш энг мақбул ва энг кенг тарқалган йўли бўлиб, Пайғамбаримиз саҳобаларни худди шундай суҳбат усули билан тарбиялаганлар. Шоирнинг ўзи ҳам 1476 йили Абдураҳмон Жомийга қўл бериб, нақшбандия тариқатига кирган.

Иста комил хидматин ғафлатни рафъ айлай десанг
(3, 457), –

деб ёзади бу ҳақда шоирнинг ўзи.

Инсонни камолот йулидан бошлаб, уни тариқат босқичларидан олиб үтадиган, ёмон одатлардан халос этиб, яхши фазилатларга ошно қиласидиган, қўнглидан «ғайр нақшини кетказиб», илоҳий маърифатга етказадиган, қискаси, хом толибни риёзатлар ўтида пишириб, гузал хулқ ва етук илм соҳибиға айлантирадиган, комиллик мақомига

кўтаридаиган маънавий раҳбарни Навоий пир, муршид, комил, ориф, соқий, пири майхона, пири майкада, пири дайр, пири ишқ, пири харобот, пири муғон, пири хаммор каби мажозий тимсол ва сифатлар билан улуғлади. Шунга мувофиқ, майхона, майкада, дайр, дайри фано, харобот, бутхона сўзлари ана шундай комил инсонлар сұхбати, давраси ва йифиладиган жойини англатади. Чунончи:

Қадаҳ гар бермасанг, эй дайр пири, не осиф ранжким,
Сулук этмас асар гар пирдин етмас ҳидоят хўб

(4, 40).

Дайр – насронийлар ибодатхонаси булиб, мажозий маънода майхонани, «ҳаммаслак покбоз ошиқлар даврасини»¹, шунингдек, «зоти аҳадиятдан ҳузурланиш»ни² билдиради. Дайр пири – майхона пири, демакки, тариқат пири, маънавий пешводир.

Тасаввуф адабиётида жом ёки қадаҳ деганда, одатда, пири комил ёки ориф инсоннинг илоҳий файзга лиммолим қалби назарда тутилади. Бу ерда қадаҳдан мақсад – пир таълими, ундан етадиган маънавий ҳузур.

Сулук – тариқат, тасаввуф йўли маъносида келаяпти.

Ҳидоят – раҳнамолик, раҳбарлик, түрги йулни кўрсатиш.

Осиф – наф, фойда, манфаат.

Шундай қилиб, байтнинг мазмуни: «Эй тариқат пири, агарда сен маънавий ҳузур еткизмасанг, ранжу машаққат чекишдан нима фойда? Агар пирдан тегишли даражада ҳидоят етмаса, тасаввуф йўлига киришнинг ҳеч бир нафи йўқ».

Шоирнинг дайр пири зикр этилган ғазалларида кўпинча муғ, муғ дайри, муғбача, пири муғон сўзлари ёнма-ён келади. «Муғ»нинг луғавий маъноси оташпараст булиб, бу сўз баъзан оташпарастлар руҳонийсини ҳам билдиради. Мажозий мазмунда муғ – пири комил³. Муғ дайри – оташпарастлар ибодатхонаси, мажозан эса майхона. Пири муғон – муғлар пири, комил руҳоний раҳбар маъносини англатади»⁴.

¹ Рустамов А. Шоирнинг биринчи ғазали. 179-бет.

² Ҳаққулов И.Ч. Ўзбек тасаввуф шеъриятининг шаклланиши ва тараққиёти. Докторлик диссертацияси автореферати. Тошкент, 1995, 42-бет.

³ Ҳаққул И. Ирфон ва идрок. 138-бет.

⁴ Сайид Жаъфар Сажжодий. Фарҳонги истилоҳот ва таъбироти ирфони. С. 217.

Мугбача – муғлар хизматидаги бола булиб, сўфиёна адабиётда у «содик мурид, чин ошиқ»¹ ва соқий тимсоли ҳисобланади. Чунончи, қуйидағи байтда у соқий маъносида келади:

Менга дайр ичра берди муғбача бир майки, жон топтим,
Бу жаннатнинг ҳамоно хури улдур, кавсаридур бу
(6, 352).

Аҳмад Яссавий уз ҳикматларида Мұхаммад алайхиссалом-га пири мугон сифатини беради:

Пири мугон Ҳақ Мустафо бешак билинг,
Қайга борсанг, васфин айтиб, таъзим қилинг².

Дайр, дайр пири, муғ, мугбача, муғ дайри сўзларининг бир-бирига нисбати булиб, улар биргаликда ягона занжирни, уйғунликни ташкил этади. А.Рустамовнинг ёзишича, мугбача ўрнида соқий ёки бошқа сўз ишлатилса, улар дайр сўзига уйғунлашмайди. «Соқий» сузи майхона, майқада каби сўзларга уйғундир. Моҳир санъаткорлар сўзларни рамзий мазмунда ишлатганда ҳам уларнинг асл луғавий маъноларини назардан четда қолдирмайдилар»³.

«Дайри фано» – «ҳайвоний нафсдан кутулган, руҳантирик, маънавий жиҳатдан етуқ кишилар мажлиси, уларнинг ботиний олами»⁴. Чунончи:

Хушёр ани билгил бу фано дайрида, эй шайх –
Ким, түлғучка паймонаси бир лаҳза ойилмас (4, 167).

Мумтоз шеъриятда купинча дайр пири – шайхга, фано дайри – хонақоҳга зид қўйилади:

Хонақоҳда бода ичкан эмин эрмас шайхдин –
Ким, фано дайридадур дор ул-омондурким, ичар
(4, 131).

¹ Ҳаққұл И. Ирфон ва идрок. 138-бет.

² Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар (Нашрға тайёрловчи: И. Ҳаққұлов). Тошкент, F. Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991, 53-бет.

³ Рустамов А. Шоирнинг биринчи ғазали. 179-бет.

⁴ Комилов Н. Тасаввuf. 170-бет.

Қүйидаги байтда эса Навоий маънавий ҳақиқатларни кашф этган одамлар ҳузурини қўмсаш, улар ҳикматидан баҳра олиш туйғусини ифодалаган:

Чун фано дайриға кирдим бода тут, эй пири дайр,
Зарф хоҳ эски сафол ўлсун вагар олтун қадаҳ (3,104).

Харобот, харобот аҳли ҳам Навоий ижодидаги фаол тимсоллардан. Харобот «тасаввуф истилоҳида инсон жисмининг хароб бўлиши – қаноат, факр йўлига кириб, ҳайвоний нафслар, кераксиз, ёмон хулқ-одатлардан кутулиб, ўзни хоксорлик, камтарилик рутбасига солишдир»¹. Харобот риндларининг «нафслари туфроқ билан тенг бўлсада, лекин ҳимматлари олдида баланд осмон гүё пастидек. Замон қайгуларидан кўнгли гамсиз, фалак ташвишларидан хотири аламсиз. На ҳаётдан, на ўлимдан қўрқади; ҳиммати олдида бор-йўқ бирдай»². Харобот –«комил инсон ҳузури», пири харобот – комил инсон, шайхи ориф ҳам дейилади³. Харобот аҳли – ринклар, ошиқлар. Улар кўпинча зоҳид, муҳтасиб, шайх, уламо сингари зоҳирпарастларга қарши қўйилади. Харобот аҳли (уларни сийрат аҳли ҳам дейиш мумкин) Ҳаққа етиш йўлида ишқни асос қилиб олсалар, суврат аҳли (яъни, шайху зоҳидлар) Оллоҳ ризосини тақвада, тоат-ибодатда деб биладилар.

Харобот ичра кирган кишининг ундан қайтиб чиқиши қийин. Шундай экан, эй порсо, ўзинг ҳам май ич-у, бошқаларга ҳам узат. Порсо – тақводор дегани. Яъни, илоҳий жазба теккан инсоннинг Оллоҳ ишқидан юз ўгириши мушкул:

Чун харобот ичра туштунг – чиқмоғинг душвор эрур,
Ихтиёринг йўқ ичиб, эй порсо, тутқил қадаҳ (4, 81).

Шоир наздида харобот ичра бир қадаҳ май симирмоқ Хизрга қўшилиб оби ҳаёт ичмоқдан афзал. Бу билан у Оллоҳ ишқининг бир лаҳзасини абадий умрдан устун қўймоқда:

¹ Комилов Н. Тасаввуф. 170-бет.

² Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб (Насрий баён муаллифи И. Махсумов). Тошкент, F. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981, 43-бет.

³ Мухиддинов М. Суфийлар ахлоқи // «Тафаккур», 1997, 4-сон, 46-бет.

Гар харобот ичра мумкиндур сумурмак бир қадаҳ,
Хизр агар үлтурса бормам чашмайи ҳайвон сари
(3, 480).

Навоий газалиётида у ёки бу даражада комил инсонни билдириб келган тимсол ва сифатлар шунчалар кўпки, бир муҳтасар мақола доирасида уларнинг барчаси хусусида тўхталиб ўтишнинг имкони йўқ. Шунинг учун ҳам биз уларнинг айримлари ҳақида дастлабки маълумотлар бериш билан кифояландик.

АЗАЛДАН ОШИҚЛИК НИМА?

Шарқ мумтоз шеъриятининг асосий мавзуси – ишқ. Бу шеъриятда ишқнинг авж пардаларда тараннум этилишининг сабаби тасаввуф фалсафаси билан боғлиқ. Унга кўра, Оллоҳ таоло оламни ҳам, одамни ҳам ишқ туфайли яратган. Ўз навбатида, Оллоҳ ҳузурига қайтиш – яна у билан бирга бўлиш воситаси ҳам ишқ. Демак, бу дунёнинг аввали ҳам, охири ҳам ишқ. Шунинг учун ҳам Жалолиддин Румий ўз рубоийларидан бирида ҳатто: «Мени она эмас, ишқ туққан!» – деган эди¹.

Азалий ошиқлик, абадий мастилик – тасаввуф шеъриятининг етакчи мотивларидан. Бунинг сабаби, инсон азалда Яратувчи билан бир бутун бўлгану яралиб ундан айри тушган: энди бир умр яна ўша илоҳий бирлик – ваҳдатга интилади. Бунинг устига, Оллоҳнинг хос бандаларига қиёматда жамолини курсатиши ҳақидаги ваъдаси ҳам бор. Бу шеъриятда маҳбубанинг аввал бирга бўлиб, кейин ошиғини үзидан узоклатгани, бир куриниш берганича фойиб булгани, ваъда бўлса-да, унинг вафоси кечикаётгани, висол жон эвазига муяссар бўлиши, бинобарин, маъшуқанинг жон оловучи эканлиги-ю, ошиқнинг мудом ўлимни орзу қилиши, ёрдан жонини олишини сўраши ва шунга ӯхшаш дунёвий талқинга буй бермайдиган мотивларнинг учраши шундан.

Азалдан ошиқлик мотиви Навоий ижодида ҳам кўп учрайди. Чунончи, қуидаги байтида қисмат қалами ошиқлиқни пешонамга битиб қўйган, шундай экан, эй дуст, мени ақл хукмига бўйсунишга ҳадеб даъват қилаверма, деб ёзади:

¹ Қаранг: Мұхаббат тароналари. Рубоийлар (Таржимон, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Эргаш Очилов). Тошкент, «Шарқ», 2005, 213-бет.

Күп хирад хаттин Навоий сори чекма, эй рафиқ –
Ким, анга қилки қазо ошиқлиф айлабтур рақам
(6, 271).

Мана бу байтида эса ишқ азалдан менинг насабим бўлган,
шундай экан, мени бу ишқдан ман айлама, сен мени ман
қилганинг билан мен қандай қилиб пешонамга битилган
тақдирни ман қила оламан дейди:

Ишқ азалдинdur насибим, носиҳо, манъ этмагил,
Манъ қилсанг ҳам, нетиб мен манъи тақдир эткамсн
(5, 332).

Ёки:

Сендин айрилмоқ кўнгулга мумкин эрмас то абад,
Чун сенинг бирла азалдин аҳду паймон боғлади
(3, 462).

Азал деганда яратилишнинг ибтидоси, Худо одамларнинг
тақдирини муайян қилган яратилиш куни кўзда тутилади.
Абад эса қиёмат куни. Демак, шоир айтаятпики, кўнглим
азалда сен билан аҳду паймон қилган эди – энди абадгача
сендан айрилиш мумкин эмас.

Азалият ибтидосизу абадият интиҳосиз¹. Ал-Аввал ва ал-
Охир – асмои ҳусна – Оллоҳ таолонинг гузал исмларидан
ҳисобланиб, ал-Аввал – ҳамма нарсадан аввал, бошланиши
чегарасиз, ал-Охир – ҳамма нарсадан боқий, охири чексиз².

Тонг эмас бўлса Навоий маст то шоми абад –
Ким, азал субҳида бўлмиш қисмати жоми аласт
(3, 83).

«Навоий абад шомигача маст бўлса, сира ҳайрон қола-
диган жойи йўқ, чунки унинг қисмати азал тонгида аласт
жоми бўлган».

Аласт – азал, яратилиш куни, Оллоҳ таоло оламни
яратишдан бурун инсонларнинг руҳидан ваъда олган, Худо
одамларнинг тақдирини белгилаган кун. Шунга мувофиқ,

¹ Сайид Жаъфар Сажжодий. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти
ирифони. С. 80.

² Ислом. Энциклопедия. 25-бет.

аласт жоми — яратилиш шавқидан масрурлик, ўшанда Ҳақ жамолини кўриб маст бўлганлик, сармастлик хумори, яъни азалий мастилик.

Бу ҳақда Қуръони карим «Аъроф» сурасининг 172-сурасида шундай дейилади: «Парвардигорингиз Одам болаларини белларидан (яъни, пушти камарларидан то қиёмат кунигача дунёга келадиган барча) зурриётларини олиб: «Мен Парвардигорингиз эмасманми?» — деб ўзларига қарши гувоҳ қилганларида, улар: «Ҳақиқатан сен Парвардигоримизсан, бизлар бунга шоҳидмиз», — деганларини эсланг! (Сизлардан бундай гувоҳлик — аҳд-паймонни олишимиз) қиёмат кунида: «Бизлар бундан бехабар эдик», — демасликларингиз учундир¹. Демак, аласт — Оллоҳ билан инсон ўртасида аҳду паймон қилинган кун, шунга мувофиқ, аласт майи — ана шу аҳду паймоҳ шавқидан мастилик ҳолати, хуморлик кайфияти. Азалда қилинган ана шу аҳду паймонга инсон абадгача содик қолиши керак. Яратувчи билан ваъдалашув шавқидан қиёматгача масти хуморлик мотивларининг асосида худди шу нарса ётади. Бу ваъдага вафо қилганларга, Оллоҳ амридан чекинмай, дилини поклаб, хулқини гўзалластирган, ўзини камолотга етказган хос бандаларига қиёмат кунида дийдор ваъдаси бор. Мазкур ваъдани бажармаганлар, аҳду паймонни бузганлар диндан қайтган, кофир бўлади.

«Лирик қаҳрамоннинг маъшуқ жамолини кўриши ҳақидаги гап илоҳнинг айнан жамоли ҳақида эмас, балки қалби шубҳа-гумонлардан покланиб, ваҳдат йўлига кирган, доим ҳусни мутлақни кўриш иштиёқида ёнадиган, ўтранадиган ошиқнинг эътирофлари ҳақидадир. Зотан, шариат ва тариқатга оид кўпгина китобларда Оллоҳ зоти ва сифоти ҳар бир кишининг руҳий ва ахлоқий камолотига қараб, у ёки бу даражада мушоҳада-мукошафа этилади. Уларда ҳақиқий дийдор охиратда курсатилади, дейилади»².

Машхур тасаввуф шайхи Шиблийдан биروف: «Васл нима?» — деб сўраганида, у: «Икки тарафдан кечсанг, висолга етасан», — деб жавоб бериди. «Икки тараф нима?» — деса:

¹ Қуръони карим. 110-бет.

² Рафиддинов С. Мажоз ва ҳақиқат. 55-бет.

«Сизларнинг рўпарангиздаги Оллоҳни тўсиб турган чўқ-ки», – дебди. «У чўқки нима?» – деганида эса: «Дунё ва охират», – деган экан (17, 221). Чиндан ҳам, тасаввуфий адабиётларда айтилишича, дунё тилаган дўзахга тушади, жаннат умидида тоат-ибодат қилган равзай ризвонга етишади, иккисига ҳам боқмай, дийдор тилаган Ҳақ жамолига мушарраф бўлади. Оллоҳ дийдорини дунё ва охират тўсиб туради, дейилишининг сабаби шу.

Илоҳий маҳбубага бу шеъриятда маъшуқи азал сифати ҳам берилган. У дунё яратилганда – азал кунида бир жамолини курсатган эди, энди қиёматда – абад кунида хос бандаларига яна бир марта дийдор ваъда қилган. Мумтоз шеъриятда маъшуқанинг бир бор юзини курсатганича қайта ўзини сира намоён қилмагани, бечора ошиқнинг яна бир марта уни куриш умидида ёниши ҳақидаги фикрларнинг кўплиги шундан.

Шунинг учун ҳам Навоий қани эди яна бир марта висол мумкин бўлса, ҳижрон мени ул маҳвашдан ажратади олармиди, деб ёзади:

Эй Навоий, гар яна бир қатла мумкин бўлса васл,
Солмоқ ул маҳвашдан айру ҳажр не имкон мени
(6, 409).

«Эй Навоий, қани яна бир марта висол мумкин бўлса эди, ҳижрон мени у маҳвашдан ажратишга имкон тополмасди».

Бошқа бир байтида эса дийдор ваъдаси бўлса, жаннатга етиш азоби нима бўлибди, висол умиди бор экан, жафо нима бўлибди дейди:

Биҳишт меҳнат эмас бўлса ваъдаи дийдор,
Висол умиди бор эрса, жафо не бўлғусидур?
(3, 131)

Оллоҳ – илоҳий маҳбуба ҳар ерда, ҳар дақиқа ҳозири нозир бўлишига қарамай, ошиқ унинг васлига етиш ўёқда турсин, ҳатто Уни кўролмайди, сўзини эшитолмайди. Ҳолбуки, Унинг узоқлиги, нари борса, кўз қадар, лекин ўз кўзингни кўролмайсан. Унинг яқинлиги жон қадар, айфуски, жонни ҳам илғолмайсан.

Ёр эрур жон ичра, сен ғофил vale истаб ани,
Кеча-кундуз ел киби бўлмоқ жаҳонпаймо не суд
(5, 95).

«Ёр жон ичида-ю, сенинг шамол каби кеча-кундуз уни
иълаб жаҳон кезганингдан нима фойда?»

Маълум бўладики, азалдан ошиқлик билан боғлиқ
байтлар сўфиёна мазмунга эга бўлиб, инсон руҳининг ўз
Яратувчисини кўриб ошиқ бўлганига ишора қиласди. Оллоҳ
гаоло бандаларига муборак жамолини курсатиб, уларнинг
руҳларидан ваъда олган, Худо ва инсон ўртасида ўзаро аҳду
наймон боғланиб, у хос бандаларига дийдорини кўрсатишга
ваъда берган ва инсон ҳам унга муносиб бўлишга қасамёд
қилган кунни бадиий тамсил этади.

ДАЙР ИЧРА ҚАДАМ ҚҮЙСАНГ...

Дайр пири илгидин зуннор белга боғлабон,
Бут қошинда қилмас эрсанг сажда, беикроҳ қайт
(6, 60).

Тасаввуф шеъриятининг тимсолу ташбеҳларидан бехабар ўқувчи бу байтни ўқиб, ҳайрон қолиши табиий. Чунки шоир насронийлар ибодатхонаси пири қўлидан белига зуннор боғлаб, бут қошида сажда қилишга даъват этаяпти-да. Ислом дини эса бутга сифинишни қатъяян ман этади. Нима, байт куфрга чақиряптими?

Ҳамма гап шундаки, дайр, дайр пири, зуннор, бут, ҳатто бел ҳам бу ерда мажозий маънода қулланган булиб, тасаввұф тимсолларидир.

Насронийлар ибодатхонаси бўлмиш дайрнинг мажозий маънода майхонани билдириши, шунга мувофиқ дайр пири – майхона пири, демакки, маънавий раҳбар эканлиги маълум бўлди. Зуннор ва бутнинг ҳам тасаввуф шеъриятида қандай маъноларда келишини билиб олдик.

Бел – комил инсоннинг фикру тахайюлига, ингичка бел – бу фикру тахайюлнинг нозик ва теранлигига ташбеҳ этилади. Бундан ташқари, бел деб толиб ва матлуб ўртасида тўсик булиб турган парданинг кўгарилиб, улар орасида яқинлик вужудга келишига ҳам айтадиларки, бу мақомга эришиш foят мушкул ва унга Оллоҳнинг ўзи истаган хос кишиларгина мұяссар бўладилар.

И кроҳ – жирканиш, ёмон кўриш, ёқтирмаслик, зўрлаш. Дема к, беикроҳ – мажбур қилмасдан, зўрламай, жирканмай, ўзи ҳоҳлаб, ихтиёрий дегани бўлади.

Байтдаги барча тушунарсиз сұзлар маъноси ойдинлашгач, уни шундай талқын қилиш мүмкін: «Тариқат пири қулидан иродат белбоғини белга боғлаб, илохий маҳбуба қошида сажда қилмайдиган бұлсанг, үз ихтиёриң билан қайтиб кет (уртадан чик)».

Маълум бұладики, байтда тариқат йұли, пиру муридлик талаби, илохий ишқ ҳақида сұз бормоқда. Бу, аслида, «Келмагил майхонаға, эй шайхи олийжоқ, қайт» мисраси билан бошланадиган ғазалнинг учинчи байти бұлиб, унда тариқат пири ва шариат шайхи бир-бирига қарши құйилмоқда. Зоҳид ва сұфий каби пир ва шайх антонимик жуфтлиги ҳам тасаввуф шеъриятида фаол құлланади. Чунки пир – маърифат ва муҳаббат соҳиби, тасаввуф тариқатида муридга раҳнамолик қиласынан ботиний илмларда юксак мақомга күтарилған киши бұлса, шайх – зоҳирий илмлар эгаси, шариат билимдони, ишқ ва ирфондан бехабар киши. Майхона эса «мушоҳада ила матлубга восил булишни истаган, ҳақиқиي маҳбуб ишқига гирифтор бұлған, ҳақиқат бодасидан сармаст, яқдил ва сафоли дўстларнинг тұпланадиган жойи»¹.

Пир – ҳол илми соҳиби бұлса, шайх – қол илми эгаси.

Ҳол илми – инсондаги сұз билан түщунтириб бұлмайдиган ғаройиб руҳий кечинмалар, фавқулодда феъл-автор, хислатларнинг намоён булиши; ботиний илмлар, кенг маънода тасаввуф илми.

Қол илми – тил билан ифодаласа бұладиган илмлар, яъни зоҳирий илмлар. Шариат илми ҳам шунга киради.

Бинобарин, шоир шайхнинг майхонага киришини истамаяпты ва шартлар құйиб айтаяпти, маънавий раҳбар хизматига сидқ билан бел бойлаб, унинг маърифатға кон сұзларидан баҳра олиб, зоҳирий билимларингу ақлу ҳушиңгни унугиб, ҳақиқиي маҳбуба қошида бош урмайдиган бұлсанг, бизнинг даврамизга құшилма – эшикдан қайтиб кетавер. Чунки байтда илохий ишқ, ҳақиқиي маҳбуба, унга етишадиган йүлни күрсатадиган маънавий раҳбар, унинг хизматига бел боғлаган мурид ҳақида сұз бораяпти. Бегонага эса бу сари йүл йүқ. Аслида бегона ҳам

¹ Атойи. Девон (Нашрга тайёрловчы, сұзбоши ва изоҳлар муаллифи С. Сайфуллоҳ). Тошкент, «Фан», 2008, 293-бет (Изоҳлар қисми).

тасаввуф истилоҳларидан булиб, тариқат йўлига қадам қўймаган¹, сайру сулукни ўтмаган, демакки, илоҳий ишқдан бехабар ва бебаҳра кишики, бу ерда шайх унинг мақомида келаяпти. Шоирнинг ўзи эса бошқа бир байтида барча боғлиқликларни тарқ этиб, дайр ичра қадам қўйдим, бас, дайр пири ҳар неки демасин, унга бўйсунишдан бошқа чора йўқ, деб ёзади:

Тарқ этиб ҳар қайдни, қўйдум қадам дайр ичра, лек,
Дайр пири ҳар неким дер, чора йўқ жуз инқиёд
(6, 87).

¹ Сайид Жаъфар Сажжодий. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфони. С. 751.

ИШҚ КОФИРИ КИМ?

Куфр деганда тасаввуфда инсонни Худодан ажратадиган, унинг хаёлини чалғитадиган нарсалар кўзда тутилади. Шунга мувофиқ, бу дунёга берилиш кофирлик ҳисобланади. Чунки кишини дунё севгиси Худодан узоқлаштиради.

Тасаввуфда куфр деб тафриқа (бўлиш, айриш) олами зулматига айтилади. Яна айтадиларки, куфр ваҳдатнинг касратда яширинишидир. Баъзилар ҳақиқий куфр абадий фанодир дейдилар. Сифатлар, исмлар ва феъллар мартабасидан ўтмаган кишилар эса кофирдир¹.

Буларнинг бари тасаввуф истилоҳлари булиб, тафриқа олами – инсонни Яратувчисидан ажратган бу дунё. Ваҳдат – Оллоҳ таолонинг бирлиги, ягоналиги. Бу тушунчага кура борлиқ ягона вужуддан, оламдаги барча нарсалар унинг тажаллийси – намоён булишидан иборат. Касрат – қуплик олами, яъни дунё. «Бирлик (Ваҳдат)нинг зиддицир. Касрат олами ўз-ўзича ящай олмайди, у ваҳдат оламининг аёнлашуви, инъикоси»². Фано – тасаввуфда банданинг Ҳақда фано булиши, яъни башарий хусусиятларнинг илоҳий сифатлар ичра маҳв булиши. Сифатлар деганда илоҳий зотнинг аёнлашуви, унинг қудрати ва хусусиятлари тушунилади. Барча руҳий ва моддий оламлар, жумладан, инсон ҳам шу сифатлардан иборат. Исм эса зотга – илоҳий бирликка ишора. «Ислардаги сифат Оллоҳ исмларининг моҳиятини билдиради. Масалан, қодир қудратдан, олим илмдан ва ҳоказо. Буни «асмо ул-хусна» дейилади. Оллоҳ исмлари 99 та

¹ Сайид Жаъфар Сажжодий. Фарҳангни истилоҳот ва таъбироти ирофони. С. 665.

² Ҳаққул И. Навоийга қайтиш. Тошкент, «Фан», 2007. 154-бет.

булиб, уч гурухга булинади: биринчи гурух Яратувчининг зотидан далолат беради: воҳид, ғаний, аввал, охир, жамил ва ҳоказо. Иккинчи гуруҳ азалий сифатларини билдиради: ҳай, қодир, олим ва ҳоказо. Учинчи гуруҳ Ҳақ феълининг сифатларини билдиради: холик, раззоқ, одил ва ҳоказо¹. Зот деганда тасаввуф аҳли Мутлақ руҳнині үзини, илоҳиёт оламининг жавҳари, яъни абадий ва азалий Ваҳдатнинг моҳиятини тушунгандар.

Куфр ҳақиқий иймондир дейилганда, касратнинг ваҳдатда пинҳонлиги, банданинг фоний булиши, ҳақиқий маҳбуба хизмати ва тоатига етишга ишора қилинади². Яъни, ҳақиқий маҳбуба ва илоҳий ишқдан бошқа барча нарсага бегона булиш. Фаридиддин Аттор куфр – дарвешликнинг мағзи, куфр – ошиқликнинг ниҳояси дер экан³, худди шу нарсани кўзда тутгани шубҳасиз.

«Ишқнинг кофири булиш – сўфий наздида ҳақиқий иймонга эга бўлиш, нечунким, фарқлар, кўплик олами орқали, ёпиқлик пардасини кутариш, дунёни тарқ этиш орқали ваҳдатга етилади. Диндор руҳоний Илоҳни севишни эмас, Унга сажда қилиш, тоат-ибодат билан жаннатий булишни тарғиб этади, сўфий бўлса, Илоҳдан бошқасини тан олмайди, расм-руsumлар, одат-маросимларни инкор этади, Илоҳ жамоли акс этган барча мавжудотни, бутни ҳам, насроний қизни ҳам севиш мумкин, деб таълим беради»⁴. Чунки бут – «ишқ ва ваҳдат рамзи», маъшуқ тимсоли бўлса, тарсо (насроний) – нафси амморани маҳв этиб, нафси ҳамидага эришган ориф инсон, «дунёдан этак силкиб, илоҳий ишққа гарқ бўлган киши»⁵.

«Тасаввуф шеърияти қаҳрамонлари, хусусан, ошиқ ва орифлар учун «куфр»га берилмоқ, «тарсо»ни севмоқ, «бут»га сажда қилмоқ энг олий истак ва шавқу завқ матлабидир»⁶.

¹ Абдуқодиров А. Тасаввуф истилоҳларининг қисқача изоҳли лугати. Хужанд, Раҳим Жалил номидаги давлат нашриёти, 1997, 6-бет.

² Süleyman Uludag. Tasavvuf terimleri sozlugu. Kabalci Yaynevi, 2001. S. 224.

³ Фаридиддин Аттор. Мантиқ ут-тайр. 105; 120-бетлар.

⁴ Комилов Н. Тасаввуф. 257-бет.

⁵ Ҳаққул И. Ирфон ва идрок. 88-бет.

⁶ Ҳаққулов И. Ўзбек тасаввуф шеъриятининг шаклланиши ва тараққиёти. 41-бет.

Шунинг учун Навоий қўплаб байтларида ўзининг кофири ишқ бўлганлиги ҳақида фахрланиб ёзди:

Эй Навоий, сени чун қилди қазо кофири ишқ,
Фориг ўл бут қошига, сажда қил эмди пайваст
(4, 61).

«Эй Навоий, сени қисмат ишқ кофири қилиб сайлади –
энди бут қошини макон тутиб, муттасил унга сажда қил».

Яъни, тақдир сени ҳақиқий иймонга соҳиб этди – энди
Ҳақ йўлини тутиб, унга сидқидилдан муттасил бандалик
қил.

Ёки:

Жоми майди бўлди чун ул бут жамоли жилвагар,
Кофири ишқ үлғамен, гар бош кўтарсам жомдин
(5,329).

«Май жомида ул бут жамоли жилва қилди – энди бу
жомдан бошимни кўтарсам, ишқ кофири бўламан».

Байтнинг тасаввуфий маъноси шундай: «Кўнгил кўз-
гусида Ҳақ жамоли жилва қилди – энди кўнгилни қўйиб,
бошқа нарсага, айтайлик, ақлга, нафсга, дунёга юзлансан,
майл қилсан, ишқ кофири бўлишим тайин». Ёки: «Кўнгил
кўзгусида намоён бўлган маҳбуба жамолини кўриб, ундан
шигоҳимни олиб, ўзимнинг ҳақиқий иймон соҳибига
айланганимни билдим».

Яна:

Кўйи ул дайрки, дин аҳлини айлаб кофир,
Қоши ул дайрда бу куфр элига меҳроб (6, 34).

«Ул дайр кўйи дин аҳлини кофир айлаб, қоши ул дайрда
бу куфр элига меҳроб».

Бу байтни тушуниш учун дайр, кофир, қош, куфр эли
каби бир неча истилоҳ-тушунчаларнинг тасаввуфий маъно-
сини ойдинлаштириб олиш керак.

Дайр ҳақида етарли тушунчага эга бўлдик. Бу ерда дайрга
қадам қўйса, дин аҳлининг зоҳирий нарсаларни тарқ этиб,
ботинга юзланиши хусусида сўз бормоқда.

Қош – илоҳий ва моддий олам чегараси. Пайвасталиги – Оллоҳ ва оламнинг ягоналиги, қайрилмалиги – сўфий дилидаги нафс ва кибрни, узун ва қалинлиги – Ҳақ йули-нинг узун ва мураккаблигини билдиради.

Мехроб – масжидда имом турадиган тепаси қайрилма жой; мажозан: ёрнинг қайрилма қоши. Айни жиҳатдан қошнинг меҳробга нисбати бор: ошиқлар учун меҳроб – ёрнинг қоши. Зоҳидлар масжиддаги меҳробга сажда қилишса, сўфийлар майхонада ёрнинг қайрилма қошига юкинишади. Бунинг сабаби эса юқорида маълум бўлди: қошнинг пайвасталиги – тулашиб кетганлигини кўриб, Оллоҳ ва оламнинг ягоналигини идрок этадилар, қайрилмалигидан дилларидағи нафс ва кибрдан нажот тилайдилар, узун ва қалинлигига қараб, бу узун ва мураккаб йўлни босиб ўтишда мадад сурайдилар.

Мана энди байтнинг мазмунини қўйидагича шарҳлаш мумкин: «Дин аҳли хонақоҳга кириб, орифлар даврасига қўшилса, аввалги зоҳирий қилмишлари, қуруқ тоат-ибодатларидан воз кечиб, Ҳақ ошиғига айланади, яъни суратпастлиги йўқолиб, маъно аҳлига айланади. Бинобарин, энди ўз тоифасидагилар – зоҳир аҳли учун бегонага – кофирга айланади. Бу куфр эли учун ёрнинг қоши меҳроб вазифасини бажаради. Яъни, ориф ва авлиёларнинг илоҳий маърифатдан сузлагувчи тили охир-оқибат барча дин аҳлини зоҳирий расм-руслумлар, қуруқ ибодатларнинг кофирию Ҳақнинг ошиғига айлантиради ва бу «кофир» тоифа учун энди ёрнинг қоши сажда қилинадиган меҳроб вазифасини ўтайди».

Зулфидин шиддати куфрум эрур ул ҳадғачаким,
Субҳа торича эрур риштаи зуннор манга (5, 15).

«Ёр зулфи туфайли куфрим зўрлиги шу даражадаки, зуннор ипи менга тасбех ипичалиқдир».

Зуннор – соликнинг дин ва иймон йулидаги садоқатини, нафснинг итоати ва фармонбардорлиги, риёзат аҳли қошида хизмат қилишни ҳам англатади¹.

Зулф – соч, аёлларнинг икки чаккасидаги жамалаги, кокили. Тасаввуфда у бир неча маънода келади: идрокига

¹ Атойи. Девон. 287–288-бетлар (Изоҳлар қисми).

Ҳен ким қодир бўлмаган илоҳий моҳият; куфр зулмати; шуқлиқ олами; ваҳдат мартабаси ва ҳоказо. Зулфнинг ҳалиқалиги – илоҳий сирлар, узунлиги – оламнинг чексизлиши, беқарорлиги – оламнинг ўзгарувчанлиги рамзи. Яна илоҳий тажаллий ва тариқат мушкүлотлари; илоҳий жамолни тусувчи, ваҳдат моҳиятини англашга монелик қилувчи ва ҳоказо.

Маълум бўладики, байтда куфру кофирилик ҳақида эмас, ғалки инсоний ҳою ҳавасларнинг чек-чегарасизлиги, нафс исстак-хоҳишлиарнинг беҳадду ҳисоблиги хусусида сўз бораётгани маълум бўлади, яъни шоир айтаяптики, бу дунёга муҳаббатим ҳаминқадарки, куфр аҳлиниңг зуннори билан ислом аҳлиниңг тасбеҳи уртасида фарқ йўқ.

Ботиний маъноларидан яна бири: «Мен Ҳақ муҳаббатига шунчалик фарқ бўлдимки, куфру иймоннинг фарқи қолмайди». Янада тўғрироги: динлараво тафовут йўқолди. Солик риёзат босқичларини босиб ўтиб, шундай бир мақомга юксаладики, энди унинг олдида ўзга нарса қолмайди: барча линлар Оллоҳ сари олиб борадиган айри-айри йўллар, турлигуман воситалар сифатида куринади, холос. Чунки у миллат ҳам, дин ҳам ажратмайди. Айни жиҳатдан улкан тариқатнири ва мутасаввиф шоир Жалолиддин Румий билан боғлиқ бир ривоят эътиборга молик:

Жалолиддин Румийнинг «Мен етмиш икки мазҳаб билан биргаман» деган сўзини куфр ҳисоблаган сунний мазҳабининг ашаддий тарафдори Садриддин Қазвиний муридларидан бирига тайинлайди:

– Бор-да, кўпчилик ичиди унинг бу гапни айтганайтмаганини сўра. Айтганман деса, ҳамманиңг олдида ҳақорат қил!

Мурид устози айтгандай қиласи. Румий эса унинг ҳақоратларига жавобан ҳеч нарса бўлмагандай кулимсираб:

– Биз шу мазҳаб билан ҳам биргамиз, – деган экан.

«Румий учун бу мазҳабларнинг ўзаро баҳсу мунозаралари ҳали балофатга етмаган одамларнинг дину диёнат, ислом ва иймоннинг моҳиятига етмай, зоҳирий нарсалар, атамалар устида маънисиз ва мақсадсиз тортишувлари бўлиб туюлган. Нега? Чунки бирор мазҳабда ҳам Худонинг Ўзи, Унинг Ўнруборлиги инкор этилган эмас. Мазҳаблар Холик ҳақида

эмас, балки маҳлуқот, яъни яратилган нарсалар, одамлар ўзи ўйлаб топган расм-русумлар, қонун-қоидалар, ақидалар ҳақида баҳс-мунозара қиласидилар. Тасаввуф аҳли эса Ҳақ таолонинг Ўзи, Унинг зоти ва жавҳари, яъни моҳиятлар моҳиятига етишиш учун интилгандари сабабли бу расм-русумлар, қоидаларга эътибор қиласидилар. Улар шариатни қаттиқ ҳурмат қиласидилар. Бироқ шариат шариат учун эмас, балки шариат ҳақиқат учун восита деб қаралган. Шундай бўлгандан кейин восита турлича бўлиши мумкин, мақсад эса битта – Ҳаққа етишмоқ, деб уқтирилади Жалолиддин Румий асарларида. Мана шу маънода Румий мен барча мазҳаблар билан бирман деган»¹.

Айтилгандардан келиб чиқсан, кофир – Ҳақни тан олмаган, уни рад этган эмас, балки у ҳаром қиласидилар дунёни, унинг неъмату ишратларини севган киши бўлиб чиқади. Лекин ҳар бир сўз-тушунчанинг икки томони бўлганидек, кофирлик ҳам тасаввуда икки маънода тушунилади: биринчиси – Ҳаққа кофирлик, иккимчиси – дунёга нисбатан кофирлик, яъни дунё неъмату ишратлари, нафс ҳирсу ҳавасларидан юз ўгириш.

Алишер Навоий ижодидаги куфру кофирликнинг бадиий талқинлари энг мураккаб ва баҳсли масалалардан ҳисобланади. Шунинг учун ҳам биз унинг баъзи умумий жиҳатларигагина тўхталиб ўтдик, холос. Бу мавзуни маҳсус тадқиқ этиш шоир асарлари мағзига чуқурроқ кириб, мазмун-моҳиятини барча қирралари билан теран англашга имкон яратади.

¹ Комилов Н. Тасаввуф. Иккимчи китоб. Тавҳид асрори. Тошкент, F. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат ҳамда «Ўзбекистон» нашриётлари, 1999, 25–26-бетлар.

НЕКБИН МИСРАЛАР

Навоий шеъриятида ҳатто дунё, замон, одамлардан шикоят оҳанглари ҳам шунчаки ҳасрат тарзида эмас, балки юксак бадиият пардасига уралган ҳолда гузал ва таъсирчан бир шаклда ўз ифодасини топади. Жумладан, ҳаётнинг қувончи, каму қайгуси кўп деган фикрни мана бундай фавқулодда ва оҳорли ташбех орқали тасвиirlайди:

Қолди хуррамлиқ фалакдин ташқари, кўр, эй рафиқ —
Ким, қазо наққошининг не гардиши паргори бор
(5, 110).

«Қазо наққоши, яъни Худо бу фалак тарҳи (лойиҳаси)ни чизганида хурсандчилик у чизган чизиқдан ташқарида қолди. Кўрдингми, унинг циркули не иш қилган».

Бу ерда ҳеч нарса Худо амридан ташқари эмас, деган фикр ифодаланган.

Бугина эмас. Шоир шеъриятида шикоят оҳанглари кўпинча таскин туйгулари билан қўшилиб кетади. Чунончи, қўйидаги байтнинг биринчи мисрасида у қотил санамнинг ўқидан кунгил илма-тешиқ бўлиб кетди, деб нолир экан, кейинги-сида шундан ҳам бир яхшилик топади: дуруст бўлди — жон қунининг чиқиши учун ҳар бир тешик бир йўл бўлди дейди:

Бўлди равзан-равзан ул қотил хадангидин кўнгул,
Жон қуши чиқмоққа бир йўл англа ҳар равзан манга
(3, 35).

Геки:

Үқи баским тандадур, тегмас танимға ўзга захм,
Улки ўқ деб нола қилдим, эмди қалқондур манга
(3, 36).

«Танимни ёр ўқлари тутиб кетганидан унга ўзга захм яқинлашолмайды. Шу маҳалгача ҳаммаёғимга ўқ санчилган деб нола қилар эдим, энди ўйлаб қарасам, бу ўқлар аслида мени бошқа жароҳатлардан, балолардан түсувчи қалқон экан».

Некбин инсон ана шундай – ҳамиша ёмонликдан ҳам яхшилик қидирди, ҳар қандай ёмонлик муайян яхшиликдан холи эмаслигини теран идрок этади.

Яна ёзади:

Күхи фам тортарға хасдек жисм ила бел боғладим,
Остиға қолмишмен андоғким самон девор аро (3, 42).

«Хасдек нозик жисмим билан фам тоғини күтаришга бел боғлаган эдим, лекин девор орасидаги сомондек унинг остида қолдим».

Бу ерда ҳам гұзал ташбеҳ бор, лекин шикоят оғанги, тушкунлик дардини күрмаймиз.

Мутафаккир шоир энг кучли дарди, энг оғир қайғусини ҳам ана шундай бетакрор тимсолу ташбеҳлар воситасида гұзал ва таъсирчан ифодалайдикі, уларни ўқиб, ғамингиз ошмайди, балки тарқалади.

Бундай байтлар күнгилни чүктириш эмас, балки күтаришға, энг оғир дамларда ҳам бардам булиш, тушкунликка тушмай умид билан яшашга үргатади.

Нотекис дунёning акс ишлари табиий эканлигини англатиб, ҳар нарсадан дилгир бұлмасликка, дунёга очиқ күз, ҳаётга кенг күнгил билан қараашга даьеват этади.

Ҳар қандай чигал вазиятдан ҳам ақлу тадбир билан чиқиб кетиш мумкин.

Арзимас нарсалар хафа булишга арзимайды.

Шу тариқа Навоий асарларидан ҳаёт дарсини ўқиймиз, тириклиқ сабогини оламиз. Зоро, адабиётнинг асл вазифаси ҳам аслида шу: инсонни яшашга, курашга ундаш, қийинчиликларга чидаш ва сабр билан уларни енгіб үтиш, ғам-

қалыпташтыру юзланғанда довдираб қолмаслик, уни вазминлик
тапталған кечириб, ёрут кунларга умид билан яшашға үрга-
типидан иборат, наинки тушкунликка тушиш, умидсиз-
ликка берилишни ёқлаш. Ҳолбуки, айрим Farb адабий
оқымларыда шу ҳолни ҳам күрамиз.

ҲАЁТИЙ ТАШБЕХЛАР

Алишер Навоий буюклигининг қирраларидан бири шуки, у оддий ҳаётий воқеалардан ҳам ўзининг теран фикрларини образли тарзда ифодалаш учун бекиёс маҳорат билан фойдаланади. Жумладан, бир байтида: «Уй салгина қимирласа, қулаб тушмасин, босиб қолмасин-да, деб соҳиби қанчалик бетоқат бўлади. Шундай экан, бу айланувчи, доим ҳаракатда бўлган айланувчи фалак остида тинчлик-хотиржамлик бўлмаслиги кишини ҳайрон қолдирмайди», дейди:

Уйки, адно тебранур, сокинга хотир жамъ эмас,
Не ажаб, гар амн йўқтур гунбади гардон аро
(3, 39).

Мана бу байт аввалгисини гўёки давом эттиради:

Чархи дойир баҳриддин эл тутмасун соҳил умид –
Ким, қутулмас ҳар кишиким, тушти бу гирдоб аро
(3, 39).

«Бу ҳамиша айланиб турувчи фалак денгизидан ҳеч ким соҳилга чиқиб нажот топишни умид қиласин, чунки бу гирдоб аро тушган киши учун халос булишнинг имкони йўқ».

«Чойга новвот солсанг ширин бўлгани каби, лабинг хаёли кўнглимга тушса, мен ҳам шод бўламан», дейди бир байтида:

Сода кўнглум ичра лаълингнинг хаёли тушгали,
Шишаедурким, анинг ичига солмишлар набот
(3, 81).

Буюклиknинг бир белгиси энг оддий нарсадан энг гўзal гашбex яратиш бўлса керак: бўлмаса новвот чой қайда-ю, ёр ёдини шод қилган кўнгил қаёқда! Булар аро нозик ухшашликни топиш ва ишонарли қилиб тасвиirlash – мана сўз устасининг маҳорати!

Аслида шоирнинг шоирлиги ҳамма кўриб, ҳеч ким ўтибор бермайдиган нарсалардан ҳам гўзаллик топиб, ҳамманинг эътиборини унга жалб эта олишда.

Кўзга ташланмайдиган нарсани диққат марказига кучиришда.

Энг қуримсиз нарсадан ҳам энг гўзal жиҳат топиб, уқувчидаги унга нисбатан меҳру муҳаббат уйғотишда.

Бу жиҳатдан Алишер Навоий тенги йўқ санъаткор.

Мана бу кундалик ҳаётдан олинган, оддий ва самимиy, лекин гўзal ташбexни қаранг:

Булъажаблилар баҳори ишқ аро кўрким, мени
Гаҳ булутдек йиғлатур, гоҳе чоқиндек кулдурур
(3, 144).

«Ишқ баҳорининг ажойиб ишларини кўрким, мени гоҳ булутдек йиғлатади, гоҳ эса чақмоқдек кулдиради».

Ишқ табиати, ошиқ аҳволини табиий тимсолу ташбexлар воситасида ана шундай содда ва самимиy, айни пайтда гузал ва таъсиrчан тасвиirlайди.

Ёки қуйидаги тимсолу ташбexларнинг оҳорлилигини куринг:

Кулбамнинг эмас хишtlари дарзи, очмиш
Холимға фифон қилғали оғзин дару девор (3, 160).

«Сиз кўриб турганингиз бу кулбам гишtlарининг дарзи эмас, балки манинг ҳолимга фарёд чекиши учун эшигу девор оғзини яланг очибди».

Кўриниб турибдики, шоир ҳаётни, табиатни, одамларни синчковлик билан кузатади ва теварак-атрофдан, турмушдан ўз фикрини гўзal ва таъсиrчан ифодалаш учун ҳеч ким кутмаган гашbexлар топиб, ҳаммани ҳайрону лол қолдиради. Жумладан, қуйидаги байтида уйда ўт ёнганини тутун билдирганидек, кўнглимда ишқ борлигини ёр ишқида чеккан оҳим элга фош қилди дейди:

Халқ ичра күнгүл ишкүни фош айлади охим,
Үй ичида үт бор эрканин дуд этар изҳор (3, 160).

Ишқ дастидан уйқусизлик дардига йулиққанини эса мана
бундай образли йүсінда ифодалайды:

Сиришк айлади хокий танимни андоқим,
Қадам құяй деса уйқу күзумга, тойиладур (3, 167).

«Күзимнинг ёшидан бу хокий вужудим шунчалик ақволга
келдики, уйқу қүзимга қадам құяй деса тойилади (шунинг
учун ҳам мен уйқусизман)». Яғни, мен жон деб ухлар әдиму,
аммо уйқу мен сари йўл тополмаяпти: қўз ёши тўка-тўка
тупроқдан яралган вужудим замини сирпанчиқ бўлиб қолди.

Яна бир байтида: «Қонли ёш билан юзимга ёзилар экан,
кўнгил афсоналарини қандай қилиб ҳам яширай», дейди:

Кўнгул фасоналари, сизни, ваҳ, нетиб яшурай,
Бу навъким, юз уза қон ёш ила ёзиласиз (3, 175).

Ишқи пок бўлмай, кўрган гўзал юзга сажда қиладиган
булҳавас кимсани таҳоратсиз намоз ўқийдиган фосиққа
ўхшатади:

Улки эрмас ишқи поку сажда айлар кўрса ҳусн,
Уйладурким, айлагай фосиқ таҳоратсиз намоз (3, 182).

Ёмғир бир ерга ёғаверса, уни чуқур қилиб ташлагани
каби фалак зулмининг ўқи ҳам қўксимга санчила-санчила
охири кўнглимни тешди дейди:

Фалак пайкони зулми, ваҳқи, тешмиш хаста кўнглумни,
Нечукким, томчи бир ер узра кўп томиб, мағок этмиш
(3, 207).

Ёки куйидаги байтида қадди эгилган киши асога суюниб
юрганидек, менинг хаста кўнглимга киприклари таянчдир,
дейди:

Эй Навоий, хаста кўнглумга мададдур новаки,
Рост андоқим, заиф элга берур қувват асо (6, 30).

Навоий ташбеҳлари ана шундай ҳаётий ва табиийлиги
билин кишини ўзига жалб этади.

УЛУГЛАР ИБРАТИ

Дунё, унинг моҳияти, қиммати, ҳийла-найранглари, ҳар гусга кириб инсонни йўлдан уриши, унга кўнгил боғлаш хато эканлиги, чунки ошиқ бўлган бир умр ҳаловат нималигини билмай елиб-югуриб, ғаму қайфу чекиб, охир-оқибат пуштаймонликда жон узиши билан боғлиқ байтлар Навоий ижодида кўп учрайди. Бу борадаги фикрларини у ҳар гал янги, оҳорли ва қутимаган тимсолу ташбеҳлар воситасида іузал ва таъсирчан ифодалайди. Чунончи:

Дунёдин ўт, Навоий, осойиш истар эрсанг –
Ким, шуғел ҳар неча кўп, юз онча ғам турубтур
(5, 139).

«Эй Навоий, жонинг осуда булишини истасанг, бу дунёning баҳридан ўтки, унга қанча кўп машғул бўлсанг, ушанга юз баробар ғаму ташвиш олдингдан чиқаверади».

Ниҳоятда ҳаётий ва ҳеч қачон ўз аҳамиятини йўқотмайдиган фикр. Тўғрими? Чиндан ҳам, тирикчилик ҳою ҳавасларига қанчалик кўп берилсангиз, у сизни шунча кўп ўз домига тортиб кетади. Ҳаёт қувончу ташвишлари ҳеч қачон тутамайдигина эмас, камаймайди ҳам: бирини ҳал қиласангиз, иккинчиси, иккинчисини амалласангиз, учинчиси чиқиб тураверади ва шу тариқа умрингиз охиригача уларнинг оқими ва босими камаймайди. Ҳалқ таъбири билан айтганда, фақат турга кириб тинчийди киши бу дунёning ғаму ташвишларидан.

Бу жиҳатдан Фаридиддин Атторнинг «Илоҳийнома» достонида келтирилган бир ривоят диққатга сазовор. Унда айтилишича, бир очкўз одам бутун умр югуриб-елиб, тиним билмай уч юз минг тилла жамғаради.

— Ана энди оёгимни узатиб, қолган умримни роҳат-фарогатда ўтказсам бўлади. Пулим етиб ортади, — деб режа тузиб ўтирганида ногаҳон эшик тақиллаб қолибди. Очса, оstonада Азроил турибди. Худонинг зорини қилибди:

— Наҳотки, дам олиш нималигини билмай минг бир азобда шунча мол-хазина йигсаму ундан баҳраманд бўлмай улиб кетсам?!

Адолат борми ўзи?!

Азроил унинг бақир-чақирлариға парво қилмай жонини олишга киришибди.

Унга доду фарёдлари таъсири қилмаганини кўрган пул бандаси ёлворишга ўтибди:

— Уч юз минг тиллам бор. Майли, юз мингини олу уч кунгина муҳлат бер. Бу дунёга бир кўзимни очиб қарай, одамга ўшаб бир тўйиб нафас олай. Кейин нима қилсанг, ихтиёринг...

Азроил бадбаҳт кимсанинг оҳ-нолаларига зигирча эътибор бермай ишида давом этибди.

— Майли, юз эмас, икки юз минг тилла берай, уч кун эмас, икки кун жонимни ўзимга бағишила.

Азроил кўнмабди.

— Бор, ана уч юз минг тилланинг ҳаммасини олу бир кунгина имкон бер...

Азроил бу таклифни ҳам рад этибди.

Охири шўрлик қон йиглаб:

— Ҳеч бўлмаса, бир оғиз сўз ёзиб қолдиришим учун бир нафасгина изн берсанг-чи!... — дебди.

Ниҳоят, Азроилнинг ҳам кўнгли юмшаб, рози бўлибди:

— Хўп, ёза қол...

Умри қуйган ғофил банда шундай сўзларни юрак қони билан авлодларга нақш этиб қолдирибди:

— Эй одамлар! Мен бир умр ҳаловат нималигини билмай пул йифиш қўйига тушдим. Уч юз минг тилла йифиб, унинг эвазига бор-йуғи пушаймон бўлишу тавба қилишга етгулик бир нафасгагина мұяссар бўлдим. Муроду мақсадимга етолмадим — ўзим хоҳлагандай давру даврон суролмадим. Бас, сизлар қўзингизни очиб, азиз умрнинг ҳар дамини ганимат билинглар...¹

¹ Қаранг: *Фаридиддин Аттор. Ҳикматлар ва ҳикоятлар*. 370–372-бетлар.

«Дунё» деган шеърида Абдулла Орипов ҳам молу дунё күйига тушган кимсанинг фожиасини кўрсатиб берган. Ўойлиги жонига оро кирмаган шурпешона noctor ажалга тан берар экан: «Дунё шу экан-да...», — дейди алам билан чуқур хурсиниб. Кўп қатори уни ҳам мозорга элтиб кўмадилар.

Уюм тупроқ бўлди қувончи-фами,
Кимдир боқиб деди: «Шунга шунчами...»¹, —

дэя хulosалайди шеърини шоир. Чиндан ҳам, тугилиш ва улиш чегараси маълум экан, бир марта берилган умрни мақсадга мувофиқ яшаб, пушаймонга ўрин қолдирмаслик наидан бўлиш керак.

Албатта, инсон умри хатолар, адашишлар, йўқотишлар силсиласидан иборат. Шунинг учун ҳам Шайх Саъдий: «Қани ёди, инсонга икки марта умр берилса-ю, бирида тажриба ҳосил қилиб, қилган хатоларингдан хулоса чиқариб, иккинчисида ўзинг хоҳлагандай хатою адашишлар, йўқотишу кулфатлардан холи мазмунли, хуш-хурсанд умр кечирсанг!» — деган аламли армонлар билан ширина орзуларга берилиб.

Умрини илм олиш, саёҳат қилиб, дунёни куриш ва ўқигану кўрганлари юзасидан умрбоқий асарлар ёзишга бағишлиган ҳамда ҳақли равишда жаҳон адабиётининг забардаст намояндалари сафидан жой олган буюк форс-тожик сўз санъаткори бўлган шундай азиз зотнингки ўтган умридан кўнгли тўлмаган бўлса, бошқалардан нима гина!

Навоийдек ўзбек адабий тилига асос соглан, ўзбек адабиётини бир-биридан гўзал дурдона асарлар билан бойитган забардаст ва сермаҳсул шоир ҳам: «Эй Навоий, сендеқ ёшлик даврини зое этган киши қарилик айёмида юлдуз каби кўзларидан ёш тўкса-да, сира фойдаси йўқ», — дейди ўзидан қониқмай:

Эй Навоий, сендеқ эткан зоеъ айёми шабоб,
Суди йўқ анжум киби ашки надомат шоми шайб (3, 64).

Куриб ўтганимиздек, ўтган умридан қониқмаслик, амалга оширган ишларидан кўнгли тўлмаслик туйфулари, армонга айланган орзуларидан афсусланиш ҳислари улуғ Навоийга ҳам бегона эмас.

¹ Орипов А. Танланган асарлар. 2-жилд. Тошкент, 2001, 249-бет.

КҮНГИЛ – КАЪБАДАН УЛУФ

Кимки бир күнгли бузугнинг хотириң шод айлагай,
Онча борким, Каъба вайрон бўлса, обод айлагай
(5, 431).

Бир қараганда, байтдаги барча сўзлар тушунарли: «Кимки бир синиқ күнгилни шод қиласа, у худди бузилган Каъбани обод қилгандай бўлади».

Яъни, синиқ күнгилни шод қилиш Каъбани обод қилишга тенглаштириляпти.

Лекин бир савол пайдо бўлади: Кўнгилни Оллоҳнинг уйидан устун қўйиш мумкинми?

Бу тасаввуфдаги кўнгилни улуғлаш анъаналарига бориб тақалади.

Кўнгилнинг ҳамма нарса, ҳатто Каъбадан ҳам устун қўйилишининг сабаби шундаки, тасаввуф таълимотига кўра Оллоҳдан кейин кўнгил туради.

Тўгри, Каъба – Оллоҳнинг уйи, лекин у зоҳирий, рамзий уй, унинг ҳақиқий уйи – инсоннинг кўнгли. Дунё ва нафс фуборларидан покланган, кўзгудай мусаффо ҳолга келган кўнгилда Оллоҳ жамоли жилваланади.

Десанг, Навоий, жон аро маҳбуб бўлғай жилвагар,
Аввал кўнгул кўзгусидин маҳв айла нақши мосиво
(5, 7), –

деб ёзади шоир бу ҳақда бошқа бир байтида.

Мосиво сўзининг луғавий маъноси ...дан бошқа, ...дан ташқари бўлиб, тасаввуф шеъриятида у мажозий маънода Худодан бошқа нарсалар, яъни мавжудот ва маҳлуқотни

билдириб келади¹. Шунга мувофик, нақши мосиво – дунёга мойиллик, ҳаётга муҳаббатни, бошқача айтганда, күнгилнинг нафс ҳоҳиш-истакларидан ҳали халос булиб, покланмаганинги билдиради. Шунинг учун ҳам байтда улуф шоир айтадики: «Эй Навоий, агарда маҳбубанг (яъни, Оллоҳ таоло) жонинг ичидан жой олишини истасанг, аввало күнгил қўзгусини дунё ҳою ҳавасларидан мусаффо айла». Зоро, Оллоҳ ӯзидан бошқа барча нарсанинг хаёлидан қутулиб, нафс гардию дунё губори қолмай шаффоф бир ҳолга келган күнгилгагина ташриф буюради. Шундай пок бўлмаган күнгилга у қиё ҳам боқмайди. Шунинг учун ҳам тасаввуфда күнгилни поклаш биринчи ўринда туради. Куйидаги байтида эса қўзгудай шаффоф ҳолга келган күнгилни Арш қандилига уҳшатади:

Арш қандили гумон қил шишадек софий кўнгул,
Урмағил дамким, топар элдин халал равшан зужож
(5, 73).

«Шишадай соф кўнгилни Арш қандили деб бил. Нафас чиқармаки, пок шиша дамингдан хира тортади».

Кўрдингизми, нафақат сўз, ҳатто нафас ҳам кўнгил кўзгусини хира қилиши мумкин.

Тасаввуфда кўнгил – илоҳий сирлар макони ва хазинаси сифатида улуғланади. Кўнгил – Ҳақ назаргоҳи ҳам дейилади. Чунки Оллоҳ инсоннинг кўнглига назар солади.

«Лисон ут-тайр»да ўқиймиз:

Истади ҳусниға ошиқлиғни фош,
Кўзгу пайдо қилди андоқким қуёш.

Токи онда жилвае ноз айлагай,
Ҳусниға ошиқлиқ оғоз айлагай.

Бўлди ул кўзгу кўнгул, эй аҳли дил –
Ким, Ҳақ анда жилва айлар муттасил.

Ул қилибон жилваи ҳусн ошкор,
Сен кўнгул бирла анга ойинадор (12, 90–91).

¹ Муҳаммад Фиёсуддин. Фиёс ул-лугот. Иборат аз 3 жилд. Жилди 2. Ҳунархона, «Адаб», 1988. С. 217.

«Хуснига ошиқлик пайдо қилишларини истаб, күёш каби күзгү пайдо қилди, токи унда жилваю ноз этиб, хуснига ошиқликни бошласин. Бу күзгунинг оти күнгил бўлиб, унда Ҳақ муттасил жилваланиб туради. У хусни жилвасини ошкор айлайди, сен унга кўнгил билан ойинадорлик қиласан».

Таниқли адабиётшунос олим Иброҳим Ҳаққулнинг ёзишича, бугунги кунда оддий куринган бу фикрни дастлаб омма онгига сингдириш осон кечмаган. «Ба жойи адойи ҳаж назари зиёрати Каъбаи дил кофий аст» – «Ҳажга боргандан кўра диллар Каъбасига назар қилиш ва уни зиёрат қилиш кифоя», деган фикрни илк бор айтгани учун Мансур Ҳаллож қарматийларга ўхшаб Каъбани бузишга даъват этаяпти, – деб Бағдодда тўполон кутарилган, ҳатто ҳокимият амалдорларидан бири уни ўлдиришга кўрсатма берган экан¹.

Машхур тариқат пири Абдуллоҳ Ансорий: «Бу дунёда икки Каъба мавжуд: бири – Оллоҳнинг уйи, иккинчиси – кўнгил, Кўлингдан келса, кўнгилни зиёрат қил, чунки бир кўнгил мингта Каъбадан афзал», – деган эди рубоийларидан бирида. Умар Хайём ҳам сув ва лойдан бино қилинган юзта Каъба битта кўнгилнинг ўрнини босолмайди деган. Алишер Навоийнинг ўзи ҳам «Ҳайрат ул-аброр» достонида оламнинг қибласи булишига қарамай, Каъбанинг кўнгил каъбасичалик қадри йўқ, деб лутф этади:

Каъбаки, оламнинг ўлуб қибласи,
Қадри йўқ андоқки, кўнгул каъбаси (7, 73).

Саҳл Тустарий: «Дил – Арш, кукрак – курсидир», деган экан. Авҳадиддин Кирмоний: «Ҳақ Арш узра, Арш эса диллар асли», – дейди. Бу бежиз эмас. «Мўминнинг қалби – Оллоҳнинг Арши» деган ҳадис ҳам бор. Имом Фаззолийнинг ёзишича, кўнгил Оллоҳнинг ўз бандаларига ато этган руҳоний неъмати бўлиб, у инсоннинг асл моҳияти ҳисобланади ва инсон бутун илму маърифатга унинг воситасида эришади.

Бу мавзудаги фикрлар деярли барча шоирлар ижодида учрайди.

Ўзида Оллоҳни сифдириши ва сифдириши мумкинлиги учун ҳам кўнгил шу даражада улуғланади. Чунки, айтиб

¹ Ҳаққул И. Навоийга қайтиш. 55–56-бетлар.

ўтганимиздек, кўнгил – «Оллоҳнинг уйи» (Абулвафо Хоразмий), «Ҳақ ётоғи», «Тангрининг таҳти» (Юнус Эмро), «Ҳақ хилвати» (Нематуллоҳ Валий), Оллоҳ жамоли жилваланадиган покиза кўзгу. «Ҳақ ҳуснига кўнгил бегумон ойинадир», – дейди бу ҳақда Нажмиддин Розий. Ҳар бир кўнгилда Оллоҳ яшайди. Бинобарин, бирорвнинг кўнглини оғритиш, айни пайтда, Худони ҳам ранжитишидир.

Маълум бўладики, кўнгил – Оллоҳнинг уйи, Ҳақнинг назаргоҳи, илоҳий жамол жилваланадиган кўзгу бўлганлиги учун ҳам барча нарсадан, ҳатто Каъбадан ҳам устун қўйилади. Бу ерда ҳеч қандай куфр бўлмай, билъакс Оллоҳни ва инсонни улуғлаш мавжуд. Агар шундай бўлмаганда, кўнгилни Каъбадан устун қуювчи байтлар ёки Шайх Санъон қиссаси Шарқ оламида бунчалик машҳур бўлмас эди. Фақат уларни зоҳирий маънода тушунмаслик керак. Ушбу мақола айни мавзудаги асарларнинг теран ва мураккаб рамзу тимсолларга асосланганлигини тушунтириш мақсадида ёзилди.

АҚЛ ВА КҮНГИЛ ЗИДДИЯТИ

Күнгил хоҳишилари чек-чегарани билмайды.

Ақл уни чеклашга интилади. Шунинг учун ақл ва күнгил уртасидаги кураш қадим ул-айёмдан давом этиб келади. Агар ақл бўлмаса, күнгил одам боласини не кўйларга солмас эди...

Тасаввуфда эса күнгил ақлдан устун қўйилади. Бунинг икки сабаби бор: биринчиси, күнгил – Ҳақ қароргоҳи: нафс ва дунё фуборларидан покланган күнгилда Оллоҳ нури жилваланади; иккинчиси, күнгил – Оллоҳни англаш манбаи: Худони ақл билан билиб бўлмайди, унга зоҳирий илмлар ва зуҳду тақво билан етиб бўлмайди, уни фақат кўнгил воситасида дарк этиш, унга фақат ишқ билан етиш мумкин. Тасаввуф адабиётида кўнгилнинг улуғланишию ақлнинг «ерга урилиши»га сабаб шу. Шунинг учун ҳам Шарқ мумтоз шеъриятида ақл ва күнгил баҳсига бағишланган шеърларга кўп дуч келамиз. Алишер Навоий ижодида ҳам улар кўп учрайди. Таъбир жоиз бўлса, у барча салафларидан ҳам кўпроқ бу масалага эътибор қаратган. Чунки шоирнинг ўнлаб эмас, юзлаб байтларида «ақлу күнгил талашиб ётади». Бугина эмас. Унинг ижодида «хирад» (ақл) радифли алоҳида ғазаллар ҳам мавжуд. Чунончи, қуйидаги байтида ўз-ўзига мурожаат қилиб, агар ишқ аро бирор нарсага эришишни истасанг, девона бўл – агар ҳамроҳинг ақл бўлса, бу шарафни тополмайсан дейди:

Эй Навоий, ишқ аро ком истасанг девона бўл,
Бу шарафни топмафунг, ҳамроҳинг ўлса то хирад
(6, 93).

Ёки:

Ақл дер: сол күнглунгга зуҳду вараь бунёдини,
Ишқ айтур: йўқтуур бунёди ул бунёднинг (3, 285).

«Ақл айтадики, күнглинг ичра зуҳду вараь биносини тикла. Ишқ дейдики: бу бинонинг асоси йўқ».

Зуҳд – дунёдан воз кечиб, тоат-ибодат билан шуғулланиш, тақводорлик, парҳезкорлик, порсолик.

Вараь – тариқатнинг иккинчи мақоми бўлиб, тақво, парҳез маъноларини билдиради: тил вараъи, куз вараъи, қалб вараъига бўлинади. Демак, ақл кўнгилни тақводорлигу парҳезкорликка даъват этса, ишқ уни бу йўлдан қайтараяпти.

Албатта, ишқ – кўнгил иқлими бўлганлиги учун у ҳам ақлга қарши қўйилади:

Фифонки, ишқ ҳадиси дақиқ эрур андоқим –
Ки, қосир ўлмиш ани англамоқдин идроким (3, 336).

«Фифонким, ишқ сўзи шунчалик нозиклигидан идроким уни англашдан ожиз эмиш».

Ишқни кўнгил билади, ҳис қиласди, қадрлайди, улуғлайди.

Ақл моддий нарсаларни баҳолайди, мантиқий тафаккур юритади, лекин ботиний – ҳиссий туйфу-кечинмалардан у йироқ.

Ишқ ақл билан чиқишолмайди. Шунинг учун ақл кирган жойга ишқ киролмайди, ишқ кирган жойдан ақл чиқиб қочади. Шунинг учун ҳам шоир кўнгил кунжини илм хазинасига айлантирган эдим, лекин ишқ сели етишгач, мен тиклаган барча иморатларни ер билан яксон қилиб ташлади дейди:

Ганжи илм эттим кўнгул кунжин, етишқач сайли ишқ,
Ҳар иморатким қилиб эрдим, хароб ўлди яна (3, 413).

Зиддиятлар силсиласини қаранг: ақл ва кўнгил, ақл ва ишқ, илм ва ишқ, тафаккур ва туйфу...

Илмнинг ақлга, ишқнинг кўнгилга нисбати бор, бинобарин, ишқ нафақат ақл, илмга ҳам қарши бўлиши табиий. Воқсан, илмнинг ўзи ҳам тасаввуфда иккига бўлинади: қол илми ва ҳол илми. Шунга мувофиқ, одамлар ҳам икки тоифага ажралади: қол аҳли ва ҳол аҳли. Аҳмад Яссавий ёзганидек:

Қол аҳлиға ҳол илмин Ҳақ курмади муносиб.

Шоирнинг хушёрикдан телбаликни афзал кўриши бежиз эмас. Чунки бу телбалик – ишқ телбалиги. Ишқ телбалиги эса илоҳий висолга олиб боради.

Ҳаётда ақл, хушёрик, билимдонлик, вазминлик улуғлангани ҳолда тасаввуфда кўнгил, телбалик, бехудлик, оташинликнинг улуғланиши ишқ билан боғлиқ. Чунки ишқ ақлни эмас, кўнгилни, хушёрикни эмас, девоналикни, сокинликни эмас, туғённи – ҳис-ҳаяжонлар тўлқинини, безовталикни, ёниб-қувишни хоҳлайди.

Ишқ – моҳият-эътибори билан ёниш, тўлқинланиш, безовталик, ҳис-туйғуларнинг жўш уриши, үзингга сифмай кетиш, ҳаяжонланиш, таъсирланиш, хавотир, шубҳа-кўрқув, ҳадиксираш ва ҳоқазо. Буларнинг бирортаси хушёрик, донолик, вазминлик, бепарволик кабилар билан чиқищмайди. Бинобарин, ақлга хос хусусиятлар кўнгилга мос хислатларга тўғри келмайди.

Ақл маслаги бошқаю кўнгил мазҳаби бошқа.

Ақл ерда юрса, кўнгил кўкда учади.

Ақл хушёрик, босиқликни хоҳлайди, айни шу нарсалар кўнгил табиатига зид.

Ақл – сокин денгиз бўлса, кўнгил – мавж урган дарё.

Кўксум ичра йўқ эса кўнглум, ажаб йўқ, эй хирад,
Не ажаб, девонани гар топсанг маскан аро (4, 33).

«Эй ақл, кўксим ичра кўнглим топилмаса, сира ажабланадиган жойи йўқ, билъакс девонани ўз жойидан топсанг ажабланарлидир».

Илму тақвода энг юксак даражага эришган кишилар ҳам шунинг учун тасаввуфда мактаб боласи ҳисобланади, чунки улар ишқ алифбесидан бехабар. Орифлар сultonи Абусаид Абулхайр ёзганидек:

Гар мадрасада сен энг билимдон бўлсанг,
Ҳар даврада зўр, дониши даврон бўлсанг;
Бу илм ила ишқ мактабида, тонг йўқдир,
Ёш бола каби ожизу нодон бўлсанг¹.

¹ Донишманлар тухфаси. 29-бет.

Буюк салафининг мазкур фикрларини давом эттириб, Алишер Навоий ҳам илму дониш аҳлига устоз бўлган ақл ишқ алифбесини ўқишида мактаб боласи каби бўлиб қолди лейди:

Ақлким, барча хирад аҳлига эрди устод,
Бўлди ишқ абжади таълимида тифли мактаб (6, 38).

Абжад – «эски усулдаги мактабларда ўқитилган бошлангич таълим алифбоси»¹, мажозан: алифбе.

Бошқа байтида ёзади:

Ишқ ул бир муаллимки, анинг мактабида
Ақл ўқуб тифл киби лавҳи фанодин абжад (6,90).

Фано – ўлиш, йўқ булиш. Тасаввуфда банданинг Ҳақда фано бўлиши, яъни башарий хусусиятларнинг илоҳий сифатлар ичра маҳв бўлиши.

Маълум бўладики, байтда «Ишқ муаллимининг мактабида ақл ёш бола каби фано лавҳида алифбе ўқийди», яъни Ҳаққа етиш, унинг йўлида башарий хусусиятларидан халос бўлиб, илоҳий сифатларга эга бўлишни ўрганади, деган фикр илгари сурилмоқда.

Шунинг учун ҳам шоир ишқ илмини бошдан бошлайн дейди:

Қадингки соя солиптур, ўлай анга, яъни –
Ки, ишқ илмин алифбедин ибтидо қилайин (3, 392).

«Соя солган қаддингга ўлай, яъни ишқ илмини алифбесидан бошлайн».

Бу ерда қад ҳам сўфиёна маънода бўлиб, у тасаввуф шеъриятида бир неча маънода келади: 1) илоҳий оламга интилиш², 2) дилнинг ваҳдат оламига юзланиши, 3) комиллик³. Шунингдек, сифинишга муносибни айтадиларки,

¹ Узбек тилининг изоҳли лугати. I-жилд. Тошкент, 2006, 26-бет.

² Саййид Жаъфар Сажжодий. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфони. С. 636.

³ Абдуллаев А. Тасаввуф ва унинг намояндлари. Тошкент, Узбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2009, 203-бет.

Худодан бошқа бунга муносиб эмас¹. Аслида соя ҳам тасаввуф истилоҳи булиб, пусту пӯчоқ каби ҳақиқатнинг сояси ва қоронгилигини билдиради². Шоир бу байт воситасида бир қатор фикрларни илгари сурмоқда. Биринчиси: «Ишқ алифбесини бошдан бошламасам бўлмайди, чунки комиллик йўли хиралашиб қолди». Иккинчиси: «Камолот йўлида узилиш пайдо бўлди – энди ишқ алифбесини бошидан бошлайин». Учинчиси: «Ишқ алифбесини бошидан бошламасам, мен билан илоҳий олам уртасидаги зулмат пардаси кутарилмайдиганга ўхшайди». Тўртинчиси: «Кўнглим кўзгусини дунё губорлари қорайтирибди – ишқ алифбесини бошдан ўрганиб, уни яна покламасам бўлмайди». Бешинчиси: «Ваҳдат қуёши нури менинг занг босган қўнглимни ёриб ўтолмаяпти, демак, ишқ илмини алифбесидан бошлаб, бу зангни аритмасам бўлмайди». Олтинчиси: «Ишқ илмини алифбедан бошлаб ўрганиб, қадам-бақадам илгари босмаса, ҳақиқат йўлининг зулмати бирданига тарқалмайди» ва ҳоказо.

Шайх Санъонни эсланг. Унинг тақвою тоатига ҳатто фаришталар таҳсин ўқирди. Лекин тарсо қизни кўргач – кўнглига ишқ ўти тушгач, ҳаммаси бошдан бошланди: у энди ишқ босқичларини – ранжу бало водийларини босиб ўта бошлади. «Ишқ айлай бошлади ақлиға жавр» (12, 118), – дейди бу ҳақда Навоий. Мана, у тарсо санамга нима дейди:

– Эллик йил шайхлик қилдим. Қалбимда роз дарёси мавж урарди. Аммо илмдаги пухталик ишқда абжадхонлик – алифбо сабогидай гап экан. Файбнинг сиршуноси ишқ йўлида саргардону овора экан:

Боқ, хирадманд ишқ абжадхонидир,
Файб сирин билгувчи ишқ сарсонидир³.

Шу тариқа, у бир насроний қизни деб май ичди, зуннор тақди, Қуръонни ўтга отди, бутхона аҳли бўлди. Кўшимчасига яна бир йил ҳаммомда гўлахлик, бир йил сахрода чўчқа-боқарлик қилди.

¹ Атойи. Девон. 345-бет. (Изоҳлар қисми).

² Сайид Жаъфар Сажжодий. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти иффони. С. 356.

³ Шайх Фаридиддин Аттор. Мантиқ ут-тайр (Форсийдан Жамол Камол таржимаси). Тошкент, «Фан», 2006, 122-бет.

Албатта, буларнинг бари рамзий маънода бўлиб, факру фанолик шартлари ҳисобланади. Навоийнинг айтишича, аввалги тўрталаси ишқу висол шукронасию кейинги иккиси унинг товонидир. Тўрт шарт фанога етишу икки талаб ўзликни йўқотиш учундир (12, 113).

Кўнглум ўтидин, не тонг, гар топса рухсоринг фурӯғ,

Шўх тарсо Мусҳаф ўртар Шайх Санъон ўтига

(3, 435), —

деб ёзади шоир бир ғазалида. Яъни: «Юзинг кўнглим ўтидан шуълаланса, бунинг сира ҳайрон қоладиган жойи йўқ, ахир, тарсо қизи шайх Санъон ишқи оташига Қуръонни ёқди-ку!»

Қуръоннинг ишқ оловида кувиши ҳақидаги фикрнинг узи Шайх Санъон билан боғлиқ барча гап-сўзларнинг мажозий маънода эканлигидан шаҳодат беради.

Фаридиддин Атторнинг «Мантиқ ут-тайр» ва Алишер Навоийнинг «Лисон ут-тайр» достонларидағи энг гўзал қисса бу — Шайх Санъон қиссаси. Бу қисса ўта рамзий услубда бўлиб, унда ишқнинг ақлдан, ботиний илмнинг зоҳирий илмдан устунлиги бадиий талқин қилинади. Ботин илми пировард натижада зоҳир илмини сиқиб чиқаради. Шу маънода, айтиш мумкинки, Шайх Санъон илоҳий ишқдан хабар топгунча (тушида тарсо қизни кўргунча) зоҳид эди — ошиқ (сўфий) бўлди. Зоҳирбин эди — ботиндан хабар топди. Ҳолбуки, у бунгача 50 марта ҳаж ҳам қилган эди. Ишқ келди-ю, барчаси остин-устун бўлиб кетди.

Айни ҳолат тасвирига бағишланган шеърларда ишқ — арслон, аждарҳо, филга, ақл — тулки, чумоли, пашшага ўҳшатилади ва ҳоказо. Жумладан:

Ишқ оламсуз келди, қўй фусунинг, эй хирад,

Етти чун ер-кўкни йиртиб арслон, эй тулку, қоч

(4, 74).

«Ишқ оламни куйдирувчиидир, шундай экан, эй ақл, ҳийла-найрангингни қўй. Еру кўкни титратиб арслон етиб келганда, эй тулки, сен қочиб қол!»

Ишқ аждарҳони чумоли даражасида ожизу хоксор қилиб қўяди:

Гар забун бұлсам ажаб әрмаски, түшса ишқ аро,
Аждақолар хоксор үлмоқ тариқин үрганур (4, 105).

«Ишқ қүйига кирганды ҳатто аждархолар хоксор булиш йулинин үрганадилар, бас, менинг ҳам забуну ожиз булишимнинг сира ажабланадиган жойи йүқ».

«Шайх Санъоннинг илмлари ва Куръоннинг хотирасидан кутарилиши – бу Илоҳга етиш учун барча дунёвийликдан, жумладан, дунёвий илмлардан холи бўлиш, ақлдан ва ақлий нарсалардан қутулиш, ўзлигини унтишга ишорадир»¹, – деб ёзди Нажмиддин Комилов.

«Зоҳир илми тасаввуф йўлида ҳижобдир», – деган эди Муҳаммад Фаззолий ҳам. Чунки зоҳир илми пўст бўлса, ҳақиқат илми мағиздир. Бошига тушган савдолар туфайли «Шайх Санъоннинг илоҳиётга бўлган муҳаббати синовлардан ўтади, шайх бу йўлда ўзлиги, билим ва мансабдан ҳосил бўлган фуурни ташлаб, чин ошиққа айланади, комиллик даражаси ортади. Демак, Аттор ва Навоий наздида чинакам камолот ишқ орқали амалга ошади»².

Шоирнинг ўзи ишора қилганидек, Шайх Санъон ҳақидаги «Атторнинг қиссаси бир моҳчехра қиз учун эмас». Тарсо қизи бир тимсол. Уни кўрганды Шайхнинг эс-хушидан ажраши – қалбида илоҳий файзни ҳис қилиб, ҳайратга тушиш. Бутун илмлари, ҳатто Куръоннинг хотирасидан кутарилиши – ботиний илмнинг зоҳирий илмни сиқиб чиқариши, уни қамраб олиши. Эътибор қилсангиз, китобдафтарнинг сувга, ўтга отиш билан боғлиқ ривоятлар тасаввуфий адабиётда кўп учрайди. Бу ерда ҳам шу: ўт – ишқ рамзи бўлиб, унинг зоҳирий куйдириб, ботинни обод қилишига, сув – зоҳирий илмлар ботиний илм уммонидан бир томчи бўлиб, охир-оқибат томчи денгизига сингиб кетгани каби у ҳам ботиний илм денгизига қўшилиб-бирлашиб кетишига ишора.

Ажабки, ишқ жомидан ҳаддан ташқари кўп май ичган фоний бир шогирди Шайхнинг жонига оро киради.

Шайх Санъон қисматига үхшаган ҳодисалар тасаввуф тарихида ягона эмас. Машхур тариқат пири ва забардаст

¹ Комилов Н. Тасаввуф. 47-бет.

² Ўша асар. 56-бет.

мутасаввиф шоир Мавлоно Жалолиддин Румийни олини. Диний илмлар билимдони ва шариат олими бўлган бу ют мажзуб дарвеш Шамсиддин Табризий билан учрашгунинг қадар хурмат ва шуҳрат оғушида Шайх Санъон каби бир текисдаги осойишта умр кечирар эди. Буюк сўфий Шамсиддин келди-ю, бу икки оламга татигулик сиру асрорлар, чексиз ишқ ғалаёнларини бағрига босиб ётган муazzам чашманинг кўзини очиб юборди: унинг ишқу ирфон мавзуидаги соҳир суҳбатлари натижасида фақиҳ ва мударрис Мавлоно сўфий ва шоир Мавлонога айланади.

Ёки хужжат ул-ислом Имом Фаззолий ҳам бошда тасаввуфга салбий муносабатда бўлган. Ёши элликдан ўтгач, у тасаввуфга майл этади ва: «Дунёда сўфийлар илмидек илм курмадим», – деб уни эътироф қилади.

Алишер Навоийнинг ўзи ҳам илоҳий ишқ йўлига кирганилиги, «Шайх Санъон киби дин тарки қилиб, Зуҳду тақвадин этиб истиффор» (6, 464), – юрганига қарамай, лекин ҳали Шайх Санъон даражасига етмаганлигига мана бу байтида ишора қилиб ўтади:

Дайр пири илгидинким, боғладим зуннорни,
Муғбача оллида Мусҳафни магар куйдурмадим
(6, 280).

«Агарчи муғбача олдида ҳали Қуръонни куйдирмаган бўлсам-да, майхона пири қўлидан белимга зуннор боғладим».

«Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун» достонларида ҳам мазкур сўфиёна ҳақиқатнинг таъсирига дуч келамиз: Мажнун гуллар билан сирлашади, қушлар ва ҳайвонлар билан тиллашади. Наботот ва ҳайвонот олами унга ҳайриҳоҳ, унинг дардини енгиллатишга ҳаракат қиладилар. Ҳусрав Салосил горида банди қилганида Фарҳоднинг ҳам ҳулди шундай қушлар ва ҳайвонлар билан дустлашгани, роз айтишганини кўрамиз. Ширин ўз мактубида шунга ишора қилиб: «Сен Сулаймон мақомини эгаллабсан», дейди. Албатта, ўз қаҳрамонларининг наботот ва ҳайвонот олами оиласан дўстлиги орқали Навоий оламнинг бир бутунлиги – ғисимликлар ҳам, ҳайвонлар ҳам, инсонлар ҳам ягона Оллоҳ-

нинг ижоди эканлиги, шундай экан, улар орасида қарама-қаршилик эмас, аксинча, бирлик, уйғунлик булиши жоизлиги тоғасини илгари суради. Зеро, заррадан коинотта қадар ҳамма нарсада Оллоҳ у ёки бу даражада зуҳур эттан. Табиатни топташ, қушлар ва ҳайвонларни қириш ҳам бу нұқтаи назарга күра Оллоҳға қарши хатти-харакаттар сирасига киради. Демак, уларни дүст тутиш керак. Барчанинг Парваридигори – ягона Оллоҳ. Ұсимликлар ҳам, қушлар ҳам үзига хос тарзда Оллоҳнинг зикрини айтишади. Айни пайтда тафаккур соҳиби ҳисобланмиш одамлар Фарҳод ва Мажнунни тушунмаганлари ҳолда, онгсиз, тилсиз ҳайвонлару қушлар уларга ҳамдард бўлганлари мисолида шоир Оллоҳни ақл воситасида билиб бўлмайди, уни фақат кўнгил билан, сезгилар ёрдамида ҳис қилиш мумкин, деган фикрни нозиклик билан қистириб утади. «Лайли ва Мажнун» достонининг муқаддимасидаёқ:

Эй ақл сенинг йўлунгда ғофил –
Ким, телба сенинг йўлунгда оқил (9, 8), –

деган шоир «бу тараф кўнгулга йўл» эканлигини таъкидлаган эди. Жониворларнинг илоҳий ишқдан бебаҳра кимсалардан устун қўйилиши шундан.

Бу борадаги фикрларни янада давом эттириш мумкин, лекин келтирилган байтлар таҳлили-ю, уларни шарҳлаш учун мурожаат қилинган ривоят ва ҳикоятларнинг үзи ҳам шоирнинг айни мавзудаги байтлари мағзини чақиш учун кифоя қиласи, деб ўйлаймиз.

РАЗ ҚИЗИННИГ СУҲБАТИ

Алишер Навоий раз қизи тимсоли ҳам кўп учрайди. Раз – ток. Раз қизи – ток қизи, яъни узум. Узум эса май манбаи. Май – илоҳий ишқ ва ирфон рамзи. Майхона – илоҳий май улашиладиган жой. Майхона пири ана шу майнини улашадиган киши, соқий ва ҳоказо. Маълум бўладики, шоирнинг «раз қизи» билан боғлиқ байтлари ҳам ўзида тасаввубий маъно ташийди. Чунончи:

Ҳамиша муғбачаву раз қизи фидоси булай –
Ки, дайр пирига арзир бу навъ ўғил била қиз (4, 159).

Муғбача – муғ бола тасаввуб шеъриятида кўпинча соқий тимсоли бўлиб келиши маълум. Бинобарин, шоир айтмоқчики: «Ҳамиша соқий ва майнинг фидоси бўлайки, комил пирга ана шундай ўғил ва қиз муносибдир».

Бу ерда мазкур тимсоллар жинслантирилиб, соқий – ўғил, май – қиз бола маъносида истифода этилмоқда.

Дайр пири эса майхона бошлиги. Энди байтнинг тасаввубий мазмуни қуйидагича тус олади: «Маънавий раҳнамога маърифатдан сўз айтиш ва уни тарқатиш ярашади». Ёки: «Маънавий раҳбарга маърифатли муридларни тарбиялаб стиштириш ва уларни тариқат йўлига бошлаш учун халқ ичига юбориш муносиб». Уз-ўзидан, бунда сўз – раз қизига, уни тарқатиш – муғбачага дахлдор.

Навоий раз қизи тимсолини кўпинча даҳр золи, фалак золи, даҳр аруси сифати берилган кўҳна дунёга қарши қўяди:

Кунгулни раз қизининг суҳбати билан соф эт –
Ки, даҳр золи ажаб ҳийласозу пурфандур (4, 115).

«Күнгилни раз қизининг суҳбати билан пок айлаки, дунё деган жодугар ўта ҳийлагар ва маккордир».

Байтнинг тасаввуфий маъноси эса қуидагича: «Күнгил зангларини маърифат зиёси билан арит, чунки дунё деган жодугар макру ҳийлада тенгсиз бўлиб, у кўнглингни ўзининг нопок севгиси билан банд этади ва мақсад йўлидан чалғитади – дунё губорлари билан булғанган кўнгил Ҳаққа етолмайди».

Бу ерда Ҳақсеварликка даъват ва дунёпарастликни қоралаш мавжуд. Бошқа бир байтида эса бу дунёда кўхна чархнинг макру ҳийласини кўрмайин десанг, ток қизининг лабидан лабингни олма дейди:

Жаҳонда раз қизининг лаълидин оғиз олма,
Десангки, кўрмагасен золи чарх макру фанин (6, 304).

Ҳақ йўлига кирган, илоҳий маърифатдан боҳабар бўлган кишининг фалакнинг эврилишларию замоннинг айланишларига, дунё ўйинларию ҳаёт қинғирликларига парвоси бўлмайди. Шунинг учун ҳам шоир фалак маккораси ўйинларидан нажот топай десанг, илоҳий маърифатни эгаллашдан тухтама дейди.

Лаъл – қизил рангли ялтироқ қимматбаҳо тош. Шарқ мумтоз шеъриятида у истиора сифатида маъшуқәнинг чўғдай лабини билдириб келади. Лаб эса сўфийлар истилоҳотида маънавият оламидан анбиёга малаклар воситасида, авлиёга эса илҳом орқали нозил бўладиган калом. Пирнинг илоҳий маърифатга кон сўзи ва унинг мазмуни ҳам кўзда тутилади. Лаълнинг ўзи ҳам тасаввуфий маънода маърифатнинг натижаси; маъшуқанинг ошиқ кўнглини яралаган гул рангли чеҳраси: Оллоҳни ва унинг бирлиги ҳамда гузаллиги каби-ларни билдиради¹. Шунга мувофиқ, лаби лаъл – маҳбубанинг сўзи ва унинг ботиний маъноси;² «аҳволнинг соғлиги ва нозиклиги ҳамда ҳусну жамол гузалликлари зикрини қамраб олган сўзлар»³ мазмунида келади. Буларнинг бари байтнинг сўфиёна мазмунда эканлигидан далолат беради.

¹ Suleyman Uludag. Tasavvuf terimleri sözlüğü. S. 226.

² Ўша луғат. 228-бет.

³ Атойи. Девон. 291–292-бетлар (Изоҳлар қисми).

Мана бу байтида эса айни фикрнинг зиддини илгари суради:

Қилма раз фарзандини кўп ҳамдаму дамсозким,
Пардадардур асру бу шоҳидвашу маккора қиз (4, 152).

«Раз фарзандини ўзингга кўп ҳам ҳамдаму сирдош тутмаки, бу гўзал ва маккора қиз сирлар пардасини чок-чок этувчиидир».

Бу ўринда шоир ҳатто илоҳий муҳаббатнинг ҳам меъёрида бўлишига даъват этаяпти. Чунки авом тушунмаган илоҳий сирларни фош қилгани учун турли шаклдаги үлим жазосига ҳукм қилинган Мансур Ҳаллож, Имодиддин Насимий каби шайху авлиёлар тарихда оз эмас. Чунончи, машҳур сўфий Мансур Ҳаллож «Аналҳақ» – «Мен – Ҳақман» дегани учун шариат аҳлиниң фатвоси билан дорга осилган. «Биз унинг зоҳир ҳолига қараб ҳукм қиласиз, ботинини Ҳудо билади», – деган экан уни ўлдириш ҳақидаги фатвога қўл кўйғанлардан бири Жунайд Бағдодий. Абдуллоҳ Ансорий ҳам Мансурнинг айби ўзини англаганга ҳам, англамаганга ҳам сўз айтавериши эди деган. Шайх Шиблийнинг тушида ҳатто Худонинг: «Мен Мансурга балони менинг сирларимни ошкор қилгани учун юбордим», – дегани аён бўлган экан.

Ишқни махфий туторлар аҳли роз,
Фош этардин кўп қилурлар эҳтиroz (12, 114).

Шунинг учун илоҳий ишқ майи ҳар қанча азиз ва муқаддас бўлмасин, уни ичишда ҳам муайян меъёр бўлиши керак, дейди шоир. Илоҳий ишқда мастилик эмас, ҳушёрлик тарафдори бўлган Навоий ғазалларида Мансур Ҳаллож ва Боязид Бистомий каби сукр тарафдорлари номининг учрамаслиги ҳам бунинг бир далилидир.

Бу икки йўл қадимдан давом этиб келади. Уларнинг бири – Боязид Бистомий, иккинчиси – Жунайд Бағдодий номи билан боғлиқ.

¹ Бу ҳақда қаранг: Авлиёлар султони. Туронлик авлиёлар (Тўплаб, габдил этиб нашрга тайёрловчи И.О.Оққурғоний). Тошкент, «Камалак», 1995, 87, 91, 106-бетлар.

Боязид «сукр» – «мастлик» («девоналик») маслагини илгари суради. Унинг уқтиришича, илоҳий май бўлмиш Оллоҳ муҳаббатидан маству мустафрақ бўлган, ўзини унугтган кишигина илоҳ маърифатини ҳис қила олади. Маст бўлмаган одам – ошиқ эмас. Яъни, унинг уқтиришича, сўфий зикр пайтида ўзини унугтиб, Худонинг ишқида маству мустафрақ бўлади. Бундай ҳолатни у фано деб атади. Ўзлигини унугтган – фанога эришган сўфий илоҳий сифатларни қабул қиласди. У ўз таълимотида илоҳий (лоҳут) ва инсоний (носут) руҳни, яъни маънавий ва моддий ибтидони ўзаро бирлаштиришга интилган. Шунинг учун уни хулул – Худо билан бирлашиб-қўшилиб кетиш ғоясини даъво қилишда айблашган. Шундай фикрлари ва Мансур Ҳалложнинг «Аналҳақ» – «Мен – Ҳақман» деган сўзларини эслатувчи ҳол илҳоми билан айтган «Субҳони, субҳони мо аъзам уш-шаъни» («Мен шарафланганман, менинг шаъним ниҳоятда баланд») деган сўзлари учун у етти марта туғилган шаҳри Бистомдан қувиб чиқарилган.

Жунайд Бағдодий унга қарама-қарши саҳв – ҳушёрлик маслагини афзал қуради. Чунки сукр фақат соликнинг ўзини кутқарса, саҳвдан бошқалар ҳам баҳраманд булиши мумкин. «Шундай экан, бехудлик даражасидан кейин илоҳий маърифатга қалби тўлишиб, қайта ҳушёр тортган ориф улугроқdir. Негаки, энди у ўз билимини халқقا етказиб, юзлаб дилларни маърифат нури билан ёритади... Жунайд Бағдодий айтишича, ҳақиқий бақо «саҳв» – ҳушёрликка қайтишдан кейин бошланади. «Сукра»даги одам бамисоли денгизга шўнғиб, гарқ бўлган киши бўлса, «саҳв»га қайтган денгизга шўнғиб, гавҳар доналарини олиб чиқсан favvosdir»¹.

Маълум бўладики, сукр – илоҳий ишқ майидан мастьублиб, ўзини унугтган, ўзидан кечган ошиқнинг ҳоли бўлса, саҳв – илоҳий маърифатдан кўнгли тўлишиб, ўзига келган ошиқнинг ҳоли.

Зоҳирий ва ботиний билимларга бирдай муҳаббатда бўлган Нажмиддин Кубро қисман Жунайд йўлига мансуб эди. Унинг шогирди Маждиддин Бағдодий эса Боязид йўлини маъқул кўради. Машрабда: «Ташла дилдан фикратингни – Шайх Маждиддин манам», – деган мисра бор. Бу билан у ўзининг

¹ Комилов Н. Тасаввуф. 43-бет.

ҳам ошиқона тасаввуфнинг оташин тарафдори эканлигига ишора қиласди. Алишер Навоий эса Жунайд Бағдодий, Нажмиддин Кубро каби саҳв йўлини афзал билганини сезиш қийин эмас.

Салафлари ижодида илоҳий ишқ майидан маст ошиқ рамзи сифатида ҳассослик билан улуғланган Мансур Ҳаллож номининг Навоий шеъриятида учрамаслиги бежиз эмас. У Мансур Ҳалложни ҳам, Боязид Бистомийни ҳам «Насойим ул-муҳаббат»да тариқат намояндалари сифатида зикр этган, холос. «Насойим ул-муҳаббат» Абдураҳмон Жомийнинг «Нафаҳот ул-унс» тазкирасининг таржимаси эканлиги маълум. Лекин таржима давомида Навоий Ҳалложга оид фикр-мулоҳазаларнинг катта қисмини қисқартириб таржима қиласди. «Лисон ут-тайр»да келтирилган ривоятда эса бир куни унда ғаройиб ҳол воқе бўлиб, Муҳаммад алайҳиссалом бу иши учун унга танбех беради. Буларнинг бари Навоийнинг Ҳаллож маслагини қўллаб-куватламаганидан далолат беради¹.

Ич, Навоийки, бу тун раз қизини бермак эмиш,
Пири майхона сени ўзига фарзанд қилиб (6, 44).

Байтнинг лугавий маъноси: «Эй Навоий, бу кеча майхона пири сени ўзига фарзанд қилиб, ток қизини олиб бермоқчи». Лекин шоирнинг майхонада майхона бошлиғига ўғил бўлиб, ток қизига уйланиши ҳақидаги ушбу фикр дунёвий талқинга рўй бермайди. Айтиб ўтилганидек, раз қизи – май, май – илоҳий муҳаббат ва маърифат, майхона – хонақоҳ, пирнинг ҳузури, пири майхона – маънавий раҳбар эканлигини кўзда тутсак, бу орқали шоир: «Эй Навоий, бу кеча илоҳий илмлар, файб сирлари кони бўлган комил пир сенга маърифатдан сабоқ бермоқчи эмиш, сен унинг пурмаъно сўзларини жон қулогинг билан тинглаб, кўнглингга жо қил». Ёки: «Бу кеча пири файбдан сенга илоҳий сирлар хазинасини очмоқчи эмиш, сен уни кўнглинг мулкига жо айла». Яна: «Бу тун Ҳақ сирларидан воқиф комил пир илоҳий маърифат мулки калитини сенинг қўлингга тутқазмоқчи эмиш, сен уни сидқу ихлос билан қабул қил» каби фикрларни илгари сургани маълум бўлади.

¹ Бу ҳақда тўлиқ маълумот олиш учун қаранг: Ҳаққул И. Навоийга қайтиш. 53–63-бетлар.

Раз қизи зарфини, зоҳид, кўп ушатма эр эсанг,
Ўз бутунгнию менинг бут киби тавбамни ушот (6, 57).

«Эй зоҳид, эр бўлсанг ҳадеб раз қизининг идишини синдирма, ундан кура ўзингнинг бутингнию менинг бут каби тавбамни синдир».

Хуш, бу билан шоир нима демоқчи? Ўз бути нима дегани-ю, бут каби тавба нимаси?

Бут тасаввуф шеъриятида мақсад, матлаб, севгили, маъшуқ маъноларида қўлланиши маълум. Шунингдек, бут – «ваҳдат, илми илоҳийга ортиқ даражада иштиёқ сезган орифнинг кўнгли» маъносида ҳам келади¹.

Ирфоний шеъриятда ҳар қандай шакл ва ҳар қандай суратда бўлмасин, асл мақсад ва ҳақиқий маҳбубни «бут» деб атайдилар»². Бутпараст ўз бутига сажда қилганидек, ошиқ ҳам ўз маҳбубига сажда қилади. Лекин бу сажда унда Ҳақ нурини, Оллоҳ жамолиу камолини кўрганлиги учундир. Ориф кўнглида намоён бўладиган нозик маънолар ҳам кўзда тутилади. Бутпараст деганда эса тасаввуф шеъриятда илоҳий ишқ ошифи, ошиқ аҳлига ишора қилинади.

Бут – ҳою ҳаваслар йифиндисидан иборат тимсол маъносида ҳам келади. Байтда айнан зоҳиднинг ўз кўнглида ясаб олган ва ҳамиша сифинадиган ана шундай ўз бути ҳақида сўз бораяпти. Бу – кибру фуур, манманлик, тاما ва бошқа салбий иллатлар мажмуидан бино бўлган сохта, ёлғончи бут. Худди Иброҳим алайҳиссалом ягона Оллоҳга ибодат қилишга даъват этиб, бутхонадаги бутларни синдирганидек, инсон ҳам ўз ичидаги нафс, ҳою ҳавас бутини синдириши керак. «Бут каби тавба» дейилганда ҳам худди шундай ҳақиқий бўлиб кўринган риёй тавбага ишора қилинмоқда. Бинобарин, шоир май идишини синдиргунча кўнглингдаги унга нисбатан бўлган қаҳру нафрат бутини синдир демоқда. Бошқача айтганда, илоҳий ишқни кур-кўрона рад этгунча кўнглингдаги унга нисбатан бўлган ишончсизликни йўқот. Шу тариқа, байт орқали шоир риёкорликни танқид қилмоқда: бирорни айблаш

¹ Ҳаққул И. Навоийга қайтиш. 206-бет.

² Рафиуддинов С. Мажоз ва ҳақиқат. 114-бет.

осон, мард бўлсанг, ўзингдаги қусурларни маҳв эт. Ўзингга бино қўйишнинг ўзи хаёлингда худбинлик бутини тиклаб, унга сифинишидир. Шунинг учун ҳам Навоий қайта-қайта худпарамастликдан бутпарамастлик яхши деган фикрни илгари суради, яъни ўзингга сифингандан ўзгага сигинганинг ҳам маъқул. Зоҳид эса айнан худпарамастлиги билан машхур.

Шайхулислом Абдуллоҳ Ансорий бут – нафсу зуннор – ҳалқнинг қабули дейди. Маълум бўладики, нафс – бут бўлса, бутпарамастлик – нафсни севишдан иборат. Зоҳидга ўз бутингни синдир деганда, айнан нафсу ҳаво, кибру гурур, тамаю миннатни йўқот – сен тасаввурингда уларни бутга айлантириб, сажда қилиб юрибсан демоқчи шоир. Айни пайтда ундан ўзининг тавбасини ҳам (агар илоҳий ишқдан тавба қилган бўлса) ушатишни сўрайапти.

Шунинг учун ҳам Навоий ёзади:

Навоий дайр аро гар бутпарамасту маст эса тонг йўқ,
Не қилса пири дайр, ул ҳам қилур, чунким эрур тобеъ
(6, 204).

«Навоий майхонада бутпарамасту маст бўлса, сира ажабланадиган жойи йўқ – майхона пири нима қилса, у ҳам шуни қиласди, чунки унга тобедир».

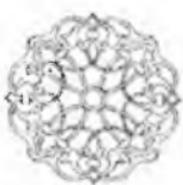
Байтнинг сўфиёна мазмуни: «Навоий илоҳий ишқ улашиладиган жойда илоҳий ишқдан маству илоҳий маҳбубага ошиқ бўлса, бунинг ҳеч ҳам ажабланадиган жойи йўқ, чунки пири шу ишни қиласди, унга тобе бўлгани учун у ҳам қиласди».

Бутпарамастлик – тасаввуфда илоҳий маҳбубага ошиқлик бўлганлиги учун ҳам Навоий ўзини бутпарамаст дейишдан сира андиша қилмаяпти, аксинча, бу билан фахрланаяпти. Ҳолбуки, зоҳирний маъносига қараб баҳо бериладиган бўлса, бу кофирилка тенг. Ёки мастлик ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин.

Бут ва бутпарамастлик тушунчалари тасаввуф шеъриятида фаол қўлланади. Маҳмуд Шабустарий «Гулшани роз» асарида шарҳлашича, бут – ишқ ва ваҳдат мазҳари бўлиб, зуннор – хизматга бел боғлаш.

Бутпараст деб тариқат мақомларидан бирини босиб үтиб, ўз ҳолига мағрур бўлиб, бир ерда тўхтаб қолган кишига ҳам айтадилар¹.

Маълум бўладики, Алишер Навоий раз қизи тимсолини илоҳий ишқ майи ва маърифат шавқи маъноларида қўллаган ҳамда ундан баҳраманд бўлишга даъват этиш баробарида, меъёрга риоя қилишни шарт қилиб қўйган.

¹ Сайид Жаъфар Сажжодий. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфони. С. 185.

ИШҚ – ЧАҚМОҚ, ОШИҚ – ХАС

Тасаввуф шеъриятида хас, хашак, сомон, чўп, қамиш, барг, тор, соч, қил сингари тимсолларга кўп дуч келамиз. Ошиқнинг ишқ дардида, маъшуқа ҳажрида ўртана-ўртана озид кетиши – хас, барг, ҳатто қил даражасига келиши асосий шарт. Фақат шундагина илоҳий ишқ чақмоғи чақилиши билан у лов этиб ёнади-ю, маъшуқи азалга қушилиб-сингиб кетади. Бу тимсоллар Алишер Навоийнинг ҳам юзлаб байтларида учрайди. Чунончи:

Ул бути зарринкамар ишқида то бел боғладим,
Зарьф аро мендин қамишлардур нишон, бал коҳлар
(4, 111).

«Токи у тилла камарли гўзал ишқи юкини кўтаришга бел боғладим, кундан-кунга заифлашиб, шундай бир аҳволга тушдимки, қамишлар, йўқ-йўқ, сомонлар мендан нишона берадиган бўлиб қолди».

Сомону хашакка ўт қўйиш учун эса чақмоқ ҳожат эмас, бир учқун ҳам кифоя:

Бас таним ўртарга қонлиф новакинг, ҳижронни қўй,
Барқ не ҳожат, бир учқун бирла хошок ўртанур
(4, 143).

«Танимни ўрташ учун қонли кипригингнинг ўзи кифоя, ҳижронни қўй. Хошокни ёқиши учун бир учқун етарли, чақмоқнинг ҳожати йўқ».

Бу ерда ошиқнинг жисми – хашакка, маъшуқанинг қонли киприги – учқунга, ҳижрон – чақмоққа (унинг

оташига) ташбеҳ этилмокда: хаشاқдай жисмимни ёқиши учун қонли кипригингнинг учқуни бас – бунинг учун хижрон деган буюк бир гулхани овора қилишга сира эҳтиёж йўқ.

Куйидаги байтида эса ҳажр ичидаги бечора ошиқнинг ҳолати ўтга тушган қилнинг ҳолатига қиёсланади:

Сўзи ҳажринг ичра ҳар дам заъфлиг жисмим ёниб,
Ўтқа тушган қил масаллиқ ўртанурмен тўлгониб (3, 67).

«Заиф жисмим ҳар лаҳза ҳажринг ўтида ёниб, ўтга тушган қил каби тўлғониб ўртанаман».

Мана бу байтда ишқ чақмоғидан эмас, балки элчи сабодан мадад сўралаяпти. Чунки у ҳам ошиқ билан маъшуқ ўртасидаги воситачилардан бири. Айтиб ўтилганидек, ошиқнинг оҳини, сўзини маъшуқага етказувчи сабо сомон даражасида енгил бўлса, ошиқнинг ўзини ҳам унинг ҳузурига олиб бориши мумкин. Шунинг учун ҳам бечора ошиқ илтижо қилиб айтаяптики: «Эй висол насими, фироқ ранжини чекачека сомон парчаси каби бўлиб қолган жонимни жонон сари олиб бор(ки, бунинг сенга сира ҳам оғирлиги йўқ)»:

Эй насими васл, эсиб жонимни жонон сори элт –
Ким, фироқинг заъфидин андоқки, барги коҳдур (4, 115).

Маълумки, тасаввуфда Ҳаққа етишнинг икки йўли мавжуд: бири – тариқат, иккинчиси – муҳабbat. Масалан, Фарҳод тариқат йўлинни босиб ўтади, Мажнун эса ишқ орқали Ҳаққа етади. Шунга ўшаб, диққат қилинса, ушбу тимсоллар орқали ҳам шу икки йўлга ишора мавжуд, яъни ошиқнинг хасу қил ҳолига келиб қолган заиф жисмини ё ўт (чақмоқ), ё сабо маҳбубага етказади. Бунинг учун эса ошиқ жисми ё бир учқунда лов этиб ёнадиган даражада қуруқ, ё сабо кўтариб учадиган даражада енгил бир даражага келиши керак. Шунинг учун ҳам шоир ёзади:

То ўзунгни хасча кўргунгдур, эмассен одамий,
Гар ҳавода сайр қил, гар су уза кўргуз хиром.

Кул қил ул хасни фано оташгаҳиға ташлабон,
То кўнгул миръоти ул кулдин жило топқай тамом
(3, 338).

«Хоҳ ҳавода учу хоҳ сув узра юр, то ўзингни хас каби күрмасанг, одам әмассан. Бу хасни, яъни жисмни фано оташгоҳига ташлаб кул қил, то унинг кулидан күнгил кўзгуси пок бўлиб, жило топсин».

Маълумки, кўзгуни кул билан артса, у тоза бўлиб, ярақ-лайди. Бу ерда турмушдаги мазкур ҳаётий ҳодисага ишора қилинайпти.

Фано оташгоҳи ана шу инсоний хусусиятларни ёқиб, кул қиладиган илоҳий ишқ олови. Тасаввуфда – риёзат босқичлари. Бу босқичларни босиб ўтиш жараёнида солик кўнгли дунё, нафс, жисм эҳтиёжларидан буткул халос бўлиб, яъни уларни кул қилиб, бу кул билан покланиб, Ҳақ жамоли жилваланадиган шаффоф кўзгуга айланади. Демак, келтирилган мисраларда соликнинг Ҳақ билан бирга бўлиши учун хасча ҳам ўзлиги қолмай, илоҳий ишқ ўтида бошдан-оёқ қуиб кул бўлиши ва бу кул воситасида руҳ ойинаси покланиб, Ҳақ жамолини ўзида акс эттириши лозимлиги айтилаяпти.

Мана бу байтда эса шоир ташбех, тазод, тажохули орифона каби санъатлардан маҳорат билан фойдаланиб, фавқулодда оҳорли манзара яратади:

Ашк аро ўртади танимни ғаминг,
Гарчи куймас су ичра тушкан хас (3, 197).

«Ғаминг кўз ёшига гарқ бўлган танимни куйдирди, ҳолбуки, сувга тушган – ҳўл бўлган хас ёнмайди».

Бу ерда хас истиора сифатида озиб-тӯзган ошиқ жисмини билдириб келаяпти. Ашк ичидаги тан билан сув ичидаги хаснинг бир-бирига қиёсланишида ташбех, сувга тушган хаснинг ёнмаслигию ашк ичидаги таннинг ўртанишида тазод, буни ҳеч нарса билмагандек қилиб тасвирланишида тажохули орифона, жисмнинг ёнишида муболага, ашкнинг сувга, таннинг хасга нисбати борлигига лаффу нашр, ҳўл хаснинг симаслиги иборасининг келтирилишида ирсоли масал санъаттарини курамиз.

Бошқа бир байтида эса бунинг сабабини ҳам изоҳлаб кетади:

Оҳ ўти ўртарга жисмимни не монеъ кўз ёшим,
Барқ урғоч ўртанур гар бўлса дарё узра хас (4, 170).

«Оҳ ўти жисмимни куйдиришига кўз ёшим монелик қилолмайди, чунки чақмоқ урганда дарё юзидағи хаслар ҳам ёниб кетади».

Бу ерда ҳам шоир ишқ ўтида жисмининг хасдек булиб қолганига ишора қиласяпти.

Хас, сомон тимсоллари билан бирга қўпинча каҳрабо образи ҳам қўлланади. Каҳрабо – сариқ рангли қаттиқ тош. Уни чармга ишқаб, сомон, хасга яқинлаштиурса, ўзига тортади.

Юз ул этақдин агар олмасам не тонгки, сомон
Чу каҳрабоға етар, қўймоғи не имкондур (4, 135).

«Агар ёр этагидан юзимни олмасам, сира ажабланадиган жойи йўқ, чунки сомон каҳрабога бир ёпишса, ундан қайта ажралмайди».

Шунга асосланиб, шоир худди каҳрабо сомон парчасини ўзига тортганидек, сариқ тўнлик ёр қаёққа борса, мени ҳам унинг ортида кўрадилар, деган гўзал ташбеҳ ишлатади:

Қаёнким, ул сариф тўнлуқ борур мен эришканни
Софингайлар қачон каҳбаргни бир каҳрабо чекса (3, 433).

Ёки:

Гар самандинг гардидин қолман не тонгим, бордур ул
Каҳрабоеким, бу хасдек жисм барги коҳидур (4, 117).

«Агар отинг туёғининг чангидан қолмасам не ажабким,
у бир каҳрабо-ю, хасдек жисмим эса сомон парчасидир».

Яна:

Ишқ комил бўлса, маъшуқ арғувонхад бўлмасун,
Каҳрабо шамъиға ҳар каҳбарг бир парвонадур (4, 141).

«Ишқ комил бўлса, маъшуқа қизил юзли бўлмасин,
каҳрабо шамига ҳар бир сомон парчаси бир парвонадир».

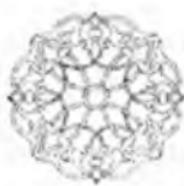
Ошиқнинг ранги сариқ бўлади – уни дард шундай сарфайтиради. Бинобарин, ишқ комил бўлса, маъшуқнинг юзи қизилу ошиқники сариқ бўлмайди, балки иккаласиники

ҳам бир хил заъфарон бұлади. Бу ерда шоир шунга ишора қиласыпты.

Бу образлар тасаввуфий доирадан чиқиб, шоирнинг қатор байтларида ҳаётій мавзуларға ҳам күчади. Жумладан, қүйидаги байтда қуюн хашакни шиддат билан қандай айлантирган бұлса, фалак ҳам мен заифни шундай саргашта қилди дейди:

Мен заифни саргашта айлади гардун,
Шитобу давр ила хошокни нечукки қуюн (3, 386).

Маълум бұладики, ишқ дардию ҳижрон ранжидан ошиқ жисмининг заифлашици билан боғлиқ тимсолу тащбекшар силсиласи (биз уларнинг барчаси ҳақида фикр юритмадик) ҳам Алишер Навоий ижодида бутун бир тизимни ташкил этиб, алохыда текширишни тақозо қиласы.

ҲУСН ВА ИШҚ

Бугун биз биламизки, бу дунё оламнинг ўзаро тортишиш кучлари туфайли пойдор. Сўфийлар буни Ҳусн ва Ишқнинг ўзаро бир-бирига интилиши тарзида тасаввур ва талқин қилганлар — мутлақ Ҳусн соҳиби, гўзаллар шоҳи бўлган Оллоҳ борлиқда ўз жамолини намоён этади, барча жонли-жонсиз мавжудот эса бу Ҳусннинг ошиғу шайдоси.

«Ҳусн билан ишқ ажралмас, улар бир-бирига интилиши муқаррар қонуният»¹. Бу жиҳатдан машҳур шайх Рӯзбекон Буқлий билан боғлиқ бир ривоят эътиборга молик.

Ваъз ўқиш учун Шероз кўчаларидан ўтиб бораётган Рӯзбекон бир аёлнинг қизига қаратади:

— Ҳуснингни элга кўп кўрсатмаки, у хору беэътибор бўлади, — деб насиҳат қилаётганини эшишиб айтадики:

— Ҳусн ҳеч қачон ўзини пинҳон қилишларига рози бўлмайди — у бутун вужуди билан ишққа яқин бўлишга интилади. Ҳусн ва ишқ азалдан бир-бирларидан ажралмаслик ҳақида аҳду паймон қилганлар (17, 180).

Макка зиёратида юрганида Рӯзбеконнинг ўзи ҳам бир муганния ишқига мубтало бўлади ва Шайх Санъон каби у ҳам риёкорликни ўзига раво кўрмай, хирқасини устидан ечиб, унинг мулизаматига боради. Шайхнинг ишқу ҳолидан хабар топган аёл унинг авлиё зумрасидан эканлигини билиб, худди тарсо қизи иймонга киргандай унинг олдидаги тавба қиласиди ва унинг муридига айланади. Шу билан шайхнинг муҳаббат туғёни таскин топиб, яна хирқасини кияди (17, 180—181).

¹ Комилов Н. Тасаввув. 213-бет.

Кудсий бир ҳадисда айтилишича, дастлаб фақат Оллоҳ мавжуд әди. Кейин унда ўзини ўзи томоша қилиш истаги пайдо бўлади ва ўз ҳуснининг кўзгуси қилиб оламни, унинг ошиғи қилиб одамни яратади. Шунинг учун Навоий ёзади:

Чу жилва айлади ул ҳусн истабон ошиқ,
Салойи ишқин этиб офариниш ичра нидо (4, 7).

«Ул ҳусн яратилиш ичра ишқни даъво айлаб, ошиқ истаб нидо қилди».

Бошқа бир байтида эса мазҳар истаб мавжудотга ишқу ҳусн кўргуздинг – натижада бечораю ожизлик хирмони-ю, жабру жафо чақмоғи пайдо бўлди, дейди:

Мазоҳир истабон асмога ишқу ҳусн кўргуздинг –
Ки, пайдо хирмани ажз үлди-ю, барқи жафо пайдо
(4,9).

Албатта, бу ерда асмо – исмлар, номлар дегани, лекин улар мавжудотга берилган.

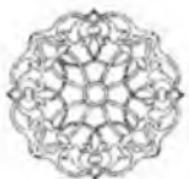
Мазоҳир – кўриниш, пайдо бўлиш; зоҳир бўладиган, намоён бўладиган жой. Яъни, бирор нарсанинг зуҳур үтадиган жойи. Илоҳий ишқ эса мазҳарсиз содир бўлмайди. Мазҳар – илоҳий жамол ё камолни ўзида акс эттирган киши. Ҳақ ошиқлари кўпинча мазҳарни севиш орқали ҳақиқий ишққа етадилар. Фарҳод учун Ширин, Мажнун учун Лайли ана шундай мазҳар эдилар. Ширин ва Лайли мисолида уларнинг ишқи муайянлик – аниқлик касб этди. Жалолиддин Румий маснавийларидан бирида ҳақиқий ишққа етганидан кейин Мажнун учун Лайлининг аҳамияти қолматани хусусида сўз бориши шундан.

Сўфийлар нуқтаи назарига кўра, илоҳий ҳусн ҳамма ерда жилва қиласи, лекин уни кўриш учун басират – ботин кўзи, ҳис қилиш учун дунёю нафс губорларидан покланган кўзгудай мусаффо кўнгил керак. Кўнглингда Оллоҳу унинг ишқи ғулмаса, Каъбанинг бутхонадан фарқи йўқ, аксинча, кўнглинг илоҳий ишқдан лиммо-лим бўлса, бутхона ҳам Каъбага тенг. Сўфийлар орасида ҳатто шундай нақл машҳур: «Агар Худо жамолини кўрсатмаса, жаннатнинг дўзахдан фарқи йўқ, ошишарти дийдорини кўрсатса, дўзах ҳам жаннатга айланади».

Чу ёр айлар эмиш барча ерда жилвайи хусн,
Тенг үлди Каъба била дайри Сүмнот манга (4, 15).

«Ҳамма ерда ёр ҳусни жилва қиласар экан, менга Каъбаю
бутхона баробар бўлди».

Ҳусн ва ишқ муносабати аслида тасаввуф адабиётининг
асосий мавзуларидан бўлиб, у ҳар томонлама кенг ва чуқур
текширишларни тақозо қиласади. Биз бу ерда унинг асл моҳия-
ти ва баъзи нуқталарига ишора этдик, холос.

ОШИҚЛАР САРДАФТАРИ

Навоий кўплаб фазаларида ўзини Мажнуну Фарҳодга, маҳбубасини Лайлию Ширинга қиёслар экан, ўзини бу машхур ошиқлардан, севгилисини бу ишқу ҳусн тимсолларидан устун қўяди. Мисол учун, қуйидаги байтида Фарҳод тоғдан қазган тошлар билан мен Мажнунни урадилар, энди ўзингиз айтинг, ишқ аро ким кўпроқ қийналган, кимнинг аҳволи оғирроқ: у маъшуқасига етиш учун мاشаққат чекиб тоғ қазиган бўлса, мен маломат тошларию тақдир зарбаларига мардона чидадим, ишқ синовларига бардош бердим:

Тош уарлар мени Мажнунғаки, қозмиш Фарҳод,
Ишқ аро менча қачон эрди экин шиддат анга (5, 12).

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, шиддат сўзи бу ерда биз тушунганчалик файрат, шижаот, куч-кудрат, қатъийлик эмас, балки қаттиқчилик, аҳволнинг оғирлиги, тирикчиликнинг оғирлиги маъносида келаяпти.

Бу байтда шоир ўзини Мажнунга үхшатиб, Фарҳоддан устун қўйган бўлса, кейинги байтда энди Мажнундан ҳам баланд ҳисоблайди:

Ўлди Мажнун кўрубон дилбарину мен кўрмай,
Менча йўқ эрди экин ўлганида ҳасрат анга (5, 12).

«Мен билан Мажнуннинг орасидаги фарқ шундаки, у ёрини кўриб ўлди, мен эса кўрмай жон таслим қилмоқдаман, шунинг учун ҳар қанча ишқ ичра балою уқубатларни бошидан кечирган бўлмасин, унинг ҳасрату армони мени-кичалик эмас эди».

Ёки:

Дарди ҳижрон мендадурким, умр ўтиб кўрмон юзин,
Васл комилдуру, буким Лайлиға Мажнун телмуур
(5, 130).

«Мажнун Лайлини кўрди, унинг юзига термулдими, демак, у васлга етди. Ҳижрон дарди нималигини умри ўтиб ёр юзини бир марта ҳам кўрмаган мендан сўранг».

Ўз-ўзидан бу ерда гап илоҳий маҳбуба ҳақида бораётгани маълум бўлади. Чунки дунё гузалига таъриф-тавсифини эшишиб ошиқ бўлганда ҳам, ҳеч бўлмаса бир марта курмаслик, ёки курган кишилардан сўраб-билимаслик мумкин эмас.

Бошқа байтида айни фикрни Фарҳодга нисбат беради:

Ёрни мен кўрмай ўлдум, ул куруб ҳам ўлмади,
Ишқ аро мен бормен ўзга навъу Фарҳод ўзга навъ
(5, 211).

«Мен ёрни кўрмай ўлдим, у кўриб ҳам ўлмади, бино-барин, ишқ аро мен билан Фарҳоднинг мақому йўлимиз бошқа-бошқа».

Ёки мана бу байтини қаранг:

Мен бало чоҳидаву Мажнун фароғат даштида,
Лофи ишқ урса, ажаб йўқким, топибдур ерни кенг
(5, 246).

«Мен бало даштидаю Мажнун фароғат даштида: ўзига кенг ерни топиб олганидан кейин ишқ лофини урса, сира ажабланадиган жойи йўқ».

Мана бу байтида эса маҳбубасини Ширину Лайлидан устун қуяди:

Келди Ширин била Лайли санга ҳайрон, гарчи
Бу икав ҳасратида эрди Ажам бирла Араб (6, 37).

«Араб билан Ажамни ҳусни билан famu қайфуга ботирган Ширин билан Лайли сенинг жамолингни кўрди-ю, ҳайрон бўлди-қолди».

Бошқа байтида үқиймиз:

Ишқда мен киби Мажнун ясади килки қазо,
Лайли ашколини дилдорима монанд қилиб
(6, 44).

«Қисмат қалами ишқ ичра Мажнунни менга үхшатиб,
Лайли шаклини эса дилдоримга монанд қилиб яратди».

Мана бу байтида эса үзининг телбалиги олдида Вомиқу
Мажнунни оқилу хушёр деб ҳисоблади:

Дер Навоий, Вомиқу Мажнундек ўлғил, вах, не навъ
Куч била хуш аҳлига ўзумни монанд айлайн
(3, 379).

«Эй Навоий, ишқ ичра сен ҳам Вомиқу Мажнун каби
бўл, дейди ёр. Воҳ, мен қандай қилиб ўзимни куч билан
хуш аҳлига үхшатай?!»

Бошқа бир байтида «Дашт аро Мажнунни курганлар
Навоийга назарлари тушса, «Ё Раб, бу не биёбон деви
бўлдийкин?» деб ҳайратга тушадилар», дейди:

Дашт аро Мажнунни кўрганлар Навоийни куруб,
Қилдилар ҳайратки, не фули биёбондур яна (3, 423).

Куйидаги байтида эса мени Фарҳоду Мажнунга үхшат-
маки, мени бирор афсона билан боғлашнинг сира ҳожати
йўқ дейди:

Навоиё, мени Фарҳод дема, ё Мажнун,
Нединки, ҳожат эмас боғламоқ фасона манга (6, 17).

Бу билан шоир Фарҳоду Мажнун қиссасини шунчаки
афсона ҳисоблаб, үзининг ишқ достонини ҳақиқий ҳисоб-
лади: ҳақиқат турганда афсонага нима ҳожат, деган фикрни
илгари суради. Чунки, дейди «Топмадим» номли машҳур
газалида:

Куп уқудум Вомиқу Фарҳоду Мажнун қиссасин,
Ўз ишимдин булъажаброқ достоне топмадим (3, 327).

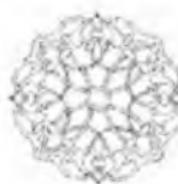
«Мен Вомиқу Фарҳоду Мажнун каби машхур ошиқлар қиссасини кўп ўқидим, лекин ўз ишимдан ажиброқ достон топмадим».

Шу тариқа, Фарҳоду Мажнуну Вомиққа қиёслай-қиёслай Навоий ўзини жаҳондаги барча машхур ошиқларнинг сардафтари, раҳнамоси ҳисоблайди:

Бошларидин кечтилар ишқ аҳли ҳижрон даштида – Вомиқу Фарҳод ила Мажнун Навоий бошлиғ (5, 214).

«Ҳижрон даштида ишқ аҳли – Вомиқу Фарҳоду Мажнун Навоий бошчилигига бошларини фидо қилдилар».

Чиндан ҳам Алишер буюк бир ИШҚнинг, тенгсиз бир маҳбубанинг ошиғи эдики, Фарҳоду Мажнуну Вомиқ унинг, Ширину Лайлию Узро маъшуқасининг олдида қуёш қошида заррадек эди.

ФАРҲОДДАН УСТУН ОШИҚ

Шарқ шеъриятида лирик қаҳрамоннинг ўзини дунёда машҳур ошиқлардан устун қўйиши – бунга турли сабабваж келтириши бир анъана тусини олган. Шу маънода Ширин васлига етишиш учун Фарҳоднинг теша билан тоғ қазиши ҳам «танқид» остига олинади – қўлингда қурол билан тошни қўпориб, йўл очиш оддий иш-ку, буни барча ҳам қилиши мумкин дейилади. Чунончи, Фарҳод қаҳрамонлигини ҳадди аълосида тараннум этган Навоийнинг ўзи ҳам агар Ширин санам васл ваъдасини берса, мен фам тоғини тирноғларим билан қозаман дейди:

Ваъдаи васл этса ул Ширин санам, фам тоғини
Қозғамен тирноғларимни тешай Фарҳод этиб (5, 46).

Табиийки, бу ерда «ширин» сузи икки маънода келаяпти: биринчиси – Фарҳоднинг маъшуқаси бўлган Ширин, иккинчиси – гўзал, малоҳатли маҳбуба.

Мана бу байтда ҳам ширин сузи икки маънода келаяпти: ширин орзули ва Ширинни орзу қилиб:

Лаъли шавқидинки фам тоғин қозарсен, эй қўнгул,
Не бало Ширин ҳаваслик нотавон Фарҳодсен (3, 376).

Бошқа бир байтда ёзади:

Истасам васлини, дер фам тоғи қоз тирноғ ила,
Бўйла ҳаргиз қилмади Фарҳод ила Ширин ҳадис (5, 71).

«Васлини истасам, тирноғинг билан фам тоғини қаз деб айтди – бундай сұзни Фарҳодга Ширин ҳеч қачон айтган эмас эди».

Мана бу байт ҳам аввалгиларига ҳамоҳанг бўлиб, энди шоир тирноғи билан тоғни қўпоришга тайёрлигини эмас, балки қазганини айтади:

Решлар кўксумда кўр, Фарҳод баҳсин қўйким, ул Қазмади мендек бало тоғини тирноғи била (3, 427).

«Кўксимдағи чокларни қўру Фарҳод можаросидан сўз очма, чунки у мен каби бало тоғини тирноғи билан қазган эмас».

«Тирноқ билан тоғ қазиш» бу – тариқат йўлининг оғир, қийин ва узунлигига ишора. Шоирнинг кўплаб байтларида дуч келадиганимиз йўлнинг машаққатидан шикоят оҳанглари худди шу маънони кўзда тутади:

Эрур мақсад йироқ, водий узун, тун тийра, йўл бўртоқ,
Бу йўлда салб этиб ўзлук юкин, ўзни сабукбор эт (3, 84).

«Мақсад узоқ, водий узун, тун қороғи, йўл балчиқ.
Шунинг учун ўзлик юкидан қтулиб, ўзингнинг юкингни
енгил қил».

Яна ўқиймиз:

Ё қани Фарҳодким, ғам тоғини тирноғ ила
Қозғанимдин, тешаву тоғидин ўлғай шармисор (5, 101).

«Менинг ғам тоғини тирноғим билан қазганимдан хабар топган Фарҳод шиҷоатимни кўриб, ўзининг бу ишни теша билан амалга оширганидан уялиб қолади».

Яна:

Балолар тоғини ҳажринда тирноғим била қоздим,
Мен этган ишни ошиқлиқда Фарҳод этмади ҳаргиз
(5, 159).

«Ёр ҳажрида балолар тоғини тирноғим билан қоздим.
Фарҳод ошиқ бўлиб мен қилган ишни ҳеч қачон қилмаган».

Албатта, шоир Фарҳоднинг ҳам муносиб баҳосини беради:

Мингдин бир эмас ўз юраги захмларидин,
Ҳар нечаки, тоғ бағрини захм айлади Фарҳод (3, 114).

«Фарҳод тешаси билан тоғ бағрини ҳар қанча пора қилмасин, улар ўз юраги жароҳатларининг мингдан бирича ҳам эмас».

Кейинчалик Фузулий қатор байтларида бу фикрни ривожлантириб, ҳадди аълосига етказади: Менинг ишқ йўлидаги шижоатим олдида Фарҳод ўз куч-қудратидан лоғ урмаса ҳам бўлади, чунки у битта тоғни қазиш учун мингта тешани ўтмас қилган бўлса, мен мингта тоғни биттагина тирноғим билан қўпоришга қодирман дейди:

Кўҳкан кунд айламиш минг тешайи бир тоғ илан,
Ман қўпоруб солмишам минг тоғи бир тирноғ илан¹.

Шу уринда, таъкидлаш жоизки, бу ерда тоғ ҳам мажозий маънода булиб, ошиқни маъшуқдан ажратиб турган тусиқ – монеликлардир. Уларнинг қўплиги, улканлиги, чексизлиги учун шоирлар тоғ тимсолида ҳам гавдалантирганлар.

¹ Фузулий. Фамзасин севдинг, кўнгил (Тузувчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Э. Очилов). Тошкент, «Шарқ», 2009, 241-бет.

БИЛОЛ ВА ХОЛ

Билол – ислом тарихидаги биринчи муаззин. Асли ҳабашистанлык қора танли қул бўлиб, Маккада исломни биринчилар қаторида қабул қиласланлардан. Баланд, ширали ва таъсирчан овозга эга бўлгани учун Мадинада илк бор оммавий намоз ўқиш жорий қилинганда у аzon айтиб, мусулмонларни намозга чорлаган ва бир неча йил давомида Муҳаммад алайҳиссаломга муаззинлик қиласлан¹.

Пайғамбардан нақл қилишларича, у киши Билолнинг ранги қиёматда жаннат ҳурларига хол қилиб берилади, деб лутф этган эканлар. «Қисаси Рабғузий»да келтирилишича, Оллоҳ таоло жаннат ҳурларини яратган кундан бўён улар ўзларига зеб берадилар – бу пардоз-андоз қиёмат кунида адодига етади. Лекин холлари бўлмаганлиги учун ҳусну жамоллари кемтик бўлиб туради. Ўшанда Билолнинг рангини нуқта-нуқта уларга улашиб берадилар – ҳар бирига биттадан хол тегади ва шу билан кўрку чиройлари мукаммал бўлади². Шунинг учун ҳам Шарқ мумтоз шеъриятида Билол образи маҳбубанинг холи билан бирга қўлланишига кўп дуч келамиз. Чунончи, мана бу байтида маҳбубанинг лаби устидаги қора холини Навоий жаннатдаги кавсар булоғи қирғоғида ўтирган Билолга қиёс қиласади:

Равзада кавсар қироғинда хаёл эттим Билол,
Юз аро лаб, лаб уза шабранг холингни кўруб (6, 42).

«Юзинг аро лабинг, лабинг узра тундай холингни жаннатда кавсар қирғоғида ўтирган Билол деб хаёл қилдим».

¹ Ислом. Энциклопедия. 51-бет.
Қисаси Рабғузий. 2-китоб. 157-бет.

Қуидаги байтда эса маҳбубанинг қошини Каъба тоқига, холини эса Билолга нисбат беради:

Қошингда холнинг овозасин эшиитмиш эдим,
Бу Каъба тоқиу ул бир Билол эмиш – билдим (6, 296).

Севимли шоиримиз Абдулла Орипов бу ҳадисни ҳатто шеърга солиб, «Билол ҳабаш» номи билан «Ҳикмат садолари» туркумига киритган:

Пайғамбар уммати – қора тан Билол
Расулга ҳамиша камарбастадир.
Сидқ ила вафога бўлди у тимсол,
Қайтмади рост йўлдан, соғ ё хастадир.

Билол айтар эди аzonни яккаш,
Сазовор бўлмишди ишончга андоқ.
Расулдан сўрашди: – Бу қора ҳабаш
Жаннат чеҳрасига ярашгай қандоқ?

Жавоб шундай бўлди: – Сўйлангиз билиб,
Унинг оқ дилида иймон оҳангি.
Жаннат ҳурларига қора хол қилиб,
Бўлиб берилгандир Билолнинг ранги¹.

¹ Орипов А. Танланган асарлар. 2-жилд. Тошкент, 2001, 203-бет.

БЕТАКРОР МИСРАЛАР

Алишер Навоий оддий, лекин бетакрор, содда, аммо кутилмаган ташбеҳлар топишда тенгсиз сўз санъаткоридир. Чунончи, баҳорнинг кўнгилларга қувонч олиб келиши, атрофда гулу майсаларни кўриб кўзнинг қувнашини илоҳий истеъдод соҳиби бўлган шоир мана бундай фавқулодда мисраларда гавдалантиради:

Чаман саҳифасида сабза демаким, гардун
Тараб сўзини яшил хат била савод этадур (5, 111).

«Чаман китобининг саҳифасидаги майса эмас, балки фалак шодлик сўзини яшил хат билан битиб қўйибди».

Ёки мана бу оҳорли ва гузал ташбеҳни қаранг:

Терлаган лаъли гулоб ичрамудур гул барги,
Йўқса усрук кўзму солди арақ ичра набот (3, 87).

«Ёрнинг терлаган лаъли гулоб ичидаги гул баргими ёки маст чой билан адаштириб, қизил май ичига новвот солдими?»

Бу ерда қатор ташбеҳлар силсиласини қўрамиз: гул баргининг лабга, гулобнинг терга нисбати бўлганидек, майнинг терга, новвотнинг лабга ухшашлиги бор.

Ташбеҳнинг нозик ва нағислиги кишини ўзига тортади.

Навоий муболағани ҳам ҳамиша ҳадди аълосига етказади. Чунончи, қўйидаги байтида: «Агарда ер юзидан ўт йўқолиб кетганида ҳам менинг оҳим бор экан, бунинг сира хавотир оладиган жойи йўқ; бир лаҳзада шу пайтгача боридан юз баробар ортиқ ўт пайдо қиласди», – дейди:

Үт агар йитса жаҳондин, оҳим үлса, ғам эмас,
Еткурай бир дамда юз аввалги үт миқдори үт (3, 58).

Чинақам шеър ана шундай фавқулодда ташбеҳлари-ю,
ҳайратомуз муболагалари билан ўқувчини ўзига тортади.

Халқона ибора билан айтганда, шоирнинг баъзи
байтларини ўқиб, ҳайратдан дод деб юборасиз. Чунончи:

Жом эрур мен телбага қонли кўзумнинг косаси,
Лолалар саҳрода бас, гар истаса Мажнун қадаҳ (3, 103).

«Мен телбага қонли кўзимнинг косаси қадаҳ ўрнига ўтади.
Агар Мажнун қадаҳ истаса, саҳродаги лолалар унга бу вазифани бажаради».

Ёки мана бу гўзал ва бетакрор манзара тасвирини куринг:

Йиғламоқ чун айлади даъво кўзум бирла булат,
Барқ гўё муни фаҳм айлаб, ииқилди кулгудин (3, 357).

«Булат менинг кўзим билан теппа-тенг йиғлаш даъвосини
қилган эди, чақмоқ буни эшилди-ю, кула-кула букчайиб
қолди».

Бу ерда шоир чақмоқнинг чақишини унинг булат устидан
кулишига ташбеҳ этмоқда. Бир чақиб ўчишини эса кулгидан
букчайиб қолишига ўхшатмоқда.

Чиндан ҳам фавқулодда ва кутилмаган ташбеҳ: уни
Навоий каби нозик тахайюл соҳибигина топиши ва шундай
нафис бир тарзда назм риштасига тизиши мумкин.

Мана бу байт ҳам оҳорлилиги жиҳатидан аввалгисидан
қолишмайди:

Занбурнинг эви киби қўнглум тешук-тешук,
ЛАълинг хаёли ҳар тешук ичинда бол экин (3, 367).

«Кўнглим худди арининг уйидек тешик-тешик: лабинг
хаёли эса ҳар тешикдаги асалдир».

Маҳбубанинг тер остида қолган холини ҳиндунинг сувга
тушиб, нафас олмай тургани ҳолатига ўхшатади:

Қолди холинг тер остида, ёхуд
Дамин асрар суға чўмуб ҳинду (3, 397).

Маълумки, ҳинду мумтоз шеъриятда қора ранг, баъзида ҳатто қора рангли хол тимсоли бўлиб келади. Навоий худди шундан фойдаланиб: «Холинг тер остида қолдими ёки ҳинду сувнинг ичидан нафас олмай турибдими?» дейди үзини билмасликка согланча тажоҳули орифона санъатидан маҳорат билан фойдаланиб.

Ёки мана бу оддий, айни пайтда бетакрор мисрани қаранг:

Кўзум ашкини йўқ, лекин қурутмоқ баҳрни мумкин
(6, 23).

Яъни: «Уммонни қуритиш мумкиндир, лекин кўзимнинг ёшини эмас».

Бундай ҳеч кимнинг хаёлига келмаган оддий ташбеҳу тимсоллар фақат катта истеъодд эгаларининг кўлидан келади. Чунки ҳамманинг ҳам бошига Famу ташвиш тушади. Бу гаму ташвиш туганмасдай йифлаб, оҳу фарёд қилиб юради. Ҳамма ҳам денгизу дарёю уммонни билади. Лекин ҳамманинг ҳам хаёлига: «Эҳтимол, дунёдаги сувлар қуриб битар, лекин менинг кўз ёшимнинг тугайдиган замони йўқ», деган фикр келавермайди. Истеъоднинг даражаси ана шундай энг оддий нарсадан ҳам энг гўзал ва таъсирчан ташбеҳу тимсол топганида ёрқин намоён бўлади.

ЖАННАТУ ДҮЗАХ ТАЗОДИ

Алишер Навоий ғазалларида жаннат ва дүзах ҳам бирбираiga қарши қўйилиб, муайян бадиий вазифа бижариб келади. Жумладан, бир байтида Ҳақ даргоҳи турғанда дунё роҳатларини истаган одамни жаннатни қўйиб, дўзахига борган кишининг аҳволига ўхшатади:

Биҳишт борида дўзах сори қилур оҳанг,
Ҳабиб кўйи туруб, улки гашти боғ истар (5, 125).

«Кимки дўст кўйи туриб, боғ гаштини истаса, у жаннат борида дўзахга интилган кишига ўхшайди».

Маълумки, дўст, ёр дейилганда тасаввуф адабиётида комил инсон, етук пир, Муҳаммад алайҳиссалом ва Оллоҳ таолонинг ўзи ҳам назарда тутилади. Бу ерда у айнан кейинги маънода келган.

Жаннату дўзах тазодини шоирнинг бошқа қўплаб байтларида ҳам кўрамиз. Чунончи, мана бу байтида висолни жаннат-у, ҳижронни дўзахга қиёслайди:

Биравким, жаннату дўзах сўзин шарҳ айламиш, гўё
Киноят важхи бирла васлу ҳижронни адо қилмиш (5, 192).

«Жаннату дўзах сўзини шарҳлаган киши гўёки мажоз йули билан васлу ҳижронни таърифу тавсиф қилмиш».

Қўйидаги байтида эса ёр кўйи билан жаннат орасидаги тафовут жаннат билан дўзах орасичалик деган янги ташбеҳ қўллайди:

Кўюнг керак, учмоқ йўқким, учмоқу кўюнгда,
Ул навъ тафовутдурким, томуғ ила учмоқ (5, 229).

«Менга жаннат эмас, сенинг күйинг керак, жаннат билан күйинг ўртасидаги тафовут жаннат билан дўзах орасидаги фарқчалик».

Яна бир байтида кунглингга ёқадиган муносиб ёрни топсанг, унинг висолию фирофи сенга баробардир. Ҳақ ризосини топсанг, дўзаху жаннатнинг фарқи йўқ дейди:

Ёри дилхоҳинг чу топтинг, тенгдуур васлу фироқ,
Ҳақ ризосин чунки қозғандинг, не учмоқ, не томук
(5, 231).

Яна ўқиймиз:

Баҳор сенсиз агар дўзах ўлса, тонг эрмас,
Биҳишт ичинда лиқо бўлмаса, эрур дўзах (3, 106).

«Агар сенсиз баҳор дўзахдай туюлса, бунинг сира ажабланадиган жойи йўқ, чунки дийдор бўлмаса, жаннатнинг ҳам дўзахдан фарқи йўқ».

Бошқа бир байтида эса дийдор ваъдаси бўлса, жаҳннам ҳам қўрқинчли эмас, чунки висол умиди бор жойда, жафо нима ҳам булар эди, деб ёзади:

Биҳишт меҳнат эмас, бўлса ваъдайи дийдор,
Висол умиди бор эрса, жафо не булғусидур? (3, 131).

Бу ҳам тасаввуфий қараашлар билан боғлиқ. Сўфийларга кўра, айтиб ўтилганидек, жаннатда Худо жамолини кўрсатмаса, унинг дўзахдан фарқи йўқ, аксинча, дўзахда дийдор кўрсатса, у жаннатдан афзал.

Маълум бўладики, буюк Навоийнинг тафаккур қудрати ҳар икки оламдаги деярли барча нарса-ҳодисаларни қамраб олган ва уларни ўзининг поэтик мақсадига маҳорат билан хизмат қилдирган.

РИВОЯТ ВА ҲАҚИҚАТ

Алишер Навоийнинг баъзи байтлари мағзини чақиш учун ислом тарихи, пайғамбарлар ҳаёти билан бир қаторда, машҳур ривоят ва ҳикоятларни ҳам билишга тұғри келади. Жумладан, Юсуф алайхиссаломнинг чоҳга ташланиши ва Бобил чоҳи тарихидан бехабар үқувчи қуидаги байт мазмунини тушунолмайды:

Кирпикинг тушкан күнгүл ичра хаёлинг, эй пари,
Гүйё Юсуф нузул этмиш чаҳи Бобил аро (5, 20).

Юсуф қиссасидан маълумки, оталари ўзларидан ортиқ севгани учун акалари ҳасад ўтида ёниб, уни ёмон күрардилар. Бир куни Юсуф туш курса, үн бир юлдуз ва ой унга сажда қилиб турған эмиш. Буни эшитган Яъқуб алайхиссалом: «Бу түшингни зинҳор акаларинг билмасинки, сенга очиқдан-очиқ душманга айланадилар», – дейди. Лекин бу туш тафсилотидан акалари хабар топиб, сабр косалари тулади. «Шундоғам барчадан суюкли бұлғани етмагандай, яна үзини севимли курсатиш учун туш курдим деб ёлғон сұzlайди», – деганча укаларини ўлдириш ёки күздан йүқотиш режасини тузадилар ва гашти биёбон қилиш баҳонаси билан уни олиб кетиб, сувсиз бир қудукқа ташлайдилар. Ўзлари эса бир қўйни сўйиб, кўйлагини унинг қонига белайдилар-да, оталарига келиб:

– Юсуфни бўри еб кетди, – деб алдайдилар.

Бобил – Ироқдаги қадимий шаҳар. Вавилон. Аёлга ошиқ булғанликлари учун Ҳорут ва Морут номли икки фаришта шаҳар четидаги чоҳга ташланған. Кимки сөхру жоду ҳунарини ўрганишни истаса, ўша чоҳ ёнига борар ва мазкур фаришталар унга ўргатар эмишлар.

Мана энди байтнинг мазмуни ойдинлашди: «Эй пари, кипригинг ўқи теккан кўнгил ичра хаёлинг Бобил чоҳига Юсуф тушганга ўхшайди».

Ривоят қилишларича, Юсуф тушгач, қоронғи қудуқнинг ичи ёришади, унинг аччиқ суви ширин бўлади¹. Шунга ўхшаб, ишқнинг ранжу азоби, дарду ғами кўп бўлса-да, у кўнгилни жароҳатласа-да, кўнгилга ишқ ташриф буюриши билан унга гўё жон киради. Бу ҳодисани шоир Юсуфнинг ташландик қудуққа ташланишига қиёс қиласиди. Бу ерда ташбех ва талмех санъатларининг ажойиб омухтасини қурамиз.

Кейинги байт мазмунини тушуниш учун Мудбир ва Муқбил ҳақидаги машҳур ривоятдан хабардорлик тақозо қилинади:

Куллуғунг доғидин ўлсам, истамон озодлик –
Ким, бу тамғадур нишони Мудбиру Муқбил аро
(5, 20).

«Куллигинг доғидан ўлсам ўламанки, озодлик истамайман – бу тамға Мудбиру Муқбилни фарқлайдиган, улар орасидаги тафовутни кўрсатадиган аломатдир».

Мудбир сўзининг луғавий маъноси иши юришмаган, баҳти қайтган, баҳтсиз бўлиб, Муқбил унинг аксича – баҳтли, толели, иқбол соҳиби.

Ривоят қилишларича, овга чиққанида қадимги Эроннинг сосонийлар сулоласига мансуб Хисрав Парвезнинг тожидаги қимматбаҳо бир гавҳар тушиб қолади. Шоҳ шаҳарга қайтгачгина буни сезади. Сарой фала-ғовур бўлиб кетади. Чунки ўша гавҳар қиммати бутун бир мамлакатнинг бир йиллик хирожига тенг экан. Шунинг учун уни топиб келган кишига катта мукофот ваъда қилинибди. Гавҳарни қидириш бошланибди. Иттифоқо, биёбонни кесиб, шаҳар томон келаётган икки кишини учратадилар. Улардан бирининг оти Мудбир бўлиб, такаббурлиги туфайли гавҳар қидираётгандарнинг бошлиғи билан салом-алик ҳам қилмай бурнини осмонга қутарганча гўдайиб ўтиб кетибди. Иккинчисининг исми Муқбил бўлиб, у одамийлик юзасидан бошлиққа тавозеъ билан салом бериш учун эгилар экан, кўзи ерда

¹ Қаранг: Қисаси Рабғузий. 1-китоб. 107-бет.

ётган гавҳарга тушади ва уни олиб бошлиққа узатади. Ваъда қилинган мукофот Муқбилга тегиб, у шоҳнинг яқинлари сафидан ўрин олади, Мудбир эса кибри сабабли шаҳар ҳаммомига гўлах бўлади. «Мудбир такаббур натижасидин шаҳар гулханида мақом тутуб, Муқбил адаб ва тавозе фойдасидин гавҳари мақсад топиб, шоҳ гулшанида ором топти», – дейди шоир ҳикоятни якунлаб (14, 59–60).

Албатта, бу ерда биринчи навбатда мазкур сўзларнинг луғавий маъноси кўзда тутилади: мен сенинг қулинг бўлиб, ранжу азобда ўлиб кетсам-да, озодликни орзу қилмайман – баҳтли ва баҳтсиз инсон орасидаги фарқ шунда. Бунга кўра, ишқ қули ишқи йўқ эркин кишидан баҳтлидир, деган фикр илгари сурилаяпти.

Энди ҳақли савол туғилади: байтнинг ривоятга қандай боғлиқлиги бор? Навоий Мудбирни – ғофил, Муқбилни – огоҳ деб талқин қиласи. Огоҳлик – маърифатдан, ғофиллик – жаҳолатдан. Ғофил азбаройи жаҳолати туфайли такаббур, огоҳ эса тавозеъ ва одоби сабабли азиз ва ҳурматли. Бино-барин, огоҳ инсон мақсад гавҳарини қўлга киритиб, ғофил ундан мосуво қолади. Ўз-ўзидан, мақсадга етган баҳтли-ю, қуруқ қолган баҳтсиз. Байтда ифодаланишича, ошиқ севганига етишолмаса-да, унга қул бўлганидан хурсанд: шу қуллик тамғасининг ўзи баҳтлилик ва бадбаҳтлик мезони бўла олади, чунки ҳатто шу қуллик шарафига эришмаганлар ҳам борки, ҳақиқий бадбаҳт ана ўшалар. Муқбилнинг баҳтини топиб, Мудбирнинг маҳрум қолгани воқеаси билан шоир бу фикрини янада мустаҳкамлайди.

«Лисон ут-тайр» достонида ҳам йўл машаққатидан нолиган Тазарвга танбеҳ берар экан, Ҳудҳуд сўзига далил сифатида Мудбир ва Муқбил ҳақидаги ҳикоятни бошқача шаклда келтиради. Унга кўра, Мудбир гумроҳу Муқбил тариқат соҳиби, Мудбир ноқису Муқбил комил. Иккиси йўлда ҳамроҳ бўладилар. Муқбилнинг таърифини эшигтан шоҳ шаҳар дарвозасида унга пешвоз чиқиб, саройга олиб кетади. Юз ҳурмат кўрсатиб, ихлосу эътиқодини намойини қиласи. Мудбир эса кечаси ярамасларга қўшилиб ичади ва мастиликда бирорни ўлдириб қўяди. Шоҳга арз қилтинарида қасос ҳукми билан уни ҳам ўлимга буориди (12, 71–72).

Бу ҳикоят орқали шоир кибр ва тавозеъ, худбинлик ва камтарлик, гумроҳлик ва огоҳлик, жоҳиллик ва комиллик, қисқаси, инсоний фазилат ва иллатларни ўзаро бир-бирига қарама-қарши қўйиш орқали яхши ва ёмон, баҳтили ва бадбаҳт киши ўртасидаги фарқни кўрсатиб беради.

Мана бу байтнинг мағзини чақиши учун эса Искандар Зулқарнайн ва у билан боғлиқ ривоятлардан хабардор булиш тақозо қилинади:

Умр янглиғ бевафодур халқ, гүё, эй Хизр,
Чекти Зулқарнайн Яъжужи вафо оллига сад (6, 89).

«Халқ умр каби бевафодир, эй Хизр, гүё Искандар Зулқарнайн вафо Яъжужи олдига девор тиклабди».

Яъжуж ва Маъжуҷ – Куръонда зикр қилинган бузғунчи қавмнинг номи. Кўп сонли бу қавмнинг ер юзига чиқиб келиши қиёмат аломатларидан бири ҳисобланади.

Икки тоғ орасидаги бирон гапни англамайдиган қавмнинг шикояти ва сўровига кўра, Искандар Зулқарнайн улар билан Яъжуж ва Маъжуҷлар орасига темир девор қуриб беради: фосид қавм бу девордан ошиб ҳам ўтолмадилар, тешиб ҳам. Куръони каримнинг «Қаҳф» сурасида айтилишича, Садди Искандарий – Искандар қурган деворнинг очилиб, Яъжуж ва Маъжуҷларнинг чиқиб келиши қиёмат бошланганидан далолат берувчи белгилардан биридир¹.

Бу воқеага ишора қилиш орқали Шарқ шоирлари турли бадиий мақсадни кўзда тутганлар. Жумладан, Навоий халқ орасида вафо йўқолиб бораётганлигини «Нима бало, Искандар вафо Яъжужи олдига ҳам девор тиклаганми?» тарзида талмеҳ ва тажоҳули орифона санъатлари воситасида ифодалайди.

Қуриб ўтганимиздек, тасаввуф шеъриятида Садди Искандар – инсон жисми, Яъжуж ва Маъжуҷ – унинг нафсу ҳоҳишлиари сифатида ҳам талқин қилинади.

Маълум бўладики, Алишер Навоий асарларини бутун теранлиги, барча маъно қирралари билан англаб етиш учун халқ оғзаки ижоди, ислом тарихи ва ёзма адабиётда машҳур ривоят ва афсоналардан ҳам муайян даражада хабардор булиш тақозо қилинади.

¹ Ислом. Энциклопедия. 282–283-бетлар.

ИРСОЛИ МАСАЛ САНЬЯТИ

Ирсоли масал Шарқ мумтоз шеъриятида энг күп құлланилған санъатлардан ҳисобланади. Бу санъатдан замонавий шоирларимиз ҳам маҳорат билан фойдаланиб келмоқдалар.

Шоирлар у ёки бу фикрларини тасдиқлаш ёки кучайтириш учун күпинча үз шеърларида халқ мақол ва маталларига, машхур ҳикматли сұзларга, әл ичидә юрган образли ибораларга мурожаат қыладилар. Бу илми бадеъда ирсоли масал санъати, деб юритилади. Алишер Навоий ҳам үз ижодида бу санъатдан маҳорат билан фойдаланған. Жумладан, «Фарҳод ва Шириң» достонидаги қуйидаги байтига «Уруі сочиш учун яхши ер керак» мақолини сингдириб юборади:

Хирад деҳқони мундоғ нуктае дер —
Ки: «Дона сочқоли яхши керак ер» (8, 283).

«Сабъай сайёр»нинг мана бу байтида эса «Жұянда — ёбанда», яъни «излаган топади» деган форс-тожикча мақолни құллайды:

Деди: «К-эй дашт аро шитобанда,
Билки, жұянда келди ёбанда...» (10, 83).

«Эй дашт ичра елиб бораётган киши, балки қидирған топгувчиidir».

Бу мақол Баҳром томонидан даштдаги мусоғирға қарата айтилади.

Мумтоз адабиётшуносларимиздан Атоуллоҳ Ҳусайнний ёзади:

«Ирсол луғатта юбормоқтур. Бир жамоа орасида машхур бўлған ва ул жамоа ўз қаломинда турли ишларга ўхшатиш ва мисол тарзида кўп зикр қилған достон ва ҳикоятларни **масал** дерлар.

Аксар байтта масал келтириш, ани маҳбуб ё мамдуҳ ёки ўзга кишига юбормоқ учун бўлур, анинг учун бу санъатни анинг тарзи эътибори била **ирсол ул-масал** деб атаптурлар. **Ирсолдан** мурод ирод (келтириш, тилга олиш – Э.О.) бўлиши ҳам мумкин ул маънодаким, ирод ирсол учун лозимдур ва бу ҳолда лозимни назарда тутуб, малзумни зикр қилған бўлсалар керак (лозим – керак қилувчи, малзум – керак бўлувчи – Э.О.). Бу фусаҳо қаломинда машхурдур ва бу важҳни тасдиқлағучи бир нима улдурким, бу санъатни **ирод ул-масал** ҳам дерлар»¹.

Бу санъат Шарқ мумтоз шоирлари ижодида кенғ қулланған. Абулқосим Фирдавсий, Хоқоний Ширвоний, Амир Хусрав Деклавий, Саъдий Шерозий, Ҳофиз Шерозий, Камол Ҳужандий, Атойи, Лутфий, Алишер Навоий, Бобур, Бедил, Фузулий, Машраб ва бошқа шоирлар ижодида ирсоли масалнинг гўзал ва етук намуналарини кўрамиз.

Ирсоли масал замонавий шоирларимиз ижодида ҳам кўп учрайди. Айниқса,Faфур Гулом, Эркин Воҳидов ва Абдулла Орипов ижодида ирсоли масал санъатининг ёрқин қуринишлари мавжуд.

Ирсоли масал, хусусан, сабки ҳиндий – ҳинд услуби намояндалари ижодида кўп учрайди. Бу услубга, маълумки, Амир Хусрав Деклавий асос солган. Кейинчалик Соиб, Бедил каби шоирлар ижодида у ўзининг авж нуқтасига етган. Ҳинд услуби намояндалари қўпинча байтнинг иккинчи мисрасини ҳикмат ва масал тарзида келтирадилар. Бу аввалги мисрада айтилган фикрни қувватлаш ва тасдиқлаш учун хизмат қиласи. Бу услуг намояндалари ижодидаги аксар мураккаб ташбеҳлар билан ирсоли масал ўртасида яқин алоқа мавжуд. Фикримизнинг исботи учун Мирзо Бедил ижодидан бир мисол келтирайлик:

Дар тариқи нафъи худ кас нест мұхтожи далел,
Беасо роҳи даҳон маълум бошад кўрро.

«Ўз фойдасига қолганда, ҳеч ким маслаҳатга муҳтож эмас. Зеро, кўр киши оғзининг йўлини ҳассасиз ҳам топади».

Ирсоли масал санъатини қўллаш асосан уч йўл билан содир бўлади. Биринчиси — машҳур мақол ёки ҳикматли сўзга ишора қилиш. Бунда кўпинча «дейдиларким», «дерлар», «масалдурким», «масал борким» каби сўз ва иборалардан фойдаланилади. Масалан:

Бу сўзни аҳли ҳикмат дебдуур хўб:
«Ямондин оз беҳким, яхшидин кўп» (8, 466).

«Ҳикмат аҳли — донишмандлар яхшининг кўпи, ёмоннинг ози яхши, деб топиб айтганлар».

Шеърда ирсоли масал санъатидан фойдаланишнинг иккинчи усули — ҳеч қандай имо-ишорасиз мақол ёки ҳикматли сўзнинг ўзини келтириш. Масалан:

Ҳар кишиким бировга қозфой чоҳ,
Тушгай ул чоҳ аро ўзи ногоҳ (10, 304).

Учинчиси — вазн ва қофия талаби билан мақолларни бир оз ўзgartириб қўллаш. Чунончи, Навоий ёзади:

Хублар тифи етишмастин бурун бу зор ўлар,
Чин эмишким: «Бўлса кўп қассоб, қўй мурдор ўлар»
(6, 124).

Бу ерда: «Қассоб кўп бўлса, мол ҳаром ўлади», деган мақол шеърият қоидаларига қўра ўзгаришга учраган: вазн талаби билан «бўлса» феълининг ўрни алмашган; қофия талаби билан «ҳаром» сўзи ўрнига «мурдор» сўзи қўлланган.

Баъзида шоирлар ўз шеърларини бошдан-оёқ ирсоли масал санъати асосига қурадилар. Масалан, Хусрав Деҳлавий-нинг бир қасидаси бутунисича ирсоли масал санъатидан фойдаланиб ёзилган. Атойи, Лутфий каби шоирлар ижодида ҳам бошдан-оёқ ирсоли масал санъати асосига қурилган ғазаллар мавжуд.

Шоирлар ўз асарларида ҳалқ мақол-мatalлари, ҳикматли сўзлардан фойдаланиш билан кифояланиб қолмай, эл ичидаги

машхур ташбеклар, образли ифодалардан ҳам кенг истифода этадилар. Чунончи, мана бу байтида Навоий маъшуқанинг ошиқларини ўз кўйида сарғардон этса-да, уларнинг бирор-тасига висол майдан ичирмаслигини «сувга элтиб, сугормай келтирмоқ» образли ифодаси орқали гузал бир тарзда тасвирлайди:

Хизрваш хат бирла чун ҳуснунг самандин сургасен,
Юз Скандарни суға элтиб, сусиз келтургасен (5, 315).

Кўпинча бирор яқинини ёши улуғ ёки раҳбар киши билан сафарга жунатар экан, одамлар: «Уни сенга, сени Худога топширдим», – дейдилар. Халқ ичидаги машхур ана шу иборадан Навоий муҳаббат домига гирифтор бўлгани – кўнглини маъшуқасига бой берганини ифодалаш учун фойдаланади. Мен бу ерда қайғу-гамда қолдим, жону кўнглим сен билан кетди. Шундай экан, жону кўнглимни сенга, сени эса Худога топширдим:

Кўнгул жон бирла борди ҳамраҳинг, мен дард ила турдум:
Сенга жон бирла кўнглумни, сени Тангрига топшурдум
(3, 319).

Баъзан шоирлар кетма-кет икки мақол қелтирадилар. Бу – ирсол ул-масалайн деб аталади. Масалан, Навоийнинг қўйидаги фарди икки мақол асосига қурилган: «Ёмон билан юрганга ёмонлик юқади» ва «Қўмирга теккан қўлини қора қиласди»:

Юқар ёмонлиғ ангаким, кирап ёмон эл аро,
Қўмур аро илик урган қилур илкини қаро (6, 531).

Ирсол ул-масалайн бирмунча мураккаб санъат бўлиб, у нисбатан кам учрайди.

Маълум бўладики, ирсоли масал санъати шоирга фикрини шаклан ихчам ва қисқа, айни пайтда, мазмунан кенг ва теран; услубан аниқ ва лўнда, шунинг баробарида, бадиий жиҳатдан гузал ва етук ифодалашга имкон яратибгина қолмай, шеърларининг таъсир қувватини ошириш, уларнинг халқчилигини таъминлашга хизмат қиласди.

НАВОЙ ИЖОДИДА ФАХРИЯ БАЙЛAR

Шарқнинг барча улуг сўз санъаткорлари ижодида узининг истеъдод даражаси ва шон-шуҳратидан ифтихор қилиб ёзилган шеърлар ва алоҳида байтларга кўп дуч келамиз. Алишер Навоий ижодида ҳам бундай фахрия байтлар анчамунча. «Лисон ут-тайр» достонида:

Турк назмида чу мен тортиб алам,
Айладим ул мамлакатни яққалам (12, 295), —

деган шоир газалларида ҳам кўплаб байтларида узига муносиб баҳони ўзи бериб кетган. Чунончи, улардан бирида: «Шарбат қанча ширин бўлса, кишининг ичини шунча куйдиргани каби, Эй Навоий, ширин шеърларинг ҳам эл кўнглини шунчалик ўртади» дейди:

Навоий, ўртади ширин ҳадисинг эл кўнглин,
Начукки, куйдуур ичин, чу шарбат улди чучук
(5, 239).

Мана бу байтида эса ишқнинг турли хусусиятларини билиб олай деган киши барча ишини йифишириб қўйиб, бизнинг девонни ёд олсин дейди:

Эй Навоий, ишқ атворини ҳифз айлай деган,
Барча ишни тарк этиб, қилсун бизинг девонни ҳифз
(5, 206).

Бу билан ҳассос шоир девонининг асосини ишқ тарануми ташкил этишига ҳам ишора қиласи.

Ишқий мазмундаги байтларидан бирида эса айтади:

Булбул киби хүшгүй Навоийни қилиб хор,
Ул гулни күрунг, жониби бадгүй тутуптур (3, 156).

«Булбул каби ширин сұзли Навоийни хор қилиб, ул
гулни күрингким, ёмон сұзлининг этагини тутибди».

Бу ерда шоир ўзини булбулга, шеърини унинг дилўрттар
навосига үхшатаяпти.

Эй Навоий, истасангким үлмагай эл дарддин,
Дарди ҳолингни дема назм айлабон афғон аро (6, 19).

Бу байтда шоир ўз дардининг қанчалик кучлилигини агар
уни шеърга солса, үқиганлар бу дардни күтаролмай үлиши
билан асослайди: «Эй Навоий, эл дарддан үлмасин десанг,
нола-фигон чекиб, дардингни назм йўли билан айтма».

Бу билан шоир ўз шеърларининг дард ўти билан ёлқин-
ланиб туришига ҳам нозик ишора қилиб ўтган.

Шакарқамиш ҳам, оддий қамиш ҳам най деб аталган.
Айни пайтда, мажозан қамиш қалам ҳам кўзда тутилган.
Сўзнинг маънодошлигидан фойдаланиб, қўйидаги байтида
шоир гўзал тажнис яратади:

Килкида Навоийнинг жон шираси музмардур,
Ҳар найда қачон бўлғай бу навъ шакар пайдо (5, 30).

«Навоийнинг қамиш қаламида жон шираси яшириндир,
бундай шакар ҳар қандай қамишда қачон пайдо бўлибди?!»

Шоҳ билан шоирни қиёслаб, шоҳ қилич билан мамлакат-
ларни забт этса, шоир қалами билан уларни қўлга киритади
дейди:

Шаҳ Навоий тилидек тиф ила кўп мулк очти,
Тортмиш очқали Бағдод ила Табриз қилич (5, 77).

«Шоҳ Навоий тилидек (ўткир) қиличи билан кўп мамла-
катларни қўлга киритди. Энди Бағдод билан Табризни забт
этиш учун қилич тортмиш».

Бошқа байтида бу фикрни янада конкретлаштириб:
«Овозаси оламни тутган шоҳ дунёни тиф кучи билан олса.
Навоий шеърият мулкини тил қудрати билан олмиш» дейди:

Назм мулкин тил чекиб олмиш Навоий, уйлаким,
Чекса оламни олур шоҳи фалакмиқдор тиф (3, 247).

Мана бу байтида эса ҳусни каломингта эҳсону таҳсин
ҳожат эмас дейди, яъни у буларнинг баридан устун туради:

Навоий, бу ҳусни каломинг била
Эмас ҳожат эҳсону таҳсин санга (6, 18).

Ўзининг адабиётдаги мавқе-мақоми ҳақида эса шундай
ёзади:

Эй Навоий, қилғали табъ аҳли жинси шеър назм,
Назминг ўлди барчасига қофия, балким радиф
(3, 251).

«Эй Навоий, табъи назми борлар шеър ёзар бўлса, сенинг
ашъоринг барчасига нафақат қофия, балки радиф ҳам бўла-
ди».

Бу билан шоир ўз даври ижодкорлари ўргасида устод
даражасига кўтарилигани, қўлига қалам тутган борки, ундан
ўрганиб, таъсирланиб, унга эргашиши, ғазалларига татаббуъ-
лар ёзиши, мухаммаслар боғлашига ишора қиласи. Чунки
уша замонда Ҳиротда Навоий шеърлари кириб бормаган
хонадон, атрофда унинг девони тарқалмаган шахру вилоят
йўқ эди, дейиш мумкин.

Алишер Навоийнинг бундай фаҳрия байту мисралари,
фикрлари ниҳоятда кўп. Уларнинг барчасини бир ерга тўплаб,
синчиклаб таҳлил қилса, улуф шоирнинг ўз истеъдод кучиу
маҳорат даражаси, асарларининг мавзу кўламию бадиий
юксаклиги, тарқалиш доирасиу таъсир қудрати ҳақида ўзи
«куб ва хуб» баҳо бериб кетганлигига шоҳид буламизки,
навоийшунослар бу буюк сўз санъаткорига унинг ўзидан
ошириб баҳо берганларича, бу чек-чегарасиз бадиият олами-
нинг барча сир-синоатларини бутун қирралари билан кашф
этиб ултургурланларича йўқ.

Машҳур адид Садриддин Айний шогирди, файласуф
олим Иброҳим Мўминовнинг мутафаккир шоир Мирзо
Бедилнинг фалсафий қарашларига бағишиланган докторлик
диссертацияси ҳимоясида сўз олиб:

— Бедил — тубсиз уммон. Иброҳимжон ундан бор-йүғи бир челак сув олди, — деган экан.

Алишер Навоий ижоди ҳам беспоён — соҳиллари уфқларга туташган, туби — чек-чегарани билмайдиган бир уммон. Биз ундан бир ҳовучгина сув олиб сизга тутар эканмиз, ҳўпла-ганде уммон таъмини ҳис қиласангиз, ўзимизни мақсадимизга эришган деб ҳисоблаймиз.

МУНДАРИЖА

Навоийни англаш мاشаққати.....	3
Икки олам соҳиби.....	13
Хизру Масиҳ.....	21
Дунё танқиди.....	29
Вафо аҳлининг қисмати.....	36
Маҳорат меваси.....	42
Ҳажру васл аро.....	49
Шоҳу гадо нисбати.....	55
Ҳассос кечинмалар талқини.....	60
Ишқ ўтигининг шиддати.....	65
Ҳайрат олами.....	69
Тафаккур ва талқин.....	78
Ишқнинг даражалари.....	82
Алишер Навоий ва пайғамбарлар.....	88
Сўз қудрати.....	100
«Нақши девор айладинг наққошни».....	107
Шеър – «гўзал ёлғон».....	111
Дўстдан азиз душман.....	116
Сомирий сехри.....	121
Ҳақ сири пинҳону, ҳалқ сири ошкор.....	124
Рамзлар силсиласи.....	128
«Хуршид – атонгдур, ой – ано...».....	134
Қатрада уммон акси.....	141
Зоҳидлар ва сўфийлар.....	147
«Иста комил хидматин...».....	153
Азалдан ошиқлик нима?.....	159
Дайр ичра қадам қўйсанг.....	164
Ишқ кофири ким?.....	167
Некбин мисралар.....	171
Ҳаётий ташбеҳлар.....	176

Улуғлар ибрати.....	179
Күнгил – Каъбадан улуг.....	182
Ақл ва күнгил зиддияти.....	186
Раз қизининг сұхбати.....	195
Ишқ – чақмоқ, ошиқ – хас.....	203
Хусн ва ишқ.....	208
Ошиқлар сардафтари.....	211
Фарҳоддан устун ошиқ.....	215
Билол ва хол.....	218
Бетакрор мисралар.....	220
Жаннату дўзах тазоди.....	223
Ривоят ва ҳақиқат.....	225
Ирсоли масал санъати.....	229
Навоий ижодида фахрия байтлар.....	233

Адабий-бадиий нашр

ЭРГАШ ОЧИЛОВ

БИР ҲОВУЧ ДУР

Муҳаррир *Анвар Шер*
Рассом *М. Юлдашев*

Бадиий муҳаррир *И. Юлдашев*
Техник муҳаррир *Д. Габдрахманова*
Мусахҳиҳ *Г. Азизова*

Компьютерда тайёровчи *Ф. Чанишева*

Нашриёт лицензияси АI №158, 14.08.09. Босишга рухсат
этилди 14.09.2011. Бичими 84×108 1/32. «Times» гарнитурасида
оффсет усулда босилди. Шартли босма табоби 12,60.

Нашр табоби 11,38. Адади 2000 нусха.
Буюртма №11-258

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг
«O'zbekiston» нашриёт-матбаа ижодий уйи.
100129, Тошкент, Навоий кӯчаси, 30.

Телефон: (371) 244-87-55, 244-87-20
Факс: (371) 244-37-81, 244-38-10.
e-mail: iptd.uzbekistan@mail.ru
www.iprd-uzbekistan.uz

Очилов, Эргаш.

O-95 Бир ҳовуч дур (Алишер Навоий ғазаллари ва байтлари шарҳи). / Э.Очилов, мұхар. А. Шер; тақриз-чилар: И.Хаққұл, С. Рафиддинов. — Т.: O‘zbekiston, 2011. — 240 б.

ISBN 978-9943-01-761-0

УДК: 821.512.133-1

ББК: 83.3 (5Ў)

ISBN 978-9943-01-761-0

A standard linear barcode representing the ISBN number 978-9943-01-761-0.

9 789943 017610

«O'ZBEKİSTON»